

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել կյուրը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա կյուրը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7751

7752

7753

910.4(47.925)

U - 76

1326

910.4(47.925)

5-76
wv

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԱԻԱՌՍ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

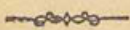
ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍԱՐԷՆ ԵՒ ԶՈՐԷՆ, ՀՆԷՆ ԵՒ ՆՈՐԷՆ

ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏՆՈՑ

ՄԱՍՆ Ա.

ՏԵՂԱԳՐԵՑ

ՄԱՆՈՒԷԼ Կ. ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ

ԳՐԱՏՈՒՄ ԳՐԱՏՈՒՄ
PAROS BOOK STORE
57 La Belle Ave., H
Detroit — Mich

معارف نظارت جلیله سنک ۶۹۵ نومرولی رخصتنامه سیله
طبع اولنمشدر

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Մ. Կ. ՍԱՐԸԵԱՆ

(Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԳԻՄԱՐՍԵԱՆ)

1884

13331

368

4 40

2 004

ԽՈՐԻՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ԱՌ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ԽՐԻՄԵԱՆ

ՆԱԽՈՐԴ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅՈՅ

Հայրիկդ իմ ,

Մեր ՀԱՅԱՐԵԱԿԻ գլխաւոր դաւառաց Ընդհ. ՆԿԱՐԱԳԻՐՆ Եւ անոնց ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ըրած եմ իբրեւ Երկրին՝ Հայրենեացս հին Եւ նոր կենաց պատմութիւն կամ նախնի հնու թեանց ՍՈՒՐԲ նշխարներու թանգարան , որոյ մէջ գրադէտն Եւ անգրադէտն , բանասէրն Եւ ոչ բանասէրն , վարժ ապետն Եւ աշակերտն , քաղաքացին Եւ գիւղացին , վերջպէս ամեն կարգի Հայն իւր ատորժած ԲԱԺԻՆՆ կրնայ գըտնել , երբ կրկտելով Եւ որոճալով ընթեռնու զայն :

Ուստի ներկայիւս կը փութամ օրդիական խոնարհ յարգանօք յայտնել Ձեր Բարձրաշնորհ Սրբադնութեան թէ ԻՄ ԱԶԳԱՅՆՈՅ ՅԱՏՈՒԿ սոյն անդրանիկ երկասիրութիւնն երախտադիտական պեղուն զգացմամբ կը նուիրեմ Հայրենասէր Խրիմեան Հայրիկիդ

Վեհ անուանն , որոյ կենաց կենդանի օրինակէն առած եմ
յանձնանուիրութեան Սրբազան դասերը, զորս անարատ պահել ուխտած եմ յաւարտ իմ կենաց,
Ի վերջոյ կը խնդրեմ , Սրբազան Հայր , որ ընդունիք զիմ գրական այս նախախայրիքն, զոր շնորհաբաշխ սուրբ աջոյդ կարօտակէզ շրթանց կրկնակի համբուրիւ կը նուիրէ :

Ձեզ

Խ. Մառայ

Մանուէլ Կ. Միքայիտրեան

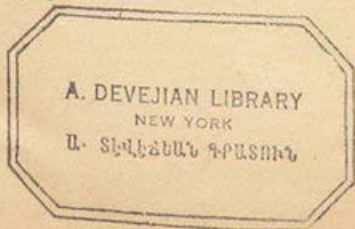

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ազգին եւ Հայրենեացս ծառայութիւն մ'ընելոյ բուռն բաղձանօր կենաց ամեն տեսակ չարչարանք , վտանգներ եւ նիւթական զոհողութիւնք սիրայօժար յանձն առած՝ պատրաստեցի զիմ այս գործ , մեր յարգոյ հասարակութեան եւ դպրոցական ուսանողաց համար :

Մեր ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑՑ մէջ յիրաւի այնպիսի ուղղութիւն մը բռնեցինք , որ ամեն դասու անձանց օգտակար լինի գործն , եւ արժէ գտնուիլ ամեն Հայ Մատենադարանի մէջ , ուսանողաց պայուսակի մէջ եւ վերջապէս ամէն :

Զեմ ուղեր աստ մեծամեծ գովեստներ տալ իմ սոյն երկասիրութեան , այլ կը թողում , որ ուրիշներ ընթեանուն զայն եւ ապա դնահատեն խրղծիւ ինչ որ կ'արժէ . այս մասին մեր ազնիւ հասարակութեան ինձ ցոյց տուած քաջալերն , կը յուսամ գործնականի փոխուելով զիս իրաւամբ պիտի մղէ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑՑՍ Բ. եւ Ք. մասերն եւս ընդ հուպ 'ի լոյս ընծայել :

Մ. Կ. Մ.

Հեղինակի ստորագրութիւն ջ'կրող օրինակն
անվաւեր է :

Մ. Հ. Բաբայան

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԱԻԱՌՍ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍԱՐԷՆ ԵՒ ԶՈՐԷՆ, ՀՆԷՆ ԵՒ ՆՈՐԷՆ

ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏՆՈՅ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՏՐԱՊԵՉՈՆ ՔԱՂԱՔ

Տրապիզոն կը գտնուի Սեաւ ծովու Արեւելեան Հարաւային եզերքը, Ասիական ասիանց վերայ թուրքիոյ ամենակարեւոր և վաճառաչահ քաղաքներէն մին է : Շինուած մեծամեծ և ընդարձակ բլուրներու կողերուն վրայ . տուները քարաշէն խիտ առ խիտ և առ հասարակ երկայարկ ու մաս մ'եռայարկ են նման Պօլսոյ շէնքերուն :

Քաղաքին օդը խոնաւ և ծանր է , որ անվարժից զրեթէ անտանելի, միայն թէ ունի լաւ տեսարան և գեղեցիկ զբօսավայրեր , որք ըստ բաւականին կը քաղցրացնեն նորեկին բնակութիւնն : Ամբողջ բնակչաց թիւն 4500 տունէ

աւելի կը հաշուեն , որք իրենց թուոյ առաջնութեան կարգաւ կը բաղկանան Ա. Տաճիկ, Բ. Հայ, Գ. Յոյն, Դ. Հռոմէական, Բողոքական և այլ մասնաւոր տարրերէ :

Քաղաքիս կըթական կողմն կրնայ ըսուիլ որ բաւական լաւ է . իւրաքանչիւր ազգայինք իրենց թուոյն համեմատ ունին եկեղեցի և դըպրոց : Աստ յիշատակութեան արժանի են Հայոց ազգային երկսեռ վարժարանի Տեսուչ-դասատու Սահակ Էֆէնտի Էթմէքճեանի անխոնջ ջանքերն :

Առևտրական վիճակն , բաղդատմամբ այլ քաղաքաց , աւելի բանուկ է , և Եւրոպայի վաճառականաց հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ , Ներածութիւնք դրեթէ ամեն տեսակ ապրանք և բերք , իսկ արտածութիւնն է գլխաւորաբար և մեծ քանակութեամբ կաղին՝ որ շրջակայ տեղերէն կը հաւաքուի աստ :

Տեղւոյս , ինչպէս առևտուրն , նոյնպէս և սովորական արուեստներն բաւական զարգացման մէջ են : Տրապիզոնի բոլոր բնակիչքն անխտիր վաճառական , մանր ու մուշր առևտրոց աէր , լսանութպան և արհեստաւոր են :

Ասկէ Յ—Տ տարի յառաջ աստ մի երկայն և դեղեցիկ նաւահանդիստ շինելոյ ձեռնարկած էին , որպէսզի շողեհաններն այլ ևս ծովուն վրայ բաց տեղ չ'կենալով ուղղակի մատչին 'ի նաւահանդիստն , ո՛ւր առանց ամենավտրք վտանդի

մը , թէ՛ ճանապարհորդք և թէ՛ բեռինք շատ
 դիւրութեամբ կրնային փոխադրուիլ . գործն ,
 որ բաւական մեծ է , կ'իսով չափ յառաջ գնա-
 լէն յետոյ , բարձի թողի կը մնայ ց'արդ :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Տրայիղոնէն մեկնելով ճանապարհն իս կ'ուղ-
 ղեմք դէպ յԱրեւելահարաւ մի երկայն հովաթի
 մէջ , երկու կողմն ըստ մեծի մասին անտառոտ ,
 զոր տեղացիք կ'անուանեն Տէյլրօն Կէրէնէ , ո՛ւր
 Արեւելքէն յԱրեւմուտս մի մեծ գետ կը վազէ
 և լայնարեւրան գնալով կը թափի Սեաւ ծովը :
 Սոյն գետն , որ թաշն կը կոչուի , տարին մի ան-
 դամ յորդելով իւր եղերաց բաւական տեղ ար-
 տորայքը կը կոխէ և յետոյ գիւղացիք տեղա-
 տուութեան հողին վերայ նորէն կը ցանեն , որ
 իւր արգասաւորութեամբն Նեղոսի ափունքը
 կը յիշեցնէ ուղեւորաց :

Վերոյիշեալ երկայն հովաթին երկու կողմերն
 տարբեր կատարներով ու դիրքով անտառային
 լեռներէ սահմանուած են , որոնք կրնան նկա-
 տուիլ իբր երկու լեւանց երկայն շղթայք , որոնց
 մէջ կան բազմաթիւ Տաճիկք և Յոյն լաղ գիւ-
 ղացիք , որք արդարև օրն 'ի բուն ողորմելի բը-
 ըիչներովն չարաչար կը մըցին բնութեան դէմն՝
 չունենալով կանոնաւոր արտօրայք կամ երկիր .
 և վերջապէս իւրեանց քրտամբքն այդ քարոտ
 տեղերը կը դարձնեն յարգասաւոր երկիր , ո՛ւր
 կը ցանեն ցորեան և մանաւանդ եղիպտացորեն

(ԼՊԿԿ) , որ իրենց մէջ ցորեանէն աւելի յարգունի և երբեմն հպարտութեամբ մը կը յիշեն թէ՛ « մեր լազուան մեզ համար ամենէն արժանաւոր հացն է , վասն զի նորա սերմն ցանելոյ համար մշակելի եղներն , ուրիշ տեղերու պէս աուարներ չեն , այլ մենք , մեր ընտանիք և մեր զաւակունքն են » : Կը ցանեն նաև տեղ տեղ ծխախոտ :

Եղներով դեռին վարելն շատ հազուադիւտ է , ըստ սրում կենդանիք չեն կարող լուծին տակ ինքզինքնին բռնել այդ հակեալ երկրի սահուն պառիկներուն վրայ . սայլի դործածութիւնըն արդէն բնաւ չ'կայ : Բնակիչքն հովախ , ինչպէս յիշեցի , առ հասարակ ժրաջան են , այրն իւր կնոջ հետ զուգընթաց եղանց լուծը կը քաշեն ու կը քաշեն փոքրիկ արօրին առջևը , չափահաս տղայքն և աղջկունքն զնոյն կ'ընեն , իսկ փոքրերն կովեր և ոչխարներ կ'արածեն , Հընձոց ժամանակ որաները կունակով 'ի կալատեղ բերելոյ դատասպարտուած են , Ընտանիք ձգելով 'ի սլանդխտութեան գնալն ամենամեծ ամօթ և նախատինք է իրենց համար :

Սոյն տողերը գրելովս մասնաւոր փափաքըս է մեր ՀՍՅՍԲՆԱԿ գաւառաց սլանդուխտ եղբարց ուշադրութիւնն հրաւիրել իրենց ընդարձակ ՀՈՂԻՆ ԵՒ ԶՐՈՅՆ վերայ , զորս անտէր թողած են :

ԳԼ. Բ.

Խ 0 Շ — 0 Դ 1 Ա Ն

Նախորդ գլխոյ վերոյիշեալ ահագին հով-
տի Արեւելեան մասն, զոր խելուքն կ'անուա-
նեն, կը պարունակէ լերանց բազմաթիւ ծեր-
պեր, և լեռնակոյտեր կան, որոնց մէջ զարմա-
նալի և խիստ հետաքրքիր ձեւ ունեցողներ կը
դանուին. այդ ձեւն պէտք է ըսել որ բնութեան
ձեռագործն է, որոյ առջև մարդկային ամենա-
մեծ ճարտարութիւնն նշանակութիւն մը չ'կրնար
ունենալ: Հովտի սոյն շարունակութեան մէջ
տեսայ բերդանման առանձին մի լեռ, որ թէ-
պէտ և այնչափ մեծ չէր, սակայն ՀՐԱՇԱԳՈՐԾ
ԲՆՈՒԹԻՒՆՆ այնպիսի եղանակաւ մը շարած է
քարերն իրարու վրայ, որ կարծես թէ իւրա-
քանչիւրն զատ զատ կշռ. քած և այնպէս իրարու
վրայ յարմարցուցած է, աննման ճաշակով մը:
Սոյն լեռն, որ կը բաղկանայ իրարու կցուած
երկու ճիւղերէ, կարծես թէ իրարու հետ քովէ
քով ձեռք ձեռքի տուած կեցած են 'ի պսակ
վիթխարի լերան մ'առջեւ, մեծն այր և փոքրն
իւր կողակից: Հետաքրքիր և դիտող ճանա-
պարհորդ մը չ'կրնար աստ հիացմամբ կանգ-
չ'առնուլ: Ասկէ հետզհետէ կուգան մի քանի
գիւղեր ճանապարհին վրայ, որք իջեւանի տեղ-
ւոյ կը ծառայեն ճամբորդաց. սոյն գիւղերու
մէջ ամենամեծն հաղիւ 8—10 տնէ կրնայ բաղ-

կանալ . անվարժ մարդիկ բնաւ չեն կարող այս տեղերը բնակութիւն հաստատել և ապրիլ :

Սոյն տեղէն 2—3 ժամ շարունակելէն յետոյ մեր առջեւ կը բացուի Պեռնէր Կերէն կոչուած երկայն հովիտն, որ 4—5 ժամ կը տեւէ միօրինակ խիտ անտառ , որոյ մէջ կան մայրի և ուրիշ այլ և այլ տեսակ անձիւ ծառեր , սօսատիպ և ընտիր , նշանաւոր բարձրութեամբն և լայնութեամբը , սակայն ամսո՛ս որ բոլորովին անխնամ ձգուած էին : Շարունակելով հասանք Արտաւան անուն գիւղը , որ ունի 25 տուն Տաճիկ բնակիչք 2 տուն Հայ և մի քանի Յոյն : Աստ գոյմագամ կը նստի հանդերձ ծխախոտի սլաշտօնէիւք :

Արտասէն ելնելով և շարունակաբար դնալով անցանք մի քանի փոքրիկ գիւղեր և հասանք Պեռնէր Կերէն տաճիկ գիւղն , ուր 5 աւարեալ եկեղեցեաց տեղուանք կը նշմարուին , յորոց ծագած կ'երեւի իւր անունն :

ԿԻԻՄԻԻՇԻԱՆԱՅԻ ԶՈՐ

Ուղինիս առաջ տանելով մեր առջեւ կը բացուի Կիւմիւշխանայի Զօրն , որ ունի 2—3 ժամուան տեւողութիւն , մեծադոյն մասամբ ծառատան մրգեղինաց . այսպէս շարունակելով հասանք համանուն գիւղը , որ համանուն քաղաքէն 1 ժամ հեռու է :

Սոյն գիւղն 30—35 տուն Տաճիկ բնակիչ

ունի , որք մանր մունր առևտրով կը պարապին .
աստ կը նստին անցագիրներ նայող կառավա-
րութեան պաշտօնեայքն : Գիւղէս մէկ ժամ հե-
ռու ճանապարհին վրայ կայ թե՛՛՛ կոչուած Տա-
ճիկ գիւղն , ո՛ւր կայ կարգացողի մը գերեզ-
ման գմբեթաւոր , որ Տաճիկ գիւղացւոց ուխ-
տատեղի է : Սոյն ճանապարհի ուղղութեամբ
յառաջ գնալով կայ Մուրատ խան անուամբ
իջեւան մը , ո՛ւր մի քանի տուն գիւղացի եւս
կը գտնուին առևտրով զբաղող . յետոյ կու-
գանք Քեօր օւլու բերդն , որ բաւական զօրեղ է
բնական շինուացքովն , որոյ վրայ արհեստականն
եւս գալով հսկայ դիրք մը առած է , և որոյ
հնաշէն պարիսպներն կիսակործան ց'արդ կը
տեսնուին . բերդիս բարձրութիւնն շատ ահար-
կու է , այնպէս որ նայողին գլխարկն վար կ'յ-
նայ : Շատ հետաքրքրուեցայ այս գարաւոր հը-
նութեան նկատմամբ աւանդութիւն մը կամ տե-
ղեկութիւն մը լսել , սակայն դժբաղդաբար փա-
վաքիս չ'կրցայ հասնիլ միայն թէ կ'աւանդեն
անուան տիրոջ երբեմն ասպաստանարան եղած
լինելը , որ թէ ի՛նչ աստիճան հաւանական է
չ'գիտեմ :

Այս զարհուրելի հովիտն տակաւին կը շա-
րունակի . գեղեցիկ ջրերն հակառակ մեր ուղ-
ղութեան կը վազեն և մենք երթալով մի գիշեր
եւս խորե՛ կոչուած Տաճիկ գիւղն իջեւանե-
ցանք : Յաջորդ օրը կրկին ճանապարհնիս շա-

ըունակեցինք և մանալով 'ի Բարձր Հայք . հովիտներէն աղատուելով ելանք ընդարձակ դաշտերու մէջ և վերջապէս հասանք 'ի Վարդահան գիւղն , որ Բաբերդէն շատ հեռու չէ :

Ինչպէս գիտենք Տիրասլիզոնէն մինչև աստ գրեթէ 6 օրուան ճանապարհ է , վեցէն չորսն շարունակ հովտաց մէջ ուղեւորելով անցուցեր եմք . այս չորս ամուր ճանապարհն , որ երբեմն շատ երկիւղալից էր , այժմ շնորհիւ Բաբելսնամ կառավարութեան՝ խճուղիով կանոնաւորապէս շինուած է և թղթաբերին պաշտօնական ուղի եղած . այս ամթիւ բաւական ասպահովութիւն կը տիրէ այս կողմերը , սոյն երեկոյ իջեւանեցանք 'ի Վարդահան , որոյ վրայ յաջորդ գլխով կը խօսիմք :

ԳԼ. Գ.

ՎԱՐՁԱՀԱՆ ԿԱՄ (ԻԻՁ-ՔԻԼԻՍԷ)

Սոյն նախնական գիւղն կը բաղկանայ 50 տան չափ Հայերէ՝ պատկանող Բաբերդի Սուաջնորդութեան . ունին Ս. Աստուածածին անուամբ խիստ անճաշակ և մութ եկեղեցի մը , 25 տարուան շէնք , 2 ալեւոր բարի քահանայք՝ իւրեանց կրօնական պիտոյքն մատակարարող , և մի ծաղկոց , ուր կ'աշակերտին ձմեռը 50 , իսկ ամառը 10 — 15 ուսանողք , որք յանձնուած են «ճարտար» դաստիարակի մը , որոյ որսնդին վրայ գաղափար մը տալոյ համար բաւական է ըսել

Թէ երկու տարիէ 'ի վեր աստ ուսուցչութեան պաշտօն վարելով հանդերձ՝ տակաւին յիշեալ եկեղեցւոյ անունը չ'զիտէր, և երբ իրեն հարցուցի, փութաց ամենայն պաղարիւնութեամբ պատասխանել թէ « Ժամ է եկեղեցւոյ սուրբ անուն » :

Գիւղս շինուած է մի տափարակ դաշտի վրայ. դիւղացիք ունին ընդարձակ հող և ջուր, սակայն աղքատ և ողորմելի են :

Ստտ կան երեք հատ կիսակործան տաճարներ կովածոյ ճերմակ քարերէ կառուցեալ, հսկայաչէն եւ բարձրագոյն ճարտարասպետութեան մը գործ. այդ հնութեանց անուանքն են Ս. ԱՍՏՈՒԱԾՍԾԻՆ, Ս. ՍՍՐԳԻՍ և Ս. ԳԷՈՐԳ. երեքէն երկուքն ց'վերին կամարներն կանգուն են, իսկ միւսն իւր ստորին կամարները միայն կարողացեր է պահել քանդիչ հնութեան ձեռքէն. երեքն 'ի միասին առնելով մեծ եռանկիւն մը կրնայ կազմուիլ, որոյ գագաթներուն վրայ շինուած են Բաղում հետաքրքրութեամբ հաղիւ կարողացայ հետեւեալ թուականքն գտնել : Սստուածածնայ պարսպի մի քարին վրայ « ԹՎԻՆ ԶԼԲ » : Ս. ՍՍՐԳՍԻ սեան վրայ « ԹՎԻՆ ԶՂԵ » : Ս. ԳԷՈՐԳՍՅ ներքին դրան սեմին վրայ « Ս. ԽՍՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ . . . Ֆռանկին, ԹՎԻՆ ԶԶԹ » :

Սոյն երեք աւերեալ եկեղեցիք ունին զարմանալի գիւղք, տեսք և շինութեան ձեւ. սեանց վերի և վարի խարխիսներուն վրայ դեղեցիկ և

ընտիր ճաշակաւ փորագրուած են զանազան ծաղիկներ, որոց համար, ինչպէս նաև ամբողջ շինութեանց նկատմամբ աւանդութեամբ կը պատմուի թէ « Բասենցի Հայ արհեստաւորաց գործերն են » :

Գիւղիս մէջ հողին տակը դրեթէ ամեն կողմըն այլ և այլ ուղղութեամբ խողովակներ կան հաստատուած, զորս ժամանակ առ ժամանակ հանելով կը գործածեն նոր աղբիւրներու ճանապարհաց համար : Գիւղիս չորս կողմը կը տեսնուին 8—10 եկեղեցեաց տեղեր, ամենքն ալ ո՛ր գիտէ քանի՞ դարերէ ՚ի վեր կենդանի պահած են նոյն իսկ փոքրիկ մանկան բերնին մէջ իւրեանց որոշակի անուանքն :

Տեղւոյս աւանդութեանց նկատմամբ շատ հետաքրքիր եղայ. այսչափ միայն կըցայ հասկնալ թէ « 2—2500 տունէն աւելի բնակիչք եղած են յիշեալ տաճարաց շէն ատենը. ասկէ առաջ որ կը պատկանի 8—10 եկեղեցեաց շէն ժամանակամիջոցին, չունիմք տեղեկութիւն մը, զի հնութեան դարերու մէջ մոռցուած է անյիշատակ » : Գիւղիս շրջակայ ոլորտն ընտիր քարանց հանքեր կան : Վարդահան գիւղէն մեկնելով ուղեւորիմք դէպ ՚ի յՍրբեւեւահարաւ 3 ժամէն կը հասնիմք ՚ի Բաբերդ :

Գ. Լ. Դ.

Բ Ա Բ Ե Ր Դ (Բ Ե Ր Դ Ա Ք Ա Ղ Ա Ք)

Բարերդ բերդաքաղաքն կը գտնուի Տրապիզոնի Արեւելեան հարաւը 5 օրուան ճանապարհ հեռու դէպ 'ի Կարին , Բարձր Հայոց Սիպեր դաւառի գլխաւոր տեղերէն մին է և շինուած ըլրակաձեւ գաշտալայրի մը վերայ , յԱրեւելից յԱրեւմուտս գրեթէ պարսպեալ ցած և աննշան լեռներէ , Հիւսիսակողմը բաւական ընդարձակ գաշտօրայք ունի , ո՛ւր կը ցանուին գլխաւորաբար ցորեան ու դարի և կը հնձեն խիստ առատօրէն , ունի մերձակայ անտառներ , օդը զով և առողջարար է , սակայն քաղաքը գեղեցիկ տեսարաններէ զուրկ , ճորոխ գետը քաղաքիս մէջտեղէն կ'անցնի Հարաւէն 'ի Հիւսիս և կը բաժնէ զայն Արեւելեան և Արեւմտեան երկու մասերու , որք իրարու հետ 3—4 կամուրջներով կապուած են :

Սոյն գեան , իւր ընթացքին մէջ ունեցած երբեմն աղմկալից որոտման համար , բնակիչներէն կը կոչուի Տէւէ ճորոխ որ քաղաքիս առաջին բնական զարդն է , որոյ վերայ կը դառնան տեղւոյս բոլոր ջրաղանցքներն : Անտառներէն կտրուած վայտերու մեծագոյն մասը կը ձգուի , յատուկ նշաններով՝ ճորոխին վրայ , որ առանց վարձքի , բնութեան օրինաց հպատակ՝ արագընթաց բերելով կը հասցնէ 'ի Բարերդ , ո՛ւր իւր

րաքանչիւր ոք իւր դժած նշանին նայելով՝ փայտերը դուրս կը հանէ գետէն :

Բերդը կը դանուի քաղաքին Հիւսիսային կողմը՝ բրդաձեւ քարալերան մը վրայ շինուած որ երեք կողմանէ անմատչելի եղած է երբեմն , իսկ այժմ կ'իսով չափ քայքայեալ . ունի երկու ջրամբարներ և պահարանք , որոց հիմունք ց'արդ կը տեսնուին . 'ի մի կողմն կը նշմարուին նաև եկեղեցւոյ մը հիմունքն : Բերդին ստորոտն , որ արտօրայք են այժմ , կաւանդուի թէ « երբեմն բնակութիւնք էին , Ռուսաց պատերազմներէն վնասուելով այսպէս ամայացաւ » :

Բաբերդի բնակութեանց թիւն 2430 տուն կը հաշուեն , յորոց 2000 ճաճիկ , 400 Հայ և 30 տուն Յոյն են : Տները միայարկ և մասամբ երկայարկ են , ոմանք քարէ և ոմանք հողէ շինուած անճաշակ :

Հայք ունին Յ եկեղեցի , որոցմէ մին Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ՝ 1848 ին դեղեցիկ ձեւով մը նորոգուած է կիւրինցի կարապետ վարդապետի Առաջնորդութեան օրովը տեղացի Տէր Յովհաննէս աւագ քահանայի աջակցութեամբ : Ունին երկու վարժարան , մին արական և միւսն իգական սեռին յատկացեալ . երկու ցեղի ուսանողաց թիւն 230 էն պակաս չէ և կրթարանաց շէնքերն յարմար , սակայն ցաւ է ուղեւորիս ըսել որ հանրածանօթ Առաջնորդի և Ժողովրդեան մէջ տեղի ունեցած (ծանուցեալ խնդիրներու

մասին վերաբերութեամբ Գրխատափոր վանուց) վէճերն այդ կրթարաններն անկեալ վիճակի մ'ենթարկած են, թէպէտև դասատուք լինին անձնանուէր, կարող և տեղացւոց նիւթականն բաւական բարւոք: Ժողովուրդն եկեղեցեաց թուով թաղերու բաժնուած են, քիչ տարեւոր աւանդութեամբ կը պատմուի թէ յիշեալ 3 եկեղեցիք արդիւնք են իրենց նախնեաց կուսակցական անպէտ վէճերուն, եղած է ժամանակ որ իւրաքանչիւր թաղն իւր յատուկ առաջնորդն ունեցած է, և մէկ թաղեցւոյն միւս թաղի եկեղեցին երթալն մեծ յանցանք համարուած:

Քաղաքիս բնակիչներն են առ հասարակ երկրագործ, վաճառական և փոքրիկ առևտրով զբաղող, ունին մօտ 200 անճաշակ կըրպակներ. հացագործութիւնն գրեթէ Յունաց յատուկ է: Տեղւոյս առևտրական վիճակը փոքր առաւելութիւն մ'ունի բաղդատմամբ այլ քաղաքաց:

Բարերդը տարին մի անգամ մայիս և յունիս ամսոց մէջ 15 օրուան տեւողութեամբ տօնավաճառութիւն ունի. այս առթիւ ամեն կողմանէ զիւղացիք աստ կը գիմնն. առևտրոյ գըլխաւոր առարկայք են, ցորեն, գարի, ձի, տուար, ոչխար ևլն:

Քաղաքիս սովորական արհեստներն են գերծակութիւն, կօշկակարութիւն, պղնձագործութիւն, երկաթագործութիւն, պայտառութիւն

և այլն . կը գործունին նաև այլևայլ տեսակ գոր-
դեր :

Բարերգ միւթէսարըֆութիւն է ընդ կու-
սակալութեամբ կարնոյ . ունի 180 թեմա՛յան
գիւղեր , յորս 27 Հայ են , որ միջին հաշուով
30 տական տուն կը պարունակեն , մեծագոյն մա-
սամբ անդպրոց :

Տեղւոյս Տաճկաց և Հայոց մէջ եղած յա-
րաբերութիւնն բաւական լաւ է :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Բարերգէն մեկնիմբ ճանապարհնիս շարու-
նակելով , հետզհետէ կը մանանք Մասիս եր-
կայն լեռնահովիտն , որ մեծագոյն մասամբ ան-
տառտ է , ուր սակայն չկան բուսած մեծա-
մեծ ծառեր Խօշոչլուս հովտին պէս . ունի բաղ-
մաթիւ աղբերակունք , որք ուղեւորաց ծաշուն
յագեցնելու միայն կը ծառայեն : Սոյն տեղերը
կրնայ ըսուիլ որ փոքր ինչ երկիւղալից են , զի
բնաւ մարդկային բնակութիւն չկայ : Ասկէ յե-
տոյ կուգայ Քօնիս — Մար կոչուած դարձեալ լեռ-
նահովիտ մը , որ իւր նախորդէն մեծ տարբե-
րութիւն չունի . միայն թէ ունի այլ և այլ ուղ-
ղութեամբ ձորեր և աննշան լերինք : Ս.յս տե-
ղերը ճանապարհորդք հաղիւ կարող կը լինին
3-4 ժամուան մէջ կտրել , ուր բուսականու-
թեան և հարթ երկրի նուաշութեան պատ-
ճառաւ գիւղացին չկրնար բնակութիւն հաստա-

տելով ապրիլ : Գարսունն արդէն խիստ ուշ կու-
գայ և դալէն յետոյ հազիւ 2 ամիս ամառ կը
բերէ և դարձեալ շուտ մը կը վախչի :

Այս կողմի բնութիւնն որչափ որ խիստ է
մարդոց համար , այսու ամենայնիւ պատրաստ
է տարին մի քանի հազարաւոր ոչխարներ սնու-
ցանել իւր լեռնահովտաց և ձորակաց արօտնե-
րովն : Սոյն տեղի ճանապարհին քով ճորոխն
բաւական տեղ մեզ հետ է : Ասկէ մէկ ժամ
հեռու Արևմտակողմը կայ մի Տաճկարնակ գիւղ ,
որոյ առնթեր կը գտնուին պղնձի գեղեցիկ և
հարուստ հանքեր , որոնցմէ իր անունն առնե-
լով կը կոչուի Հաճ գիւղ , որոյ հանքեր կեցած
են անգործ , որով և անօգուտ : Ասկէ յառաջ
երթալով մեր գէմն կ'երնէ Քօփայ խան , ո՛ւր թըղ-
թարերի յաջորդական պաշտօնեայքն կ'սպասեն
աչալուրջ : Յիշեալ պաշտօնէից ներկայութիւնն
այս կողմերու երկիւղը բաւականին չափ փարա-
տած կ'երեւի , տեղւոյս աղբիւրին ջուրը նշանա-
ւոր է իւր անուշութեամբն և մանաւանդ պա-
ղութեամբն , որոյ քով Պօլսոյ հանրածանօթ ջը-
րերն ոչինչ կարժեն :

Ուղեւորելով աստի մի քանի ժամ եւս կը
հասնիմք Բոճախապան կոչուած գիւղը , որոյ բնա-
կիչք 35—40 տուն , որ ո՛չ Տաճիկ և ո՛չ Հայ և
ո՛չ Պարսիկ են , թէպէտեւ կը խօսին առաջնոյն
լեզուն , կը կոչուին երրորդի նշանովն (կղպաչ) ,
սակայն իսկապէս վարուք , բարուք և սովորու-

Թեամբ չեն նմանիր անոնց . իրենք ունին շատ մը յատկութիւնք, որք յար և նման են երկրի հին բնակչաց յատկութեանցն : *այոյ*

Ասա փոքրիկ հանգիստ մ'առնելէն յետոյ՝ շարունակեմք ընթացքնիս և 3 ժամէն կը հասնիմք Ա. 24-է կոչուած 120 անէ բաղկացեալ Տաճիկ դիւղը, որոյ անուն ծագած է իւր մէջ եղած կիսակործան բերդին անունէն :

Գիւղիս մէջ 15 տուն Հայ կը բնակիչ կայ, որոնք սեպհական հող և ջուր չունենալով աւատային դրութեան մը տակը չարաչար աշխատելոյ դատապարտեալ են, և զարմանալի հաւատարմութիւն ունին առ իւրեանց աւատատեարըս, որոնցմէ երբեմն կը պաշտպանուին ընդդէմ ներդաց :

Տեղւոյս Հայք կը խօսին այնպիսի լեզու մը, որ ո՛չ հայ է և ո՛չ Տաճիկ : Թէև կուղէի ժամանակ ունենալ իւրեանց լեզուաւ մի նամակ գրել այժմ ընթերցողիդ հաղորդելոյ նպատակաւ, սակայն կարուանն դիւր ուղին շարունակել ուղեց անհամբերութեամբ, որով չկրցայ ցանկութեանս հասնիլ :

Սոյն Հայոց լեզուի նկատմամբ կարելի է այսպէս ըսել . Տաճիկէ Հայ լեզուներն անդիր մարդոց բերնին մէջ իրարու հետ խառնուելով երրորդ մը յառաջ բերած են, որ ո՛չ առաջնոյն կը նըմանի և ո՛չ երկրորդին :

Ա. 24-է գիւղի սահմանին մէջ ընտիր աղի

հանք մի կայ թուղա ըսուած , որ տարեկան
բաւական հասոյթ կըտայ կառավարութեան ,
որոյ անմիջական հսկողութեան տակն է :

Սոյն գիւղէն մեկնելով 2 ժամ ճանապարհ
հորդելէն զկնի հարկ կ'ըլլայ անցանել Սեւ գե-
տըն , որ երբեմն շատ դժուարութիւն կը յարու-
ցանէր ուղեւորաց գէմ , մանաւանդ գարնան
եղանակին մէջ , իսկ այժմ , շնորհիւ կառավա-
րութեան , մի օրինաւոր կամուրջ շինուած լինե-
լով կրնամք առանց կանգ առնելոյ և ամենա-
փոքր վտանգի մը շարունակել ուղեւորութիւն-
նիս և այսպէս երկու Տաճկաբնակ գիւղեր եւս
անցնելով հասանք ԲԼԸՅ կոչուած գիւղը :

ԳԼ Ե.

ԲԼԸՃԱ.

Սոյն գիւղը կը գտնուի կարնոյ Սրեւմտա-
հիւսիսը 3 ժամու չափ գրեթէ հեռու . ունի 90
տուն բնակիչ , յորոց 60 Հայ և մնացածն Տա-
ճիկ են : Հայք ունին մի կոկիկ եկեղեցի և մի
ողորմելի ծաղկոց , ուր կ'աշակերտին , կամ լաւ
է ըսել , կը բնակին 32 ուսանողք տարօրինակ
ուղղութեան մը տակ : Ժողովուրդն սէր ունի
միայն առ եկեղեցին : Տեղւոյս արական և իգա-
կան սեռերն իրարմէ բոլորովին տարբեր ճաշակ
և տիպ ունին . առաջինը գէմքովը տգեղ և ձե-
ւովն անճաշակ , իսկ երկրորդը նոյնին հակա-
պատկերն է տեղական պարզութեամբ :

Տաճիկներն ունին մի քանի կրպակներ և կ'որադին մասնաւոր առեւտրով, իւրեանց դործըն աւելի ճանապարհորդաց հետ է և շատ ճարպիկ են :

Հայերն երկրագործ են, ունին արդաւանդարտօրայք, սակայն չունին պէտք եղած սէրն ՀՈՂԻՆ վերայ, նիւթական վիճակնին միջակ է :

Գիւղիս մէջ կայ հանքային տաք ջուր մը, յորմէ ծագումն առած է իւր անունն : Սոյն ջրոյ շրջապատը կանոնաւոր շէնքեր կան շինուած նման բաղանիքի : Կարնոյ գաւառի ամեն կողմերէն խումբ խումբ, մանաւանդ կիւրակէ օրերը, աստ կը դիմեն Տաճիկք և Հայք անխտիր, նոյնպէս և իգական սեռինքն, ամենքն ունին իրենց լուացուելոյ որոշեալ ժամանակն :

Հայ ընտանիքներն սոյն ջրոյն կը դիմեն այնպիսի պատրաստութեամբք, իբրեւ թէ յուխտ կը գան մի հրաշալի վանքը :

Սմառն ու ձմեռը գրեթէ միշտ անպակաս են առողջութեան կամ մաքրութեան համար տեղւոյս երթեւեկութիւնքն, և յիրաւի ջուրն ըստ ինքեան առողջարար մի լաւ հանքային ջուր է տաքութեան միջակ բարեխառնութեամբ :

Ըլըճա գիւղէն մեկնելով և ժամէն քիչ մը պակաս տեւողութեամբ կը հասնիմք Պաշ գիւղը, որ 110 տուն Հայ, մի եկեղեցի և մի ծաղկոց ունի, որում այցելութիւն մը տալով առի տխուր տպաւորութիւն մը և մեկնեցայ 'ի կա-

րին, ո՛ւր հասայ Չ ժամէն : Քաղաքիս դրանց մէջ, ըստ սովորութեան, կ'ըսպանեն մաքսատան և անցադրատան պաշտօնեայքն, որոնց առաջնորդութեամբ ճանապարհորդք սլարաին նախապէս գնալ 'ի մաքսատուն, ո՛ւր իւրեանց գոյքերն բանալ 'ի տես և այնուհետև երթալ յիւրեանց օթեւան :

Կարնոյ վրայ տալիք տեղեկութիւնքս ուղեւորութեանս վերջաբանը պիտի կազմեն տեղեկագրութեանցս **Գ** մասին մէջ :

Ուստի կարինէն մեկնելով 'ի Մուշ, ճանապարհնիս կ'ուղղեմք 'ի յԱրեւելահարաւ :

ԿԱՐԻՆԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Կարին քաղաքի դռնէն դուրս ելնելով, 4 — 5 քարընկէց հեռու մի մեծ կաթուղիկէ կայ կղմինարէ կառուցեալ, որոյ խարիսխն երկրին վրայ բաւական խորունկ ձգուած է . յիշատակութեան կարեւոր նշաններ կը պակսին յիւր վերայ . մեծ դուռ մը միայն ունի, ուրկէ ներս կը նային ուղեւորքն, առանց որոշակի գաղափար մ'ունենալոյ շէնքին անցելոյն վրայ, որոյ նկատմամբ ժողովրդեան մէջ այլ ընդ այլոյ մեկնութիւնք և աւանդութիւնք չատ են, որոնցմէ հաւանականագոյնն է թէ Յունակերտ եղած լինի գմբեթն :

Սոյն տեղէն 20 վայրկեան յառաջ երթալով կը մտնամք Տէփէ — Պոյնու կոչուած երկայն դաշտը,

ո՛ւր վերջին պատերազմին բազում զինուորաց
արիւն թափուեցաւ մեծամեծ ճակատամարտնե-
րու մէջ :

Աստ կարեւոր կը համարիմ Բասեան դա-
ւառին վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ հա-
ղորդել և ապա շարունակել մի և նոյն գլխովն :

ԳԼ. 2.

Բ Ա Ս Ե Ա Ն Գ Ա Ի Ա Ռ

Բասեան , ըստ Խորենացւոյն , ԱՐԱՐՍՏ նա-
հանգի դաւառներէն մին , ոչ առ հասարակ
դաշտային է հորիզոնական դիրքով և լայնա-
ծաւալ տարածութեամբ , որոյ երկայնութիւնն
երկու օր , իսկ լայնութիւնը մէկ օր կարաւան
հաղիւ կարող կը լինի կարել :

Երասխ դեաը գրեթէ Արեւելահիւսիսէն
դէպ 'ի յԱրեւմտահարաւ ոլորապտոյտ ընթա-
ցիւք սոյն դաւառը կը բաժնէ երկու գլխաւոր
մասերու , որոյմէ իւրաքանչիւրն իւր բնական
դրից համաձայն զիւր անուն առած է , որով
մին Վերին և միւսը Կարեն Բասեն կը կոչուին :
Սոյն երկու բաժանումները դարձեալ իւրեանց
բնական վիճակովն իրարմէ մեծ զանազանութիւն
ունին , զոր օրինակ Վերին Բասեն իւր բոլոր տա-
րածութեամբ տափարակ դաշտ մի է հիանալի
տեսարանաւ մը , 'ի բաց առեալ Հիւսիսական մի
փոքր մաս , որ անտառոտ է և սահմանակից
Ստորին Բասենի , որ ունի զանազան լեռնահո-

վիտաներ, մեծ և փոքր ձորակներ, խառն ՚ի
խուռն բլրակներ, ընդ որս ունենալով հանդերձ
շատ տեղերը տափարակ դաշտօրայք, ինչպէս
նաեւ Հիւսիսային կողմանէ մեծագոյն մասամբ
գեղեցիկ և ընդարձակ անտառներ կան, ո՛ւր
բազմաթիւ են մայրի մեծամեծ ծառեր :

Բասենն գաւառն իւր պատուական և ար-
գաւանդ հողերովը կարնոյ գաւառի տեւական
չտեմաքանն կը համարուի, յորմէ դուրս կուգան
ամեն տարի ահագին քանակութեամբ ընտիր
ցորեան, գարի և ընդեղէնք :

Տեղւոյս Հայ, Տաճիկ և Քուրդ բնակչաց
անհողութեան և տգիտութեան պատճառաւ
այս գեղեցիկ և զուարճալի երկիրն, հակառակ
իւր ունեցած յարմարութեան, մանաւանդ հո-
ղին, ջրոյն և կենսատու օդին, գրեթէ ամե-
նապարզ պտուղներէ զուրկ կը դառնուի, վասն
դի անժառաստան է, և սովորութիւն չունին
զայնս տնկելոյ և մշակելոյ, մասնաւորապէս վե-
րին Բասենին գալով՝ շատ տեղեր վառելոյ
փայտ անգամ չունին. այս պատճառաւ մեր
նախնիքներէն ասոց Բասեն անունն առած էր :

Անցեալ տարի կառավարութեան կողմանէ
յատուկ հրահանգներ տրուեցան իրենց այս մա-
սին, այժմ հաւանական է որ բաւական սկսած
լինին տեղ տեղ ծառաստան և մրգաստան ընե-
լոյ :

Այս, այս տեսակ նախնական երկիրները

Ճաղկեցնելոյ համար, երբ ժողովուրդը բնութեան բարիքէն օգուտ քաղել չ'գիտէ, աշխարհաշէն և ստիպող ձեռքեր պէտք են մինչեւ ց'թուականն երկրի բնակչաց զգաստութեան:

Աւելորդ չեմ համարիր աստանօր յիշատակել նաև դաւառիս Հիւսիսակողման գեղեցիկ լեռները, խոտաւէտ, ջրաւէտ և օդաւէտ, ո՛ւր ամառ եղանակին մէջ վրանաբնակ հարիւրաւոր քրդեր իւրեանց ընտանիքներովն և հազարաւոր խաչինքներովն աստ դալով կը հաստատուին և մինչև աշնան երկրորդ ամսուան վերջերն ոչխարներն այս հարուստ բնութեան մէջ կ'արածեցնեն, որոնցմէ սովորականէն շատ աւելի կաթ կ'ընդունին ու կը պատրաստեն կոզի, իւղ, պանիր և չորթան ու կը տանին դաւառիս այլ և այլ կողմերն 'ի վաճառ:

Վերոյիշեալ լերաց մէջի զգզուն աղբիւրներն են, որք մեր նախնիքներէն «ԱՐԾԱԹԻ ԱՂԲԻԻԲԻ» կոչուած էին:

Ուղեւորութիւննիս յառաջ տանելով 'ի Վերին Բասեն երթամք 'ի Հասան—Գալէ:

ԳԼ. Է.

Հ Ա Ս Ա Ն-Գ Ա Լ Է

Հասան — Գալէ դաւառին և մասնաւորապէս Վերին Բասենի գլխաւոր տեղին և միանգամայն իւր նախնի փառաւոր քաղաքն էր բեր-

դով և պարիսպներով ամրացեալ հանդերձ բաղ-
մաթիւ բնակչօք :

Քաղաքը շինուած է լայնանիստ լեռան մը
հարաւային ստորոտը , որ 'ի հնումն «Ծիրանի
լեռ» կը կոչուէր. լեռան մէկ մասին վերայ բեր-
դըն՝ Հասան—Գալէ կոչուած է , որոյ անուամբ կը
յիշուի քաղաքն :

Հասան—Գալէն անշքացած է բաղդատմամբ
իւր հին բարգաւաճ վիճակին . Ռուսական ար-
շաւանաց երեսէն իւր նախկին Տաճիկ և Հայ
ստուար բաղմամարդութեան մեծագոյն մասը
վտարանդի լինելով կորած են : « Ասկէ 70—75
տարի յառաջ 1,800 տուն բնակիչ ունենալը »
կ'աւանդեն ծերերն . իսկ այժմ 250—280 տուն
հաղիւ կը հաշուին , մեծագոյն մասամբ Տաճիկ-
Հայք ունին աննշան եկեղեցի մը և նմանօրինակ
ճաղկոց մը : Այս տեղ Գայմադամ կը նստի կար-
նոյ կուսակալութեան տակ :

Հասան—Գալայոս լեռան արեւելեան թեւին
գրեթէ ստորոտը շինուած է ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ
ՎԱՆՔԸ գմբեթաւոր և գեղեցիկ գրիւք : Սոյն
վանուց համար կը պատմուի թէ « Գրիգոր Մա-
գիստրոսէն կառուցեալ է » , որոյ անուամբ եր-
բեմն կը կոչեն զայն : Մագիստրոսի գերեզմանն
աստ է , ինչպէս նաեւ երկու կաթուղիկոսացը :
Նախնի ժամանակաց մէջ այս տեղ 2—3 ան-
գամ միւռոնի օրհնութիւն կատարուած է և ու-
նեցած՝ կանոնաւոր միաբանութիւն , ինչպէս

նաեւ 200 էն աւելի թեմական Շէն գիւղեր :
Վանքէն $\frac{1}{4}$ ժամ հեռու ապառաժ քարէ
մը բաւական քանակութեամբ հանքային թթու
ջուր մը գուրս կուգայ , որմէ տեղացիք երբե-
մըն կը խմեն յառողջութիւն : Վանքը կը գըտ-
նուի վանահօր մը ձեռք , որ կը հսկէ նորա պա-
րագայից վրայ , որք այնչափ ընդարձակ չեն :

Հասան—Գալէին մերձ է Զօյան +եօքրի-սի-
կոչուած նշանաւոր կամուրջն՝ եօթն քարաշէն
կամարներով շինուած Երասխ գետոյն վրայ :

Վիրգիլիոս կը պատմէ թէ սոյն գետին վը-
րայ Աղեքսանդրի և Հռովմայեցւոց շինուած
կամուրջները քար և քանդ կը լինէին Երասխայ
սրընթացութեան առջեւ , որչափ շինուէր նա
կը քակէր անյապաղ . այս առթիւ Երասխը «կա-
մուրջի չհամբերող» անուանեցին : Մի և նոյն
բանը կը պատմեն նաեւ տեղւոյս համար թէ
« ժամանակին բնակիչք այժմեան կամուրջին տե-
ղը քանիցս կամուրջներ կառուցին , բայց ան-
համբեր Երասխն կը գլորէր , կը քանդէր , կը
տանէր զայնս : Յետոյ մի Հայ հովիւ հնարքով
մը յաջողած է այժմեան կամուրջի հիմնաքարին-
քը ձգել , որոյ վերայ տեղացիք կարող եղած են
կամուրջը դիւրիւթեամբ շինել . ահա այս պատ-
ճառաւ կոչուեցաւ « հովուի կամուրջ » :

Ճանապարհնիս յառաջ վարելով կը հաս-
նիմք Հերդեւ գիւղն , որ ունի 80 տուն բնա-
կիչ , յորս կը գտնուին 13 տուն Տաճիկ , Հայք

ունին մի անշուք եկեղեցի երկու ողորմելի քահանայով և մի խեղճուկ ծաղկոց, ո՛ւր կը մեծնան 30—35 դեռափթիթ կայտառ մանուկներ, ժողովուրդը երկրագործ է և սովորական արմտեաց հետ կը ցանէ մեծ քանակութեամբ նաեւ կտաւատ, յորմէ ձէթ հանելով կը վառեն և երբեմն իսկ ուտելոյ կը դործածեն քաղցր տեսակն, որ ձիթախղէն տասնապատիկ յարդի է իւրեանց մէջ: Ունին երկու լաւ ձիթահաններ, Գիւղիս արտերը կանոնաւոր և արգասաբեր են:

Տեղւոյս Հայք թէեւ ունին դժբաղդ կողմեր, սակայն զայնս պատմել մեր նպատակէն դուրս լինելով, ճանապարհնիս շարունակեմք և անցնիմք Հերդեւի բլուրն, որ մէկ ժամուան տեւողութիւն ունի: Յառաջ երթալով կը հասնիմք Փօլ — օւլլ կոչուած ընդարձակ լեռնահովիտներն, որք կը տեւեն 2 ժամէն աւելի, Տեղւոյս կլիմայն սարսափելի ցուրտ կ'ընէ, նոյն իսկ շատ անգամ մայիս ամսոյ մէջ ձիւն կուգայ:

Սոյն լեռնահովիտք ընդհանրապէս օդաւէտ և բուսաբեր են, մանաւանդ ձորակաց մէջերն, ո՛ւր կը գտնուին տեղ տեղ աղբիւրներ. այսու ամենայնիւ բնակութիւն բնաւ չ'կայ: Բրնութիւնն, ինչպէս տարուէ տարի դարնան ատենները կը զարդարէ այս լեռներն, նոյնպէս և աշուն գալուն պէս կը մերկացնէ զայնս: Սոյն ուղղութեամբ դնալով 'ի մի երկայն ձորակ

կը մտնեմք և գլխովար իջնալով կը հասնիմք հետեւեալ գետոյ առընթեր :

ԳԼ. Ը.

Ե Ր Ա Ս Խ

Այս գետոյ կողը ու ջրոյն ուղղութեան հա-
կառակ փոքր ինչ յառաջ գնալով կը մտնեմք 'ի
Մեւէ- ըսուած գիւղ, ո'ւր կը բնակին 20—25
տուն Բուրդ, որք ունին ընդարձակ արօտատե-
ղիք, ո'ւր հազարաւոր ոչխարներ թողած կա-
րածեն, կը պատմուի սոյն գիւղի բնակչաց հա-
մար թէ զարմանալի վարպետ են սրտորդութեան
արուեստի մէջ, այնպէս որ սուրբ կենդանի մը
(որոյ միսը սովորաբար կ'ուտուի) չ'կրնար ա-
ռանց վտանգի գիւղիս առջեւէն կամ մերձակայ
սահմանէն անցնիլ գիւրաւ :

Գիւղիս առջեւն երեք քարընկէց հեռու կը
գտնուի Երասխ գետն, որ այնպիսի արագու-
թեամբ մոնչելով կ'ընթանայ, գիտես թէ, բողոք
կամ դատաստան մ'ունի տեղւոյն բնակչաց դէմ,
որ յարաժամ իւր եղերաց վերայ հաւաքուած
գեղեցիկ եղնիկները կ'որսան իւրեանց մահահոտ
հրացանովն, սակայն և կամուրջի չ'համբերող
գետին լեզունն ո'վ կարող է հասկնալ :

Երասխայ եղերքն շատ տեղեր Նեղոսի ա-
փունքն մեզ կը յիշեցնեն, ո'ւր բարեբերութեամբ
լի է հողագործի քրտինքն, զի սովորականէն
շատ աւելի արդիւնք կ'ընդունի, Գարնան եղա-

նակին մէջ դեռիս այս կողմերու եզերքն երկնային գրախտ մի կը դառնայ երկրի վերայ իւր անհամար ծաղիկներովն և տեսարաններովը, որք բնականաբար Հայ ուղեւորաց ուշը կը գըրաւեն :

3—4 ժամ ուղեւորելէ յետոյ կը մտնեմք երկու լեռանց միջավայրը : Սոյն լեռանց վրայ կան մեծամեծ ձերպեր, ուր պատառիչ գազանները բոյն կը գնեն, մանաւանդ գայլեր, որք յաճախ տեսնուած են այս կողմերը, գլխաւորաբար ձմեռ ատենը ամպոտ եղանակին : այսպէս մեր ուղին առաջ վարելով կը մտնեմք 'ի վերին Բասենի լեռնային մասն: Ասկէ դնալով կը հասնիմք Ալէ՛ Գուլէ կոչուած տեղն, որ նոյնպէս ահագին լեռներ և հովիտներ են, ո՛ւր կան ընդարձակ լեռնադաշտեր, որոց վրայ քուրդերը վրան կը հաստատեն, երբ կ'ելլեն 'ի Գուլ (այսինքն այն արօտատեղն, ուր իրենք իրենց ընտանիքն և ոչխարքն ամառը կ—Յ ամիս կը բնակին) : Տեղիս օդաւէտութեան և խոտաւէտութեան պատճառաւ ամեն կողմը վրանաբնակներ պակաս չեն : Աստի մեկնելով մի քանի ժամէն կրնամք հասնիլ Կուլէ Հո՛ւ կոչուած քուրդ գիւղըն, որ Յ տուն միայն բնակիչ ունի 450 տան չափ ընտիր հողերով և ջրերով, ինչպէս նաեւ խոտաւէտ և պատուական արօտատեղիներով :

Այս գիւղէն ելնելով անցանք մի քանի քուրդ գիւղեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրն կ—Յ—

6—7 տուն բնակիչ հազիւ ունին, սակայն բնակած ամենահարուստ բնութեան մէջ, որոյ իբր՝ բնական հետեւանք իրենք հարստացած են դըրամով, ոչխարով, տուարով և մանաւանդ նըժոյգ ձիերով, որոց վրայ կը վարեն փառաւոր և ազատ կեանք մը այդ գեղեցիկ երկրի մէջ, յորմէ մեկնելով շարունակեմք ընթացքնիս և կը հասնիմք յԱրօս գիւղ:

Արօս գիւղն ունի 42 տուն բնակիչ, որոցմէ 12 տուն Տաճիկ են: Հայք ունին մի եկեղեցի նորաչէն, մի քահանայ 80 տարեկան, և մի ծաղկոց, ո՛ւր են 35—40ի չափ ուսանողք, որոց ուսուցիչն բարեկիրթ և բաւական զարգացեալ մի անձ է, որով զաւակներն ունին սոյն մտիթարական կողմն՝ հակառակ իրենց հարց այլ և այլ տարաբաղդ կողմերուն: Ժողովուրդն ունի ջերմեռանդութիւն առ եկեղեցին և սէր՝ առ ուսումն ու դաստիարակութիւն:

Գիւղիս գերեզմանատան մէջ Սուրբ Սարգիս անուամբ մի աւերեալ շատ հին եկեղեցի կայ, որոյ հիմունքն տակաւին մէկ մէթր բարձրութեամբ կը կենան, իւր թուականն անժանօթ է, աւանդութեամբ « 450 տարեկան » կը պատմուի, որոյ Շէն ատեն գիւղս 250 տուն բնակիչ ունեցած է, հարուստ և առատասեղան: Տասլանաքարերն շինուած են ձիու և ուղտի կերպարանօք, ոմանք ունին իւրեանց վրայ թամբ և սանձ. սոյն նշանները կը գործածեն ՚ի նշան մեռնողի

քաջասրտութեան, ուժեղութեան և երիտասարդութեան: Փորուած խաչ բնաւ չ'կայ այդ տապանաքարանց վրայ օծեալ կամ չ'օծեալ, զորս ուղիղ չ'լինիր ԽՆՁԱՔԱՐ անուանել:

Գիւղիս Արեւմտեան հարաւն 2 քարընկէց հեռու լեռան մը կողքին մէջ կայ միակտուր քարէ փորուած եկեղեցի մը, որոյ ընդարձակութիւնն կը լինի 20—23 խորամարդ մեթր. դարաւոր հնութիւնն իւր քանդիչ ձեռամբն եկեղեցւոյս շատ նշանները ջնջած է և անընթեռնիլի գրեանքն կամ թուականքն աննշմարելի եղած են. միայն թէ եկեղեցին ց'արդ պահած է մկրտութեան և պատարագամատոյց քահանայի սրբութեան տեղիքն, կը տեսնուին մի քանի հին խաչեր փորուած եկեղեցւոյս պատերու ներսի կողմերուն վրայ, որք չեն կրնար իւր հնութեան վրայ մեզ լոյս մը տալ թէ եւ հետաքրքրուիմք:

Գ. Լ. Թ.

Յ Ի Շ Ե Ա. Լ. Ա. Ր Օ Ս.

Արօս գիւղի Արեւելահարաւը մէկ ժամ հեռու կայ ընտիր քարահանք մը, որոյ գիւրատաչ քարերէն շինուած են իւր նորաչէն եկեղեցւոյ սիւներն, որք թուով 4 են և 6 մեթր միակտուր բարձրութեամբ: Սակէ զատ գիւղիս մօտ երկայն լեռ մը կայ անկատար, որոյ քարինքն, ինչպէս կը պատմեն, ամենասոսկալի

տաքութեան կը գլխմանան . վերջապէս Արօտ քա-
րերով շատ հարուստ է : Սոյն գիւղն կը գլտ-
նուի Խնուսայ Արեւմտակողմն և անոր վերաբեր-
եալ է :

Տեղէս մեկնելով 3 ժամէն հասանք Պէկու-
տի կոչուած քուրդ գիւղ , ո՛ւր երբեմն բազմա-
թիւ Հայք բնակուած պէտք է լինին նայելով ի-
րենց յիշատակարանաց , որք ուղեւորաց աչքին
կը զարնեն . յետոյ եկանք Ղղճու , որոյ սահ-
մանին մէջ պղնձի հանքերն առատ են : Տեղէս
սկսեալ ընթացքնիս շարունակեմք , մեր գէմն
կ'ելնեն Խնուսայ մի քանի լճակներ , որոց շրջա-
պատի արօտատեղիքն շատ նշանաւոր են :

Այս գեղեցիկ վայրերէն ելնելով դարձեալ
ուղեւորիմք , և կը մտնեմք Մշոյ վերաբերեալ
հողը : Սոյն տեղ ճանապարհէն $1\frac{1}{2}$ ժամ դուրս
ապառաժի մը միջէն պատուական ջուր մը կը
բղխէ , որ արեւակէզ ուղեւորաց համար ամեն
ինչ կ'արժէ . այսպէս հետզհետէ ընդարձակ
դաշտօրայք և բլուրներ կտրելով կը հասնիմք
Չարպօրա կոչուած դեառ , յորմէ հարկ է անց-
նիլ դիմացի կողմն , ո՛ւր կը գտնուի համանուն
Չէրքէզ գիւղ մը 30 տնէ բաղկացած :

Սոյն դեառ դարնան եղանակին բաւական
կատաղի է և ճանապարհորդք « տկանաւակ »
(+եւէ) կոչուած գործիքով գետին վրայէն կը
անցնին : Տկանաւակը կը բաղկանայ օդով լե-
ցուն 16 ոչխարի տկերէ , որոնք իրարու հետ

կապելով քառակուսի մը ձեւացուցած են, վրան բարակ վայտերէ վանդակուած, որոյ մէջ տեղն 3—4 հոգի ճանապարհի սովորական գոյքերովըն հազիւ կարող կը լինին կենալ, երկու հոգի թիաւար կարծիկ թիերովն սոյն հետաքրքրական նաւակը վարելով ջրոյ հոսանքին հակառակ շեղութեամբ կը հանեն եղերքն, ո՛ւր դուրս կ'ելլեն մէջի ճանապարհորդք մահուան գեղնութենէ մը բռնուած՝ երկուդի տազնապէն : Իսկ անամնոց դալով, որոնք որ լող կրնան տալ, կը քշեն զայնս ՚ի գետ մերկացեալ վիճակով, ինչպէս ձին և դոմէշ, որոնք ջրոյ մէջ լողալու մասին միւս բոլոր անասուններ կը գերադանցեն :

Սոյն գետն գրեթէ խնուսայ և Մշոյ այս կողմի միջին սահմանը կը կազմէ :

Աստի կը շարունակեմք մեր ուղին և կը հասնիմք ՚ի Ծխալու, որ ունի 20—25 տուն բընակիչ, մի եկեղեցի և մի ողորմելի ծաղկոց, որոյ շէնքին տակ ոչ թէ մարդ այլ և անասուններն անգամ պահել առողջապահական կանոնին դէմ է :

Գիւղիս շրջապատը կը գտնուի Տարօնոյ Ա. Իերձկ, և Սահակ Պարթեւի՝ մեր ԲՍ.ԶՄԵՐԱ.ԽՏ ՀՕՐ ՄԵՆԱՄՏԱՆՆ : Հետզհետէ կ'անցնիմք Կաւալու հայ գիւղն, ո՛ւր «Ներսիսեան» փոքրիկ ընկերութիւն մը կայ գիւղի ծաղկոցին խընամբն ստանձնող, նոյնպէս Կոմս և Գոփերս հայ գիւղորայքն : Կանցնիմք Եփրատայ օժան-

դակ ճիւղը , Մուրատ կամ Արածանին , որոյ վերայ 12 աչքով մի կամուրջ կայ կապուած , որ գրեթէ անդործածելի վիճակի մէջ մտած է , 250 քայլ երկայնութեամբ : Այսպէս անցանք մի քանի փոքրիկ գիւղեր եւս և յետոյ Մեղրաջուրըն , ուստից 1 ժամէն հասանք ՚ի Մուշ քաղաք :

ԳԼ . Ժ .

ՏՈՒՐՈՒԲ ԵՐԱՆ

Տուրուբերան նահանգի սոյն կարեւոր գաւառի (ՄՇՈՅ) բուն սահմանն (ինչպէս ուրիշ մի քանիներուն) մեր նախնի աշխարհագիրներէն որոշուած չէր ճշգրտապէս , թէպէտև կը յայտնեն թէ ամենէն ընդարձակ գաւառն եղած է յիշեալ նահանգին , սակայն չ'գիտցուիր թէ որչափ կը տարածուէր ՚ի հնումն , որպէս զի ներկայիս մէջ հասկցուէր թէ ց'արդ ի՛նչ փոփոխութիւն կրած է այդ երկիր իւր քաղաքական բաժանումներովը :

Այժմ սովորաբար Մշոյ գաւառից ամբողջութիւնն կը կազմէ զՏարօն գաւառն , որոյ անունն համար կը սլատմուի թէ Նոյայ Տարբան որդւոյն անունէն ծագումն առած լինի , իբրև թէ նա հօրմէն բաժնուած՝ կ'առնու իւր բաղմաթիւ մանչ և աղջիկ զաւակներն ու թոռները կը դայ յայս կողմն Եփրատայ մէկ ճիւղին վերայ կը հաստատէ զիւր բնակութիւնն և իւր բնակած տեղին անուանեց ՏԱՐՕՆ , որ յետոյ ընդ-

հանրանալով դաւառն եւս կոչուեցաւ նոյն ա-
նուամբ :

Սոյն դաւառն 'ի հնումն Սլկունեաց ցեղի
կալուածն էր , որ ետքէն ինչ ինչ դէպքերով
Մամգուն Մամիկոնեան տոհմի նահապեան Տըր-
դատայ հրամանագրովն Սլկունեաց ձեռքէն ա-
ռաւ :

Ներկայիս մէջ Տարօն դաւառի մօտաւորա-
պէս սահմանն կը համարին արեւելքէն Ներքովթ
և Գրգուռ , Արեւմուտքէն Քարքէ , Հարաւէն
Տօրոս և Հիւսիսէն Քօսուր կոչուած լերինքն :
Սոյն շրջապատի մէջտեղն է ահա Տարօնոյ կամ
Մշոյ լայնածաւալ դաշտն , որ երկու մասի բաժ-
նուած է , Մուշ և Չուխուր մասնաւոր վիճակ-
ներու :

Մուշ վիճակն իւր համանուն քաղաքն եւս
ունի , իսկ «Չուխուրն» վիճակի անունն է և կ'իյ-
նայ գրեթէ Մշոյ Արեւելահողմը : Սմբողջ դա-
ւառի տարածութեան մասին երկու ու կէս օ-
րուան կարաւանի ճանապարհ կը հաշուեն Արե-
ւելքէն յԱրեւմուտս իւր երկայնութիւնը , Հարա-
ւէն 'ի Հիւսիս 6 ժամ լայնութիւնն : Սոյն մեծ
դաշտավայրն , զոր Տաճիկներ «Մուշ օվասը» կը
անուանեն , զարդարուած է տեղ տեղ վոքրիկ
բլուրներով , որք մասնաւոր գեղեցկութիւն մը
կ'ընծայեն ուղեւորաց աչքին այդ դաշտի զդալի
հորիզոնին մէջ , երկիրն չէ քարոտ , կարծես
թէ բնութիւնն յատուկ խնամօք քարերը ժողո-

ված է այս կողմերէն և ձգած է 'ի Մանադկերտ
գաւառ :

Երկու դեռեր կ'անցնին իւր մէջէն . Ա. Եփ-
րատ , որ Հարք գաւառի կողմերէն կը գայ և
գաւառիս Արեւմտակողմէն կ'անցնի , որոյ մէջ
կան հետեւեալ անուամբ ձկունքն , ինչպէս Դե-
ղիկ , Դեպուկ , Կարապետիկ , որոյ կռնակը տես-
նողներն կ'ըսեն թէ կուղ է և Մող : Բ. Մեղրա-
դետակն , որ Մշոյ Արեւելակողմէն կը բղխի (ու
որոյ վերայ իր կարգին կը խօսուի) քաղաքի Հիւ-
սիսակողմէն յառաջ գնալով կը խառնի Եփրատ :
Սոյն դետակն Արածանի դետոյն Հիւսիսային օ-
ժանդակն է և Արածանին Եփրատայ Արեւել-
եան զօրաւոր ճիւղը կը կազմէ , որ կը բղխի Ծաղ-
կաց լեռներէն և իւր անունը կ'առնու համանուն
դիւղէ մը , որոյ քովէն անցնելով կը դիմէ յԱրե-
ւելս և կ'ընկերանայ իւր Եփրատ մօր : Վերո-
յիշեալ երկու դետերն 'ի բաց առեալ , կան նա-
եւ մեծամեծ առուակներ , ոմանք Հարաւէն 'ի
Հիւսիս և ոմանք Հիւսիսէն 'ի Հարաւ ընթացող ,
որք կը թափին 'ի Մեղրագետակ և Եփրատ , ու
որոց եզերաց վերայ կը գտնուին տեղ տեղ մե-
ծամեծ շամբեր :

Տարօն կամ Մուշ գաւառն , բաց 'ի իւր
կողմերն որոշող գլխաւոր լեռներէն , ունի նաև
բազմաթիւ աննշան լերինք իւր շրջապատն , այն-
պէս որ ամբողջ Մշոյ դաշտը կարծես թէ լեռ-
ներէ սահմանուած է : Գաւառիս լեռներէն ու

մանք լի են այլ և այլ տեսակ ծառերու բնական անտառներով, որոնց մէջ Աւստրալի կոչուած ծառն նշանաւոր է իւր պտուղովն, որով ոչխարի մօրթերը դեղինի կը ներկեն 'ի վաճառ . Մշակելի, որոյ կեղեւովն մութ — կարմիրի կը ներկեն մօրթերը : կան նաև թեղօշի, կաղամախի, տանձենի, ընկուղենի և շտրենի և այլն ծառեր :

Մշոյ համօրէն դաշտի մէջ 100 — 110 հայ դիւղ կը գտնուի սփռուած, որոնցմէ այցելածներուս նկատմամբ պէտք եղած տեղեկութիւնք կը տամ ուղեւորութեանս կարգին մէջ : Սոյն դիւղերու միջին թիւն է 70 ական տուն : Ունին հազարաւոր պանդուխտներ թէ՛ Պօլիս և թէ՛ 'ի Ռուսաստան, ո՛ւր գիմելոյ սովորութիւնն հետըհետէ կ'ընդհանրանայ դժբաղդաբար :

Քաւառիս մէջ 8 — 10 դիւղ քուրդ հազիւ կը գտնուի . սակայն շրջապատը բաւական շատ են, որք իւրեանց ընտանեօք և ոչխարօք լերանց արօտավայրերն ամառ ատեն կը դրաւեն, ո՛ւր վրաններ հաստատելով կը բնակին մինչև յաշուն :

Վերոյիշեալ 100 — 110 հայ դիւղերուն մէջ կը տեսնուին նոյնպէս երեք հայ կաթօլիկ դիւղեր և են Նորաշէն, Օզունկ և Ասինչ, . . .

Երկրիս բոլոր բնակիչներն առ հասարակ քաջաւոյժ, զօրաւոր և առոյգ են (այս բանն արդէն Պօլսեցւոյ աչքին անծանօթ չէ) և արդիւնք է երկրի պատուական կլիմային :

Տարօն դաւառի մէջ, սովորական ընտանի կենդանիներէն զատ կը գանուին նաեւ հետեւեալ վայրի անասուններն, ինչպէս արջ և գայլ, որք գիշեր ատեն շատ անգամ արտերու և այգիներու վնասներ կը հասցնեն, որոյ համար տեղացիք ժամանակին երբեմն հսկելոյ հարկադրուած են. նոյնպէս վարազ, աղուէս, նապաստակ, կուզ և վայրի կատու պակաս չեն դաւառիս այլ եւ այլ կողմերը :

Երկաթի և քարի հանքերուն հետ շատ տեղ կը գանուին « կաղճին » կոչուած ընտիր հողեր, որով կը շինեն հողէ ամաններ մեծ և փոքր որք շատ առողջարար են ուտելիք սպահելոյ :

Թռչնոց կարգին մէջ կը յիշուին արագիլ, (լէյլէկ) վայրի բադ և սադ, արտուտ, սորորիկ, լոր, արոս (գիւղի մ'անուն ալ է) ճնարոր, որ սիրուն կարմիր գոյն մի ունի :

Տուրուբերանի սոյն դաւառին մէջ գանուած ծաղիկներ և մանաւանդ բանջարաղէնքն խիստ հետաքրքրական են իւրեանց բուսական հանգամանքներովն և ժողովրդեան աւանդութեամբք, ասոնցմէ մի քանի գլխաւորներէն աստ նշանակեմք, ինչպէս կարմիր շուշան, որոյ մէջ գեղեցիկ և դեղին է, բնութենէն ունի ըսքանչելի հիւսք և տեսք և գլխաւորաբար քարոս տեղուանք կը բուսնի, նունուֆար գետերու եղերքն և մանաւանդ տելթաներու մէջ, ձնծաղիկ (ձեան ծաղիկ), զոր տեղացիք երբեմն իր-

ընել փորցաւի դեղ կը դործածեն . սոյն ծաղիկը ձիւնի դնալէն անմիջապէս ետքը բացուելու պատճառէն առած կերեւի զիւր անունն . Անթառամ ծաղիկ , որ կը բուսնի լեռնոտ տեղեր աւելի , թերթիկ չունի , կըսը է գլուխն և երկու տեսակ է , դեղին և կարմիր , զոր դաւառիս մէջ տեղ տեղ « Ս. Կարապետի ծաղիկ » կ'անուանեն և ոմանք եւս « անթառամ ծաղիկ » որ յիրաւի բնաւ թառամիլ չունի եր կըսը շինուածքէն :

Այս կողմերու բանջարեղէններն բազմատեսակ են , որոնցմէ մի քանիք են « մանտակ » , « ժախ » , որ իրենց պահք օրերու կերակուրներն են աղով խաշած . օղին , որոյ արմատն է , շրէշտ (շիրիշ) . Լոշթակ , որոյ տերեւները գրեթէ ծխախոտի կը նմանի , սորա համար կ'աւանդեն թէ « Յովնան մարդարէի դեմենւոյն տեսակէն է , որոյ արմատը շատ խորունկ է գետնի տակը և միանգամայն մարդանման , մէկը չ'կըրնար յանդգնիլ զայն դուրս քաշելոյ , ձայն կը հանէ և մարդն անմիջապէս կը մեռնի , ո՛վ որ կ'ուզէ զայն ունենալ , պէտք է կանխապէս բոյսին բոլորաիքը լաւ մը փորելով խորունկցնէ , այնպէս որ արմատն ինքնին պրծելոյ աստիճանին հասնի , այն ատեն փոքրիկ կենդանի մը , զոր օրինակ կատու , չուանով մը կապելու է արմատին , կատուն թող քաշէ զարմատն և դետնէն դուրս հանէ , յայնժամ կենդանին կը մեռ-

նի և մարդոս այլ եւս անվախ կարող է զայն առնել» : Գիշ, որ պանրի մէջ կը դնեն, ունի անուշ հոտ մը . սպիտըկուկ և վնկայ, զորս դիւզացիք կերակուրի համար կը դործածեն . րնէ բանջար, որով յարութեան Տէր օրը տեղ տեղ ճաշ ընելով կը բաժնեն : Խաւրժիլ (ուշխուն) : Կանգառ, որոյ աղնիւ տեսակի արմատէն կը շինեն ձութ, զոր ոմանք « ծաման » կ'անուանեն, վասն զի ծամելոյ համար կը դործածուի, սոյն նիւթն ամեն կողմ կը տարուի, և երբեմն իսկ 'ի Պօլիս կը բերեն, ոչ մեծ քանակութեամբ բող, որ մեծամեծ եռաթեւեր կը տարածէ և քարածայուերու մէջ շատ առատ է և կը լինի պատուական կերակուր ոչխորաց :

Առ հասարակ կը ցանեն ցորեն, իր տեսակներովն, գարի, տարեկան, կըլիլըլ, կորեակ, սիսեռ, կտաւատ, ոսպ, շողգամ և կաղամբ : Գիւզացւոց մէկ մասի կերած կըլիլըլ և կորեակ հացն է, իսկ ցորենի հացն ստիպեալ են պահել այնպիսի երթեւեկողաց, որք լեզու չեն հասկնար : Գաղպին չ'իջեցի, զի ամենուն ծանօթ է :

ԳԼԺԱ.

ՄՈՒՇ (ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ)

Մուշ կը գտնուի համանուն ընդարձակ դաշտի Արեւմտակողմը մեծամեծ բլրոց զառի-

վայրենեցուն վրայ Սիմ լերան ստորոտը . տունե-
րը շինուած են առ հասարակ աղիւսէ և մեծաւ
մասամբ երկայարկ , սակայն ոչ ճաշակաւոր ։
Հայկական և Տաճկական տուները խմբովին ի-
րարմէ կ'որոշուին . փողոցները շատ նեղ և ան-
կանոն , ձմեռուան համար գրեթէ անտանելի է
այդ ելեւէջական ճանապարհներն երթեւեկել ,
մանաւանդ երբ դեռ ինք թաց լինի ։

Բերդը կը դանուի քաղաքին արեւմտակող-
մը բարձր բլուրի մը վրայ աւերեալ
.
.

Մշոյ քաղաքի Հարաւային ձորակէն մի դետակ
կը վաղէ , որ քաղաքի մի քանի փողոցներու տե-
սարանները կը քաղցրացնէ և որոյ վերայ իւր-
եանց ջրաղացքները կը դառնան ։

Մուշ քաղաքի ընդհանուր բնակչաց թիւն
2,500 տունէն աւելի կը հաշուեն , յորոց 1,000
տուն Հայ է , մնացածը Քրդա—Տաճիկ են, որք
մեծէն մինչեւ 'ի փոքր վրանին սուր կապելոյ
սովորութիւնը ց'արդ կը պահեն ։

Տեղիս թէ՛ Տաճիկք և թէ՛ Հայք առ հա-
սարակ առոյգ և կայտառ են , կաղմուածքնին
զօրաւոր և ուժեղ , խօսուածքնին ընդհանրա-
պէս կոկորդային . սոյն հանդամանքներն ան-
շուշտ տեղի բնական վիճակի արդիւնքն են բնա-
կողաց վերայ աղդած իւր պատուական օդամի-
ու ջրովն և դիրքովն ,

Հայք ունին 3 եկեղեցի հանդերձ 3 ծխական վարժարաններովն, որոց վերայ զատ յօդուածով ետքէն պիտի խօսիմ, երբ ուղեւորութենէս վերջը, կարգ կը դայ ՀՍՅԱԲՆԱԿԻ կրթական կողմերուն վրայ ընդհանրապէս խօսելոյ՝ վերաբերութեամբ Միացեալ ընկերութեանց նախակրթարանաց անցեալ ու արդի կացութեան և ապագայի արդիւնաւորութեանը :

Մշոյ Հայք կրնան երեք գլխաւոր մասերու բաժնուիլ . Ա. վաճառական, Բ. արհեստաւոր, Ք. երկրագործ : Նպարավաճառաց մեծադոյն մասն ճաճիկ են, ինչպէս և Հայ վաճառականաց գլխաւորներն Բաղէշցի : Քաղաքիս գլխաւոր առեւտուրն կարնոյ և Բաղիշոյ հետ է, իսկ մասնաւորն ու յաճախականն շրջակայ Հայոց և Քրդաց գիւղօրէից հետ, որոնց երթեւեկութիւնք քիչ անդամ կը պակսին տեղէս : Առեւտրականներն 200 չափ կրպակներ ունին հանդերձ արհեստականներովն, որոնց արհեստներն շատ պարզ և ամենէն աւելի սովորականներն են, ըստ որում իրենք ժամանակի ճարտարութենէն տակաւին ներշնչութիւն մը չեն ընդունած :

Ժողովրդեան ստորին կարգէն մաս մը թէ՛ ճաճիկ և թէ՛ Հայ քաղաքի մօտակայ անտառներն արմատէն քակելով շարունակ կը բերեն ՚ի վաճառ և կամ իրենց տան համար . ինձ կը թուի թէ տեղւոյն կառավարութեան ուշադրու-

թիւնը տակաւին չէ դարձած այդ բանին վրայ, որպէս զի խստիւ պատուիրէ, որ անտառահատներն արմատներուն չ'դպչին, որ յապաղեային անտառն կարենայ շարունակելի լինիլ :

Մշեցիք ունին խաղողի բազմաթիւ այդիւներ, որոնք արեւերես պառիկներուն վրայ լինելով դինիները շատ պատուական կ'ըլլան, զորքս Հայ Մշեցիքն անուշ անուշ կը խմեն ծառերու շուքերուն տակ, և երեմնին կարմրցնելով առիւծ կը կտրին մանաւանդ երբ գլուխնին տաքնայ :

Մուշ քաղաքը Վանայ կուսակալութեան գերիշխանութեան տակը Միւթէսարըֆութիւն է :

Տեղւոյս վերայ այսչափ, յաջորդ գլխով կը մեկնիմ դէպ 'ի Բաղէշ ճանապարհնիս ուղղելով քաղաքիս յԱրեւելահարաւ :

ԳԼ. ԺԲ.

ԱՍՏՂՆԲԵՐԴ ԿԱՄ ՄՈԿԱՅ ԲԵՐԴ

Մշոյ Արեւելակողմը 1 1/2 ժամ հեռու « ԱՍՏՂՆԲԵՐԴ կամ ՄՈԿԱՅ ԲԵՐԴ կոչուած աւերակ մի կայ յիշատակութեան արժանի, որ կը թուի լինիլ Տարօնոյ նախնի ամբոյցներէ մին, կառուցեալ լեռնակի մը գագաթան վերայ՝ պատուական և զուարճալի մի տեղը, որոյ չորս կողմերն են ահագին հովիտք խոտաւէտք : Սմըոցիս վիթխարի սարսաղաց մեծագոյն մասն, 'ի

բայ առեալ Արեւմտակողմանն , տակաւին կանգուն կը կենայ :

Աստղերբերդէն վար իջնալով շարունակեմք մեր ուղին դնալոյ 'ի վանս Ս. Առաքելոց , ճանապարհին կը հանդիպմք կարգաւ Մոկունք , Տերկեւանք և Սրալ կոչուած հայ գիւղից , յորոյ վերջինն ընդարձակ ձորի բերանը շինուած է , որոյ համար կ'աւանդեն թէ « մի գեղեցիկ քաղաք եղած է նախապէս » : Սոյն դարաւոր խօսքն հաւանականութեան կը մօտի տեղւոյս այժմեան նշմարելի հնութեանց բեկորներովն : Նոյնպէս ձորերէն վաղող ջրերն երբեմն խրեանց հեղեղանման հոսանքներով տուները կը խորունկցնեն և դուրս կը հանեն շատ հին կարասիներ , որք պահուած կը թուին երկրի նախնական խաւերուն մէջ անթուական ժամանակէ , որպէս գիւղացիքն իսկ ականատես ինձ պատմեցին թէ « Մեր գիւղի հողերուն և ջրերուն տակերը շատ բաներ կը գտնուին , սակայն մեր մէջ խմաստուն և կարգալուն եւր գիւցոց մարդիկ չ'կան , որ գիտնան տեղերն և հանեն զայնս » որք անշուշտ մեր պապերու հարստութիւնքն ու լուսահոգիները մեռած » :

Սոյն գիւղէն բաւական բարձրանալով լեռնահովտաց մէջէն կը հասնիմք Մշոյ Ս. Առաքելոց վանք :

Սոյն հռչակաւոր մենաստանն Մուշէն երկուք ու կէս ժամ հեռու մասամբ մընորա յԱ-

բեւեռահարաւ, կը դանուի Տօրոս լերանց մաս-
նաւոր երկու կատարներու միջեւ՝ դեղեցիկ և
լաւ տեսարան ունեցող տեղւոյ մը վրայ, կա-
ռուցեալ կովածոյ քարերէ. ունի մի եկեղեցի
տաճարով, որոյ վերայ կաթուղիկէն շինուած է
ճաշակաւոր և ճարտարարուեստ:

Տաճարին աջ ու ձախ կողմերը կը տեսնը-
ւին յանուն Մարկոս և Ղուկաս Աւետարանչաց
երկու տապաններ, յորս անոնց նշխարներէն
մասունքներ կան ամփոփուած: Նոյնպէս աւան-
դութեամբ կը պատմուի թէ « Ս. Գրիգոր Լու-
սաւորչին ձեռամբ 12 առաքելոյ մասունքներ
կան ամփոփուած տաճարիս խորանին մէջ »:
Անշուշտ այս պատճառաւ սոյն մենաստանն « Ա-
ռաքելոյ վանք » կոչուած է:

Եկեղեցին փոքրիկ զանգակատունով մը
շինուած է Հայոց Ռ.Թ. թուականին (329 տար-
ուան) կարապետ Արքեպիսկոպոսի շնորհիւ.
՚ի յիշատակ իւր ծնողաց, իսկ տաճարն իւր տես-
քով ցոյց կը տայ թէ հին է, որոյ կառուցման
թուականը չկայ և կամ ժամանակն կորուսած
է զայն:

Տաճարի տանիքը փոքր և կոկիկ քարերէ
պատեալ է, որոյ վերայ կան տեղ տեղ անձա-
նօթ դրեանք, որք Յունական կամ Ասորիական
պէտք է լինին: Վանուց շրջապատն քարէ հսկայ
պատերով պարսպեալ է. դուրսն յԱրեւելա-
կողմ կան կարգ մ'ընախր ճաղիկներով և այլ

քանդակներով մեծ խաչաքարինք ամենքն հաւասար և մի օրինակ, որք խմբովին կը կոչուին «ԳԵՐԵՁՄԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ», որք աստ թերեւս տարիներով հոգնած և տքնած են 'ի թուղթ և 'ի դրիչ գրելով, թարգմանելով և հեղինակելով: Ահա սոյն խաչաքարանց առջեւ լըռին և տխուր տապանի մէջ 'ի Տէր կը ննջեն ոմանք Հայրենի Աշխարհի նախնի լուսաւորիչներէն, որք են Մովսէս Խօրենացին՝ հանճարալից ծերունի Պատմաբանն, Դաւիթ Անյաղթ յիւլիսոփայն, Դաղար Փարպեցի ճարտասանն, Մամբրէ քաջ վերածանողն և այլ մի քանիքն, որոց տապանաքարանց յիշատակագրեանքն գրեթէ ամենքն ալ անընթեռնիւ եղած են:

Կրթական գործով թափառող Հայ մ'երբ աստ կը հանդիպի և կը տեսնայ զայնս, չ'կրնար կարօտակէզ շրթամբ չ'համբուրել սոյն նուիրական Հարց վերայ տնկուած օձեալ սպիտակ քարինքն, որոնցմէ մի քանի քայլ հեռու և առընթեր իրարու կան նաեւ երկու այլ զուգահաւասար տապանաքարինք, որք ըստ աւանդութեան «են գերեզմանքն Սահակայ և Համազասպայ»:

Վանուց մերձակայ այլ և այլ տեղերը կը տեսնուին տակաւին մասնաւոր վայրեր, որք կը յարգուին և երբեմն իսկ կը խնկարկուին 'ի բարեպաշտ ուխտաւորաց:

Անցնիմք վերոյիշեալ սրբազան վայրերէն

և իջնամբ ճապարհին վերայ, գնալով դէպ 'ի
 յԱրեւելահարաւ ՄճԻԳ-ի կոչուած բերդանման
 տեղէ մ'անցնելով, որ բաւական երկիւղալից է,
 կը հասնիմք Խաս—դիւղ, որ Մուշէն 4 ժամ հե-
 ոււ է դէպ 'ի Բաղէշ:

ԳԼ. ԺԳ.

Մ Շ Ո Յ Խ Ա Ս-Գ Ի Ի Ղ,

Սոյն գիւղն ունի 300 տունն Հայ բնակիչ,
 և Մշոյ վիճակային գիւղերէ ամենէն երեւելին
 է, որոյ համար կոչուած է ԽԱՍ—ԳԻԻՂ, որ
 շինուած է մի տափարակ դաշտի վրայ ընդար-
 ձակ նստուածքով: Երեք գլխաւոր թաղերու
 բաժնուած, յորոց իւրաքանչիւրն ունի իւրեան
 յատուկ եկեղեցին կանոնաւոր քարերով շինուած,
 մին Ս. Ստեփաննոս, մին Ս. Թալիւլա և միւսն
 Ս. Երրորդութիւն, որ այժմ քակած վերանո-
 ըողելոյ վրայ կը գտնուին: Ունին 7 հատ քա-
 հանայ, յորոց և ո՛չ մէկն ներկայ դարէս ներ-
 ջնչութիւն ընդունած է: Դպրոց մի ունին, որ
 գրեթէ չ'ունին:

Այս գիւղ թէպէտ և իւր բաղմահայու-
 թեամբն Մշոյ դաշտի գիւղորէից գլխաւորը կը
 համարուի, սակայն տգիտութիւնն և անոր հե-
 տեւանք՝ չ'քաւորութիւնն միանալով՝ յետին աս-
 տիճան թշուաւացուցած է զիրենք:

Գիւղացիք կ'զբաղին երկրագործութեամբ,
 բայց չ'գիտեն թէ ի՞նչ ընթացք բռնել հարկ է,

որպէս զի իրենց քրտունքն արդիւնաւորութեամբ սլասկունն , թէ և տէր են բաւական ընդարձակ աբսորէից :

Տեղւոյս բնակչաց տպաստանարանն Կ. Պօլիս է , ո՛ւր , յաւօք լսեցի թէ 400ի մօտ անձինք չարաչար կը սլանդիսուն , կարօտ մնալով իւրեանց ընտանիքներէն ու Մայրենի Երկրէն , և անդօտարութեան մէջ կը յիշեն « Ա՛խ Մշոյ Խաս — գիւղ , քո հօղին մեռնիմ և դքս ջուր խմեմ » :

Աշխատութեան հօղին ևւս դժբաղդարբար կը սլակտի իւրեանց մէջ . ահագին շեղներ ունին մարդոց և անասնոց աղբերու , այլ չունին սովորութիւն որ արտերու մէջ նետելով առաւել ևս սլողարեր ընել զայնս կարենան : Վերջապէս , տղխտութիւնն իւրեանց ամեն գործերու մէջ յայտնասպէս կը տեսնուի , թէսպէս և իրենք լինին բարի տրամադրութեան տէր անձինք :

Գիւղիս իգական սեռն հմայութեան կամ կախարդական թղթոց վերայ մեծ հաւատք կապած ունի : Մոյն չար և անմիտ սովորութիւնն այդ սլարզամաաց մէջ մտած կ'երևի սլանդըխտութեան երեսէն , վասն զի շատերն կախարդական թղթերով այլ և այլ մխիթարական գուշակութիւնք լսելով իւրեանց սլանդուխտ ամուսնոց վերայ՝ զիրեար կը խրախուսեն :

Տեղւոյս բնակիչք արդարեւ ունին նաեւ գովութեանց արժանի ձիրքեր , որք դժբաղդարբար չեն կրնար փայլիլ տղխտութեան մէջ : Խաս-

գիւղը ճանապարհի վերայ լինելով՝ կրնայ զանա-
զան ներդրութեանց ենթակայ համարուիլ : Սոյն
ժողովրդեան համար ՎԱՐԺՍՐԱՆ մի անշուք
բնական է մանկանց, սրոյ կրթութեան համար
Հայերը համոզող անձինք կը պակասին :

Գիւղիս յԱրեւելահարաւ 5/4 ժամ հեռու
կայ ԷճճԷԷ (Երաշտ Էր) կոչուած Հայ գիւղ մի,
որ ունի 30 տուն բնակիչ, մի եկեղեցի և անոր
կից դպրոց մը գեղջկական ընտրութեամբ կա-
ռուցեալ : Սոյն գիւղին հանդէպ քիչ մը հեռու
Գեւորդէն անուն քուրդ գիւղն է որ ի վերջոյ

*գիւղի մէջ . . . իստանան լաւ գինիներ . . . իրենք են պարզ
և ողորմելի մարդիկ թաղուած տգիտութեան
տղմին մէջ :*

Իսա-գիւղի յԱրեւմուտ կը գտնուին Սլա-
ռինչ և Ծմլակ երկու Հայ գիւղեր, յորոց ա-
ռաջինն ունի 130 տուն, և երկրորդն 35, իւ-
րաքանչիւրն ունի իւր եկեղեցին և քահանայն,
սակայն ոչ դպրոց : Ունին ընտիր այգիներ, ո-
րոնցմէ կ'ստանան լաւ գինիներ, իրենք են պարզ
և ողորմելի մարդիկ թաղուած տգիտութեան
տղմին մէջ :

Ծմլակ գիւղի մէջ կայ Սուրբ Կարապետ
անուամբ կիսակործան մատուռ մը, ո'ւր ամեն
տարի Համբարձման օրը շրջակայ գիւղորեից
ուխտատեղի է : Սորա համար աւանդութեամբ
կը պատմեն թէ « երբ Ս. Գրիգոր Լուսա-
ւորիչ Ս. Կարապետի մարմինն ջորիի վերայ
բարձած կը գար, ջորին յայն տեղ հասնելուն

պէս ծունկի եկած է, և Ղուսաւորիչն եւս աներեւոյթ հրեշտակի մը ձայնի աղղարարութեամբ անդ մի եկեղեցի շինած է յանուն Ս. Կարապետի և այժմեան մատուռն նոյն եկեղեցւոյ յաջորդն է » :

Խաս—գիւղ Հարաւակողմն $\frac{1}{4}$ ժամ իրմէն տարակայ Քօլօսիկ անուն գիւղ մը կայ մեծագոյն մասամբ Գրգերէ բնակուած՝ ընդ ամեն 40 տան չափ, որոյ համար կը պատմուի թէ «գրացեաց հետ լաւ վարուելոյ չափ իմաստութիւն չունին գեռ» :

Տեղէս բաւական հեռու կը տեսնուի ՍԵՍԻ ԼԵՌԻ կոչուած սարն, որ լի է անտառներով և Մշեցի գիւղացւոց բնակութեանց համար կը տայ առատօրէն փայտեր : Սոյն լեռան մէջ կը բնակի ԲՍՏԼՔԻՑԻ կոչուած Գուրդ ցեղն, յորմէ մաս մը բնութեան բարիքովն ապրիլ չեն սովորած գեռ, և ասոնց մէջ ընդհանուր սովորութիւն մի կայ, այն է թէ երիտասարդ մը մինչեւ ինչ ինչ գործերու մէջ պէտք եղած քաջութիւն ցոյց չ'տայ կամ քաջավարժ չ'լինի առ այնս, նա կարգուելոյ իրաւունք չունի և արդէն կամք իսկ ունենայ, իւրեան աղջիկ տուող չ'կայ, ուստի երիտասարդ մը կարգուելէ առաջ գոնէ 2—3 ան անգամ պէտք է քաջութիւն ցոյց տայ այլ և այլ գործերու մէջ, կենաց վերարեւելութեամբ, որով ամուսնութեան յաջողութիւնը կարենայ վաստակիլ :

Դարձեալ Խաս—գիւղի մօտակայ Հիւսիսա-
կողմը 1/2 ժամ տարակայ կը գտնուին Քրդա-
գոմ և Մկրագոմ կոչուած երկու Հայ գիւղեր,
որք ունին իւրեանց եկեղեցին և քահանայն, ա-
ռաջինն ունի 140 տուն բնակիչ և երկրորդն՝ 43:
Մեղրագետն իրենց սահմանը Խաս—գիւղի սահ-
մանէն կը զատէ :

Քրդագոմի համար կ'աւանդեն թէ « առաջ
230 տուն Հայ բնակիչ ունէր », որոյ 'ի նշան'
գիւղիս կեդրոնին վրայ կը բարձրանայ մի կլո-
րակ բլուր, գագաթան վերայ կիսակործան ե-
կեղեցի մը :

Կ'անցնիմք Արքայ—Վանք և ուրիշ մի քա-
նի գիւղեր, մեզ միշտ հանդէս ունենալով ներ-
քով լեռն, կը հասնիմք յԱւղուտ գիւղ, յորմէ
կէս ժամ հեռու բլրակի մը վերայ կայ մի եկե-
ղեցի, որոյ առջեւն Աւղուտ անուն անցք մը կայ,
յորմէ ազգատ ճանապարհորք բոլորովին աներ-
կիւղ կարող են անցնիլ : Այս տեղէն երթալով
կը ժամանեմք Նոր-չէն անուամբ քուրդ գիւղը,
որոյ առջեւը կը գտնուին ընդարձակ խոտաւետ
տաշտեր և ջրեր :

ԳԼ. ԺԴ.

ՄԵՂՐԱԳԵՏՈՅ ԱԿՆ

Մշոյ յԱրեւելակողմն Նոր—չէն կոչուած
քուրդ գիւղի գաշտաւայրին մէջ 'ի Բաղէշ տա-
նող ճանապարհէն 1 քարքնկէց հեռու կը գըտ-

նուի Մեղրագեւտակի լճաձեւ ակն , որոյ շրջապատն շատ փոքր է . կեդրոնէն կը բղխի այդ զուլալ և արտասուքի նման ջուրն , որ թերեւս անուշահամ լինելուն համար իւր գեղեցկայարմար անունն առած է նախնիքներէն , որոնք սոյն գետոյն նկատմամբ հետեւեալ երեք աւանդութիւնքն ձգած են իւրեանց Մշեցի թռռանց : Ա. « Մուշէն 'ի Բաղէշ կամ Բաղիշէն 'ի Մուշ դնացողն այն ժամանակ կը հոգնի երբ Մեղրագետոյ քովէն անցնելով կը մտնայ մեղրաջրէն խմելոյ » , որով կամին ասել թէ Մեղրագետոյ ջրէն խմողն նոյն ճանապարհի նեղութիւնքն չ'զգար և կամ զգացածն կը մտնայ : Բ. « Սոյն գետոյ բղխած տեղին անտակ է » որ թէպէտ և ստոյգ չ'լինի , սակայն յակն գետոյն նայողին նոյն գաղափար կը տայ ստուգիւ , վասըն զի ջուրն մի տափարակ տեղւոյ վերայ երկրի արգանդէն ամենայն հանգարտութեամբ և լուութեամբ կապտագոյն (օգոյ ներգործութեամբ) դուրս կը գայ և իւր փոքրիկ լճակին մէջ , առանց աղմկի , դաշտանալով կ'երթայ յիւր առուն շարունակելոյ իւր ընթացքն : Գ. « Մեղրաջուրն կը գայ ներքովթ լերան գագաթի լճակներէն » (որոնց վերայ կարգին կը խօսուի) , սոյն վերջի աւանդութիւնն կը յիշուի գրեթէ համօրէն Տարօնոյ մէջ , իբրեւ թէ ժամանակին մի հոյիւ ներքովթայ գլուխն իւր ոչխարներն արածացած ատեն ոչխարներէն մին տեղւոյ լճ-

ճակին կը մօտենայ, և ջուրը խմելէն յետոյ հովիւը պօռալով ձեռքի դաւազանը կը ձգէ դէպ 'ի յոչխարն, որ վախնալով լճակի քովէն կը հեռանայ, այս առթիւ դաւազանը կ'լինայ 'ի լճակն, որմէ այլ եւս դուրս հանելն անկարելի կը լինի: Կ'անցնի մի քանի ամիս, հովիւն իւր դաւազանն, որոյ վերայ յատուկ նշան պէտք է ունեցած ըլլայ, կը տեսնայ սերիչի մը ձեռք և կ'առնու զայն. առ այս հովիւն հետաքրքիր կը լինի և կ'իմանայ որ իւր դաւազանն Մեղրագետոյ ջրոյն մէջ լճակին եղերքը գտնուած է եղեր, որով կը հռջակուի բոլոր դաւառին մէջ թէ «Մեղրագետոյ ջուրն ներբովթայ գլխոյ լճակներէն կուգայ»: Գետակն տեղէս սկսեալ հարսնօրէն կ'ընթանայ դանազան դաշտավայրերէ, և Հարաւային և Հիւսիսային լեռներէն վազող բազմաթիւ առուակներ ընդունելով կ'երթայ ու կը խառնուի յեփրատ:

Մեղրագետն իւր լայնածաւալ ընթացքով Մշոյ ալխարհին մէջ սկիզբէն ց'վերջ իւր անցած տեղերս զիւղացոց հողերու սահմաններէն ո՛ր դիտէ քանի հազար քառակուսի մեթր ընտիր և արդաւանդ տեղեր դրաւած է, որոց վոխան ոչ ինչ ընծայած դարերէ 'ի վեր և ո՛չ իսկ յաւիտեան կարող է օգուտ մի տալ իւր բնական դիրքովն. շատ անգամ զինքն հիւրընկալող և շրջապատող դաշտօրէից աղնիւ արտօրայքն ամառուան արեւու խեթիւ նայուածքէն չորցած և

մրկած կը մարին գլուխնին ծռելով հասկերն
 դէպ 'ի դեան, որմէ, կարծես թէ, ծարաւա-
 կէզ մարդոց նման ջուր խնդրելոյ համար, սակայն
 դեան բնութենէն իրեն սահմանուած ուղղու-
 թենէն բնաւ չ'կրնար շնդիլ, որ անոնց ջուր
 ապ, եթէ մարդիկ ժրաջանութեամբ բնութեան
 դէմն մրցելով զիւր ընթացքը չ'շնդեն յիւրեանց
 նսպատակն ։

Մեղրադեաէն (գարսու) կրկին ճանա-
 պարհնիս շարունակելով կը մտնամք « Ռահվա »
 ըսուած դաշտաձեւ հովիան, որ Բաղիշէն 4 ժամ
 հեռու է և ունի 4 ժամէն աւելի երկայնութիւն
 և կէս ժամ լայնութիւն ։ Սոյն հովիտ մեծ մա-
 սամբ չըջապատեալ է բարձր և ցած լեռներով
 և բլուրներով, որոց մէջ կան զանազան ուղղու-
 թեամբ ձորակներ, յորս կը դանուին առ հա-
 սարակ քրդական փոքրիկ գիւղեր, լւրաքանչիւ-
 ըն բնակուած 6—12 տուներէ, որք 'ի նախ-
 նեաց անտի չունին սովորութիւն չ'ՈՂԻՆ վրայ շատ
 քրտինք թափելոյ ։ այսու ամենայնիւ իրենք եր-
 ջանիկ կ'ապրին ։ Ռահվա կոչուած տեղն Մշոյ,
 Խնուսայ, Պուլանըխայ, Մանազկերտի և Վանայ
 երթեւեկող կարանաւաց ու այլ ճանապարհոր-
 դաց ուղին է, որոյ վերայ կան մի քանի ամայի,
 այլ մեծ և գեղեցիկ քարերէ կառուցեալ ըն-
 դարձակ իջեւաններ, ո'ւր կ'ապաստանին ճա-
 նապարհորդք ձմեռ եղանակին, երբ սաստիկ
 ցրտերէ և բուքերէ կը բռնուին ։ Ս,յս կողմերը

ձմեռ ատեն ամենէն շատ և սոսկալի ցուրտ ընողն Ռահվան է, որոյ մէջ ձմեռուան ուղեւորաց շատ տեսակ դժբաղդութեանց ենթակայ համարիլն ճշմարիտ մի իրողութիւն է, և երբեմն իսկ անձիս վերայ փորձն առած եմ մարդոյ մ'ընկերակցութեամբ:

Մշոյ տարիքով նշանաւոր ծերունիք կը պատմեն թէ վերոյիշեալ իջեւաններն յատուկ պահապաններ ունեցած են ժամանակիլն Ռահվայի վրտանդներէն զճանապարհորդս ապահովցնելոյ, և ունեցեր են մանրալաճառ կրտալիներս ուղեւորաց հանդստութեան համար, որ իջեւանած ատենը պէտք եղածը գտնայիլն զնելոյ: Այժմ' կ'ըսուի թէ նախնի ժամանակայ վտանգներն անհետացած լինելով' նոյն հսկայ հաստատութիւնքն իւրեանց արժէք կորսնցուցիլն և կը ծառայեն ներկայիս մէջ իրբեւ որջ վայրի կենդանեաց, որք պակաս չեն մերձակայ լերանց պատճառաւ:

Այսպէս ահա Ռահվաէն դուրս ելնելով կ'ուղեւորիմք 'ի Պաշ—խան, որոյ քովեր ամառատեն մի քանի զինուորներ կը կենան 2—3 ամսոյ չափ յապահովութիւն ճանապարհորդաց, և շարունակելով տեղէս Ա ժամէն հասանք 'ի Բաղէշ:

ԳԼ. ԺԵ.

ԲԱՂԷՇ ԿԱՄ ՍԱԼՆՈՅ ՅՈՐ

Բաղէշ, 'ի հնուին Սալնոյ ձոր, Սղձնեաց նա-

հանգի դաւառներէն մին կը համարուէր, բընակուած այլ և այլ քուրդ պէյերէ, որոց տիրապետութեան տակ կ'ապրէին բնակիչքն: Երկիրն առ հասարակ լեռնային է և ունի բազում ձորավայր, որմէ ծագումն առած լինել կը թուի իւր անունն: Չմեռ ատեն երբեմն քամիով ձիւն կը փչէ սաստիկ օդոյ խառնակութեամբ և այս պատճառաւ շատ անգամ խորունկ ձորերու վերին եզերքներն և բարձր լեռանց վերին մասերու մէջ շուք ձգող տեղերը ձեան հիւսք կամ տեղական բարբառով «*սնէ*» կը բռնեն իւրեանց բնական դիրքով և հետզհետէ կը մեծնան և երբեմն իսկ կը լինին ահագին լեռան մը չափ, յորոյ վերայ 'ի դարնան տաքութիւնն կը ներդործէ, յանկարծ սարսափելի որոտամբ կը փլչին փասելով կամ թաղերով ամեն ինչ որ իրենց կը հանդիպին (Շատախունն այս տեսակէն էր, որ անցեալ ձմեռուան մէջ տեղի ունեցաւ):

Երկիրը զուրկ չէ վայրի և ընտանի պտղատու ծառերէ: Բարձրաբերձ լեռանց անմատչելի տեղերուն վերայ գուն ուրեք կը դանուին հինաւուրց ընկուղի մեծամեծ ծառեր անկուած ծակաչք ագռաւներէն, որոց համար աւանդաբար կը պատմեն թէ «*ագռաւն շատ ազահ է ընկուղի, որով կշտանալէն յետոյ մի քանի հատ կը տանի և կը թաղէ անմատոյց լեռանց վերայ հողին տակ, իրբու իրեն պաշար այն ժամանակուան, ուր այլ եւս ծառոց վերայ իր փորը չը*

կրնար կշտայնել ընկուղով : Թաղուած տեղին ուղած ատեն դանելոյ համար նշան կը բռնէ իւրեան այն ամսն , որ կ'երեւի յ'երկնից երես ընկուղի տեղոյն վերայ : Երբ ծառոց ժամանակըն կ'անցնի , և ինքն պէտք զգայ ընկուղի , կը գայ դէպ 'ի յիւր ամբարն որոնելով իւր նշանադրած ամսն , որ փոփոխական լինելով չ'կրնար միշտ միեւնոյն տեղը կենալ . հետեւաբար ադուան զիւր ամբարած ընկոյղն չ'գտնալով կը մընայ հողին տակ թաղուած , որ այնուհետեւ երկրի հիւթովն և երկնից ցօղովը կը բուսնի և կը լինի մեծ ծառ այդ անմատչելի վայրաց մէջ » :

Այս դաւառն ունի պատուական կլիմայ , զանազան բոյսք և ծաղիկք , թռչունք այլ և այլ , վայրի և ընտանի կենդանիք , կը գտնուին ոսկւոյ , արծաթոյ և մանաւանդ բազմատեսակ քարանց առատ հանքեր : Հանքային ջրոց մասին արդէն շատ հարուստ է :

Սալնոյ ձորի գլխաւոր քաղաքն է այժմեան Բաղէշ (Պիթլիս) , որ շինուած է երկայն և մեծ ձորի մը մէջ , որոյ երկայնութիւնն Հարաւէն 'ի Հիւսիս դրեթէ 2 ժամ կը տեւէ , իսկ լայնութիւն $1\frac{1}{4}$ ժամ հազիւ . մէջ տեղէն կ'ընթանայ գետ մի , որոյ երկու եզերքներէն սկսեալ տըներն աստիճանաբար կը բարձրանան դէպ 'ի վեր , ո'ւր կը գտնուին ընդարձակ տներ , մանաւանդ Տաճկաց վերաբերեալքն : Տներն առ հասարակ երկայարկ են և ամենքն , առանց բացառութեան ,

շինուած են տեսակ մը թխագոյն քարերէ . զոր
կ'անուանեն , որ շատ դիւրատաշ , դիւ-
մացկուն և իւր ծաւալին հակառակ խիստ թե-
թեւ ծանրութեամբ և երբ մուրճ զարնուի խոււ-
ճայն մը կը հանէ :

Տներն կառուցեալ են երկայարկ և քիչ
ճաշակաւոր , այլ գեղեցիկ ու զուարճալի տեսա-
րաններէ շրջապատեալ : Աստ կայ հին բերդ մը
նշանակութենէ զուրկ :

Սոյն քաղաքի տեղը նախապէս ամայի եր-
կայն լեռնաձոր կը թուի լինիլ և ժամանակի ժը-
րաջան մարդիկը բնութեան դէմն մրցելով յաղ-
թանակն տարած են այսպիսի շինութեանց հաս-
տատութեամբ :

Բնակութեանց պատուհաններու առջեւ
նստողն մեծ հաճոյք կ'զգայ դուրս նայելէն ,
վերջապէս Բաղէշ քաղաք , հակառակ իւր բնա-
կան դրից , շատ զուարճալի մի տեղ է , ունենա-
լով հանդերձ պատուական օդ և ջուր :

Քաղաքիս բնակչաց թիւն երբեմն 20,000 տան
մօտ եղած է , սակայն 150-160 տարի առաջ տե-
ղի ունեցած սաստիկ խռովութեանց և սովերու
պատճառաւ ցիր ու ցան եղած են յայլ և այլ
տեղիս , այժմ 3,500 տան չափ կը հաշուին , յո-
րոց 1,100—1,200 տուն Հայ և մնացածն Տա-
ճիկ են :

Հայք ունին և հաստատուն և բաւական
գեղեցիկ եկեղեցի , յորոց իւրաքանչիւրն ունի

իւր ծխական մասնաւոր վարժարանն : Տեղւոյս
կրթական դործերն երթալով բարեկարգուելոյ
վերայ են ջանիւք այժմեան Առաջնորդական փո-
խանորդ Գերապատիւ Մեսրոպ վարդապետ Մո-
կացեանի և իւր տեղացի աջակցացն :

Քաղաքիս բնակիչքն առ հասարակ կ'ըրա-
ղին վաճառականութեամբ զանազան աստիճան-
ներով ու Հայոց միջին և ստորին կարգերը բազ-
մաթիւ գիւղերու մէջ կրպակներ և առեւտրա-
կան դործեր ունին, իրենք աշխատող, ժիր,
ճարտար և յամենայնի վստահելի են (աննշան
բացառութեամբ) : Բաւական բարւոք նիւթա-
կան վիճակի տէր են և ունին մի քանի նշանա-
ւոր վաճառականք, յորս կը յիշուին Խաչ—Մա-
նուկեան, Ծողիկեան, Քէնտէրեան և Մխճեան
եղբարքն, որք տեղւոյս թէ՛ Հայոց և թէ՛ միան-
գամայն Տաճկաց պատիւ կը բերեն իւրեանց
դիրքովն, չ'մոռնամ՝ նաև ըսելոյ որ քաղաքիս սոյն
վերջին տարուան հռչակաւոր հրդեհն փոքր հա-
րուած չ'տուաւ տեղւոյս բոլոր Հայոց նիւթական
վիճակին :

Բաղիչոյ առեւտուրն բաւական կենդանի է
և արդէն ՀԱՅԱՔԱՆԱԿԻ վաճառաչահ քաղաքներ-
րէն մին կրնայ համարուիլ :

Տեղւոյս Հայոց մի մասն եւս սովորական
արհեստներով կ'ըրաղի, յորս կտաւադործու-
թիւնն մեծ տեղին կը դրաւէ, վասն զի կտաւէն
ամենամեծ քանակութեամբ կը ներկուին (տու-

րունով) կարմրի, զոր շէշ կ'անուանեն, նոյն-
պէս և շէ՛ կը պատրաստեն: Սոյն երկու տե-
սակ հաստ կտաւեղէնքն թէ՛ աժան և թէ՛ խիստ
դիմացկուն են: Հայաբնակ գաւառաց հարիւրա-
ւոր գիւղօրէից արք և կանայք այդ տեղական
նիւթերէն կը հագնին:

Քաղաքիս շուրջը կան և հաստատուն վանօ-
րայք, որք են Ա. Սմրաօլու (Սմլորդւոյ) Ս. Յով-
հաննէս, Բ. Կոմաց Աստուածածին, Գ. Ախելու
Աստուածածին, Դ. Խնդրակատար Աստուածա-
ծին:

Սոյն և վանքերէն առաջինն կառուցեալ է
քաղաքիս մէկ ծայրն և փառաւոր մի անցեալ
ունեցած իւր դրական վարդապետներով և ծաղ-
կեալ միաբանութեամբ: Ներկայիս մէջ իւր բո-
լոր փառքերն շիջած են և յիշատակութեան ար-
ժանի թանգարան մի ունի, ո՛ւր կը պահուին
բաւական թուով զանազան ձեռագիրներ, որք
կը գտնուին « երեսօխօսանի » մը արամադրու-
թեան տակ:

Իսկ միւս երեք մենաստաններն, որ քաղա-
քէն 1—2 ժամ հեռու են, կը կառավարուին
մասնաւոր վանահարց ձեռամբ, սակայն մե՛ղք
որ հին դրական կեանք չունին թէև ներկայիս
մէջ Ազգի բարոյական կողմանց ծառայելոյ փի-
ճակի մէջ դնել կը ջանան:

Յաջորդ գլխով կը մեկնեմք քաղաքիս Արեւել-
եան հարաւային ուղղութեամբ դէպ ՚ի Սղերդ:

ԳԼ. ԺԶ.

ԲԱՂԻՇԷՆ ՄԵԿԵՈՒՄՆ Ի ՍՂԵՐԴ

Քաղիչէն յիշեալ ուղղութեամբ մեկնիմք
դէպ ՚ի Սղերդ, որ կը դանուի առաջնոյն Արեւ-
մըտահարաւ: Գրեթէ 2 ժամէն կը հասնիմք ԽՆԴ,
ԲԱԿՍՏՍՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ դէմն, որ ձորակի
մը մէջ կառուցեալ է տեսարանով և գեղեցիկ
շէնքով, զոր մօտէն չ'տեսնալոյ դժբաղդութիւն
ունեցայ. սորա հանդէպ կայ Ամպ կոչուած փոք-
րիկ Հայ դիւղ մի, որոյ անուան առթիւ աւան-
դութեամբ կը պատմեն թէ « Թագէտս սրբազան
Առաքեալն մենաստաններ շինելով կը դայ տեղ-
ւոյս Աստուածածնայ վանքն, ո՛ւր ինքնին մեծ
փափաք մի կ'ըզայ ըսելով «Երանի՛ թէ երկրիս
մէջ 1001 եկեղեցիներ շինելէս յետոյ նորէն
մեռնէի. սոյն խօսքին վերայ իբրեւ թէ գիւղիս
վրայի ամպէն ձայն մ'եկած ըլլայ լսելի Առա-
քելոյն թէ « խնդիրդ կատարեցաւ » . ահա այս
պատճառաւ գիւղին անունն «Ամպ» և վանուցն՝
« Խնդրակատար » կոչուեցաւ: Ասկէ յառաջ եր-
թալով կը դանուին աստ և անդ հանքային ա-
ռատ և պատուական ջրեր, յորոց ոմանք պա-
ղանիքի տեղւոյ կը ծառայեն ամառ ատեն քրք-
տնած և հողնած ճանապարհորդաց համար,
և ոմանք եւս Քաղիչեցի արհեստաւորաց կարմը-
ցնելիք կտաւները կը ճերմկցնեն:

Սոյն ուղղութեամբ մեր դէմն կ'երլէ բաւա-
կան մեծութեամբ մի լեռնակ, որ կանուանի
« ծակքար », և է բնութեան սքանչելի և հե-
տաքրքիր գործերէն մին, որոյ հրաշագործ ձե-
ռաց տակ հանքային դարաւոր ջրոց ընթացից
քարայմամբն մեծցած և լեռնացած է խաւ խաւ
իրարու վերայ շարուելով, որ ուղեւորաց աչքին
միապաղաղ քար կ'երեւի, և ո՛վ դիտէ քանի՛
հազար ծակքերէ շինուած : Սոյն քարի ձախա-
կողմն գետ է և աջակողմն դժուարին լեռ, որ-
մէ ճանապարհորդել հարկ պիտի լինէր, ինչպէս
հին ատենն քարիս ծակուելէն առաջ, սակայն
այսօր քարն ահագին լայնութեամբ ծակուած է
իբրեւ մեծ պալատի մը կառքի դուռ, յորմէ
բեռներով և գոյքերով կ'անցնին յԱրեւմտահա-
րաւ երթացող ճանապարհորդք ամենայն դիւ-
րութեամբ : Ուղեւորքն սոյն հանգստութիւնն
պարտական են « անյիշատակ մարդոյ մը » :

Ծակքարի դռնէն անցնելով շարունակեմք
մեր ուղին, հետզհետէ կը մտնամք երկայն, ըն-
դարձակ և խոտաւէտ լեռնահովիտք, որք եր-
թալով կ'անտառոտանան : Սոյն ճանապարհին
վերայ մերձակայ գիւղեր չ'դանուելով՝ ճանա-
պարհորդք կը պարտաւորուին բացօթեայ տեղեր
իջեւանիլ գիշերին, թէպէտ կայ « Տուխան »
կոչուած մի աւերակ իջեւանատեղի մեծ և ան-
յիշատակ հնաշէն, սակայն աստ ոչ ոք կը հա-
մարձակի իջեւանիլ, մանաւանդ երբ կարաւանն

բազմամարդ չէ, վասն զի հին ժամանակաց ապահովութեան տեղիքն այժմ գիշերային դադանաց որջ դարձած են, ո՛վ կ'ուզէ չ'ծերացած իւր կեանքն զոհ տալ դայերու և արջերու, զորքս ականատես իսկ եղանք, որք հրացանի ձայնէն մռնջելով փախուստ տուին յանտառս :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Տուխանէն մեկնելով շարունակաբար կը մըտնամք առաւել եւս անտառներով, վայրի սլաղատու ծառերով և որթերով լի խորունկ և ահագին լեռնահովտաց մէջ. այս տեղերը կը գըտնուին ընդարձակ քարայրեր և լերանց մասնաւոր ծերպեր : Տեղոյս բնութիւնն աշդէն իւր նախնական գիրքովն ահ և սարսափ կ'ազդէ անցորդաց վերայ, որք երբ կը տեսնեն նաև լերանց մեծամեծ ծակեր, կենդանեաց և մարդոց առ հասարակ դժուարաքալելի քարոտ ուղիներ, առաւել եւս երկիւղի տագնապէն կը բռնուին, թէպէտև ճանապարհն ըստ ինքեան անապահով չ'լինի. տակաւին գրեթէ մի և նոյն ուղղութեան վերայ շարունակելով կը հասնիմք մեծ անտառի մը բերանը, ոյր առջեւէն կ'անցնի Քաղիչոյ գեան, որոյ վերայ մի կամուրջ կայ կապուած է, տակը բաւական խորունկ փոքրիկ մի լըճակ, յորմէ կ'որսան երբեմն « քայեա սլաղղը » կոչուած ձուկն, որ քիչ վիշտ է և շատ համով : Ասկէ գնալով գէմերնիս կ'ելլէ լայնածաւալ ա.

հազինն բլուր մի, որոյ պառեկի նկատմամբ կ'աւանդեն թէ « Սուլթան Մուրատ առաջին, Տաճկաց՝ Ղաղաղտատն առած միջոցին, աստ հանդիստ մի առնելով սուրճ խմած է », այս առթիւ նոյն բլուրն ց'արդ կ'անուանի « Սուլթան Մուրատի դար », (հողաբլուր), որմէ յառաջ դնալով մեր ճանապարհին վերայ մերձակայ գիւղ մի կայ Մէրկէմէր կոչուած, ո՛ւր կը բնակին մի քանի տուն քուրդեր, որոց դորճն ուղեւորաց հետ է վերաբերութեամբ իւրեանց ապրուստին, ունին մի և նոյն ատեն գեղեցիկ և զուարճալի ծառաստաններ և արտօրայք

Սոյն տեղէն ելնելով մեկնիմք աչալըջութեամբ շարունակելոյ զմեր ուղին, որոյ վերայ յաճախակի գտնուած լըպղտրուն (սահուն) քարանց ոտքերնիս զարնել, իյնալ ու կանգնիլ պարտաւորիչ հարկ մի է բնութենէն տրուած . աստ պէտք է դարձեալ շեշտելով կրկնել թէ աշխարհաշէն ձեռքեր կը պակսին յարդարելոյ սոյն անօրինակ քարոտ ճանապարհներն, յորոց վերայ մեծ երթեւեկութիւնք կը լինին կարաւանաց և մասնաւոր անհատից :

Այսպէս շարունակեցինք մեր տաժանելի ուղեւորութեան ընթացք, զոր մասամբ մ'աւարտեցինք հասնելով ի Սղերդ, որ Բաղիշէն 14—15 ժամ հեռու է :

ԳԼ ՎԷ

Ս Ղ Ե Ր Դ Գ Ա Ի Ա Ռ

Սղերդ , ըստ ամենայն հաւանականութեան , Խէրհւի անուան աղաւաղեալն պէտք է լինի , որ երբեմն Սղճնեաց նահանգի գաւառներէն մին էր՝ Մեծ Հայոց Հարաւակողմը Տիգրիսի յՍրեւելահիւսիս : Երկիրն մեծադոյն մասամբ բարեբեր լեռներէ շրջապատեալ է և դժխաւոր բերքերն են առատօրէն խաղող իւր տեսակներով , յորս կը գտնուին այնպիսի քաղցր տեսակ , որ շաքարի պատուոյն կրնայ դպչիլ : փշատ , թութ , պութուն , որ տեսակ մը վայրի պտուղ է լուրիայէն փոքր ոսպնածև , զորս կ'եփեն աղի ջրով և կ'ուտեն կոտրելով զկեղեւն :

Սոյն լեռներու ծաղկանց թաղուհին նու նուֆարն է , զոր բնակիչներէն ոմանք « հարսնամատ » կը կոչեն , նոյնպէս մեղր , մոմ և ոչխարաց բերք շատ առատ են : Երկիրն զուրկ չէ սովորական ընտանի կենդանիներէ :

Կը պատմուի շատերէ թէ « գէշ խայթիչ կարիճներ կը գտնուին այս կողմերը » , նմանապէս կան մլասակար օձեր , մանաւանդ քարայրից և հին բնակութեանց խռոչներուն մէջ :

Վերոյիշեալ նախնական գաւառի դժխաւոր քաղաքն է այժմեան Սղերդ , որ կը գտնուի Բաղիչոյ հարաւային Սրեւմուտքը՝ շինուած ըն-

դարձակ և ցած զառիւլայրից վերայ ունենալով
իւր շուրջը բաւական մեծ դաշտօրայք : Օգն և
Ղուր շատ տաք են և նորեկին համար կրնան ա-
ռաջին անգամ դժուարատար երևիլ , այսու ա-
մենայնիւ խիստ առողջարար է . խոհեմ բնու-
թիւնն , ամէն տեղ իւր դառնութեանց հետ
կցած է նաև զանազան քաղցր կողմեր : Գիշեր
ատեն քաղաքիս տանեաց վերայ այնպիսի մեղմ
և կենսատու օդ կը փչէ , զոր շնչող ծերունիք
պահ մը կը մանկանան : Սմառուան սաստիկ տա-
քութեանը տեղւոյս բնակիչներն գրեթէ միշտ
կրնան պատրաստի ձիւն կամ սառ դանեւ քա-
ղաքին մէջ իւրեանց խմելի Ղուրն բարեխառնե-
լոյ համար վայրկենապէս :

Քաղաքիս բնակութիւնքն առ հասարակ
քարաշէն ու երկայարկ են , կերտած իւրեանց
մասնաւոր ընտրութեամբն և ճաշակաւ , որ շատ
հետաքրքրական է նոր այցելուի մ'աչքին :

Մերունիք աւանդաբար կը պատմեն թէ
« 120-130 տարի առաջ աստ 3-600 տուն Հայ
բնակիչ եղած է » . իսկ այժմ 230 տուն որք ,
մէկ եկեղեցի ունին շատ հին և ամենապարզ ճա-
շակաւ կառուցեալ . երկու քահանայ ալեխա-
ռըն՝ ճշդիւ կատարողք իւրեանց կրօնական
պարտականութեանց . ունին մի նախակրթարան
Միացեալ Ընկերութեանց պատկանող :

Հայոց թէ՛ արական և թէ՛ իգական սեռն
ունի բնութենէն կենդանի և ողբերեալ ձիր-

քեր , և ընդհանրապէս աշխոյժ ու աներկիւղ են
'ի բան , 'ի պատուխան , մանաւանդ իրաւունք
ունեցած պահուն սուր շողացունեսս վրայէն ,
դլուխը ծռել չ'զիտեր : Իդական սեռն համեստ
իւր նախնական պարզութեան մէջ է :

Հայք հիւրասէր են և նախկին ժամանակաց
բռնութենէն մայրենի լեզունին կորսնցուցած կը
խօսին Արաբերէն , Տաճկերէն եւ երբեմն իսկ
Քուրդերէն : Սոյն լեզուաց , որով եւ տեղական
յարաբերութեանց ազդեցութիւնն , եթէ ոչ
զգացմանց վերայ առաւել , դոնէ արտաքին ձե-
ւոց եւ շարժմանց վերաբերութեամբ յայտնա-
պէս կը տեսնուի : Հայկական ուրոյն յատկա-
նիչ մի իւրեանց վերայ չես կրնար նշմարել . այ-
սու ամենայնիւ ընկերական յարաբերութիւննին
ազնիւ է եւ իրենք խիստ դիւրազգաց բնաւո-
րութեան տէր , ինչպէս նաեւ բնականէն մտա-
ւոր կարողութիւննին զօրաւոր :

Տեղւոյս բնակիչք առ հասարակ կ'զբաղին
վաճառականութեամբ եւ մասնաւոր առեւտրով :
Քաղաքին սովորական արհեստից մէջ հետաքրք-
քիր եւ յառաջադիմութեան մէջ է ծխելոյ փայտ
եւ ձեռքը բռնելոյ դաւազաններ պատրաստող
արհեստն : Վերոյիշեալները կը շինուին տեսակ
մը սեռաւ փայտէ բարակ բանուածքներով , որք
իւրեանց յատուկ է :

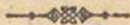
Տեղւոյս առեւտրական շարժումն համեմա-
տաբար այնչափ մեռեալ չէ :

Սղերդ մօտակայ եւ տարակայ մի քանի գիւղորէից կեդրոն կրնայ համարուիլ: Աստ կը նստի Միւթէսարըֆ ընդ գերիշխանութեամբ Բաղիշոյ կուսակալութեան:

Քաղաքիս Հարաւակողմը մէկ ժամ հեռու կաթօլիկ Քաղդէացւոց վանք մի կայ, որ բաւական ծաղկեալ վիճակի մէջ է, ո՛ւր մի քանի երիտասարդ մենաստանցիք կը բնակին «արք կըրօնասէր եւ պարկեշտ ապրողք յաշխարհի ընծայեալք երկնից»: Ասկէ մի քանի տարի յառաջ մեծահոգի մի վանահայր ունեցեր են, որոյ Եւրոպայէն տեղս բերած տպագրական մամուլը ց'արդ անգործածելի կը կենայ եւ կը պահուի խնամօք: Մենաստանիս պարագայքն բաւական ճոխ են 'ի շնորհս յիշեալ վանահօրն, որ այժմ մեռած է կենդանի յիշատակութեամբք, զորս իւրեանց մէջ եռանդադին կը յարդեն:

Ըստ սովորութեան կ'ըսուի թէ «գիււահարք եւ աչացաւք աստ դալով կը բժշկուին» մանաւանդ վերջինքն, որոց աչաց վերայ քսելոյ համար «—ը հող ունին:

Մենաստանիս միաբանութիւնն թող մշակէ իւր գեղեցիկ պարտէզ, եւ մենք Սղերդէն մեկնիմք 'ի Ռընտվան, ճանապարհնիս ուղղելով 'ի յՍրեւմուտս Հարաւային:

ԳԼ. ԺԸ.

ՍՂԵՐԴԷՆ Ի ՌԸՆՏՈՒԾՆ

Գէպ 'ի Ռընտուան յառաջ տանելով ուղեւորութիւնն իս՝ դարձեալ հարկ կը լինի անցնիլ բաւական թուով մասնաւոր լեռներէ, բնականէն վտանգաւոր բլրոց եւ բլրակաց կողքերէ, քիչ ու շատ կասկածող վայրերէ, լեռնային դաշնաց որջոց առընթեր դտնուած անհրաժեշտ ճանապարհներէ, եւ վերջապէս իրարմէ բաւական հեռու մի քանի մթղուկալից (ամառ տեն) քուրդ գիւղերէ անցնելով այսպէս ժամանեցինք յիշեալ գիւղաքաղաքն, որ Սղերդէն 9—10 ժամ տեւեց :

Ռընտուանայ ամբողջ բնակութիւնք նախնական ընտրութեամբ շինուած են ընդարձակածաւալ եւ քիչ բարձր բլուրի մը վրայ, որ 'ի հնուսն «Եղիացւոց» գիւղ կը կոչուէր : Ունի տաք օդ, որով եւ տաք ջուր : Տեղւոյս համայն բնակչաց թիւն 210 տուն է, յորոց 90 տուն Լուսաւոչական Հայ են, 30 Բողոքական եւ մնացեալքն գրեթէ հաւասար թուով են Սսորի, Եղտի (սատանայապաշտ), Տաճիկ եւ մի քանի տուն եւս Բիլտանի կոչուած Պապական :

Տեղւոյս ընդհանուր լեզուն յար եւ նման է Սղերդցւոցն :

Հայք ունին Ս. Գէորդ անուն խաւար եւ

կեղեցի մի, և քահանայ՝ հին սերնդեան պատկանող եւ մի ծաղկոց, որ շատ ստոյգ կը լինի կոչել «խամբոց», ո՛ւր արդարեւ կը թառամին 30—40 կայտառ մանկանց ծաղիկ կեանքեր, վերեւ յիշուած եկեղեցւոյն կից կայ նաեւ Աստուածածին անուամբ մի այլ եկեղեցի կիսաբաց, ո՛ւր ժամասացութիւնք կը լինին ամառուան եղանակին եւ որոյ շինութեան տարեաց թուականն, հակառակ ջանքերուս, դժբաղդարար չ'կրցայ ընթեռնուլ, զի ժամանակի ձեռքն զայն մեծաւ մասամբ լղղած էր (չփելով մաշեցընել) :

Հայք ունին ջերմեռանդութիւն առ կրօն եւ եթէ արտաքին ջանքեր լինին, կրնան ունենալ նոյնպէս մեծ սէր առ ուսումն եւ դաստիարակութիւն, յորոց այնքան խեղճ մնացեր են : Իրենք արեգական լուսէն զատ ուրիշ լոյս տակաւին տեսած չունին : Մի քանի տարի յառաջ ինքնաբերաբար կազմած են «Անձնանուէր» անուամբ մի ընկերութիւն, որ կրնայ իւրեանց խամբոցն իրօք ծաղկոցի վերածել, սակայն դործ կայ, դործող չկայ, ո՛ւր կարգադրիչ եւ ո՛ւր առաջնորդ դործի :

Այս արարախօս Հայերն ունին առ հասարակ բարի եւ ընտիր ձիրքեր, աշխոյժ եւ կենդանի ոգի, բայց այդ հազուադիւտ դոհարներն մնացեր են անարժէք ազխութեան մէջ, Իրենք չեն այնչափ ստրկամիտ, որչափ կը կար-

ծուի ընդհանրապէս, եւ 'ի պահանջել հարկին կարող են իրաւունքնին պաշտպանել վոքը 'ի շատէ :

Տեղւոյս եւ մասնաւորապէս Հայոց սովորական արհեստաւորներն են կօշկակար, ներկարար, կտաւադործ, երկաթագործ, բրուտ եւ երկրագործ :

Ռընտուանայ մէջ մեծ շէնք մի կայ, որ «բերդ» կ'անուանի ե որոյ նկատմամբ հինաւուրց մարդիկ կ'աւանդեն թէ 80—90 տարի յառաջ Միրզա կոչուած ականաւոր մի Եղտի շինել տուած եւ անդ սպաստանած է եղեր իւր խումբով, ինչ ատեն գիւղաքաղաքիս շրջակայքը դանուած են բազում Եղտի գիւղեր : Միրզան կառավարութեան գիմադրելով պահ մի անկախ գիրք ունեցած է, սակայն յետոյ Օսմ. պետութեան զինուց տակ կը խոնարհի : Միրզայի օրովն շինուած է վերեւ յիշուած Ս. Գէորգ եկեղեցին, որոյ ինչ ինչ նպաստներ տուած լինելուն համար Հայք զիւր անունն կը գրեն եկեղեցւոյ ճակտին վերայ այսպէս «Միրզա Եղտին 'ի յաւիտենական յիշատակ» :

Գիւղաքաղաքիս Հարաւակողմն Յ քարընկէց հեռու մի գետակ կ'անցնի «Ս. Կանոնօսի շուր» անուանեալ, (ոյր անուան մասին ի կարգին կը խօսուի), որոյ մէջ բաւական մեծ ձրկունք կան, զորս երբեմն կ'որսան բնակիչներն՝ իւրեանց պարագոյ ժամերուն :

Ռընտուան Գայմադամութիւն է Սղերդէի Միւթէսարըֆութեան ներքեւ :

Շարունակելով ընթացքնիս 8 ժամու տեւողութեամբ, ճանապարհի Սրեւմտակողմը քիչ հեռու կը պատմուի լինիլ նախնի հռչակաւոր Արղն քաղաքի տեղին, որոյ աւերակաց կոյտերը տեսնելոյ բաղդ չունենայ : Ապա կը հասնիմք Կէօլէ—Մասիա աննշան դիւղն, ո՛ւր 18 տուն հայ եւ մի քանի տուն ֆուրդ կը բնակին : Գիւղիս քրիստոնեայ բնակութեանց թիւն 11 տարի յառաջ 43 եղած է : Աստ ընկուղի դարաւոր ծառի մը հովանեաց տակը կը հանգչէր մի տարեւոր ծերունի, որոյ պատկառելի դէմքը տեսնողին երեւակայել կը տայր նորա երիտասարդ ատենուան սօսատիպ հասակն, որ այժմ, նման աղեղի, ծռուած էր տարեաց ծանրութենէն : Նա կը ժպտէր յանտարեւոր ուղեւորիս, երբ դիւղին անցելոյն վրայ հետաքրքրելը կը լինէի, պարագայ մի էր այս, յորմէ օգուտ քաղել հարկ էր : Մերունին լաւ պատմեց իւր դրացեաց մեծագոյն մասի դաղթականութեանց շարժառիթները, զորս թուելը մեր նպատակէն դուրս է : Այսչափ միայն կարելի է ըսել, որ տեղւոյս մերայինքն, հակառակ իւրեանց կացութեան, նահապետական դիրք եւ հացի սեղան ունին : Եկեղեցին աննշան է եւ դպրոց չունին :

Գիւղիս քով փոքրիկ լճակ մի կայ, յո-

բում անթիւ ձկունք կը խաղան , եւ զորս տեղացիք նուիրակն համարելով չեն որսար : Սոյն լճակէն ծագումն առած է տեղւոյս կէօլէ—Մասիա անունն , որ քրդական բարբառով կը յիշուի եւ կը նշանակէ «ձկան լիճ» :

Ասկէ եւս մեկնելով հարկ է անցնիլ մի քանի քուրդ գիւղեր , եւ ապա կը հասնիմք 'ի Հղու :

Գ.Լ. ԺԹ.

ՀԶՈՒ ԿԱՄ ԽԶՈՒ

Հղու կամ Խղու գիւղաքաղաքն , երբեմն գլխաւոր բերդաքաղաքն եղած է համանուն դաւառին , որ աղաւաղեալն լինել կը թուի՝ Աղնձեաց նահանգի Գղեղ հին դաւառի անունն Սասնոյ յԱրեւելահարաւը : Շինուած է ընդարձակ դարափի մի վերայ շրջապատեալ մեծաւ մասամբ լեռներէ եւ մասնաւոր ջրերէ . ինքն բաւական ծառաստան եւ դրեթէ կղզի մի նոցա մէջ : Տեղւոյս օդն ջերմ եւ վատառողջ է , որով ամառ եղանակին քիչ չեն նեղուիր :

Գիւղաքաղաքս ունի ընդ ամենն 220 տուն բնակիչ , յորոց 120 Հայ ու 100 Տաճիկ են : Հայք ունին Աստուածածին անուամբ հնաշէն եւ պարզ ճաշակաւ կառուցեալ մի եկեղեցի , որոյ կից կայ մի մեծ խորան շինեալ յանուն Մուշեղի . այսու աղագաւ եկեղեցին կը կոչուի նաեւ նոյն անուամբ : Ունին մի դպրոց , ուր 60

70 աշակերտք կ'ուսանին Միաց. ընկերութեան, իրաւասութեան տակ, որոց խնամքն երբեմն ստանձնած էր տեղւոյս «Սանասարեան» ընկերութիւնն, որ մի քանի տարի յառաջ կազմուած է գովելի եռանդեամբ : Ժողովուրդն կրօնասէր եւ ուսումնասէր է, եւ ունի վեհանձն յառկութիւնք նախնեացմէ ժառանգած :

Բնակիչն առ հասարակ առեւտրով կ'ըբաղին, ի բաց առեալ մի փոքր մաս, որ երկրագործ եւ պարզ արհեստաւոր է : Խանութպանք չարաչար կը տանջուին իւրեանց գործին մէջ, վասն զի ամեն առաւօտ վաճառելի ապրանքնին կռնակնին առած կը տանին շուկայն, որ անկերպարան տեղի մի է, մի քանի աննշան կրպակներէ բաղկացեալ, երէկոյ կրկին զայնս կռնակնին առած՝ յիւրեանց տուն կը վերադառնան ողեսպառ :

Երկիրն արդաւանդ է եւ իրենք աշխատասէր, աւելի հարուստ պիտի լինէին եթէ քաջապէս ճանաչէին զերկիրն :

Հողի համար կը պատմուի թէ 80—85 տարի առաջ քուրդ պէյից ինքնագլուխ տիրապետութեան տակ եղած էր, եւ աստ կը նստէր դաւառի քուրդ պեան, որ ունեցեր է 1000 տուն բնակիչ, յորոց կէսն Հայ, յորմէ մնացեալքն այժմ Օսմանեան բարեխնամ եւ մեծազօր իշխանութեան ներքեւ գտնուելով հանդերձ, տակաւին անուղղակի իւրեանց առ

յաջորդական քուրդ պէյս ունեցած նախկին
խոնարհ հպատակութիւնն պահած են, վասն
զի այժմ այդ 120 տուն հայքն բաժնուած
են խումբ խումբ քրդական մի քանի ցիղից վե-
րայ, յորոց պետերէն ո՛վ որ ի դիւղաքաղաքս
գայ անմիջապէս կը հիւրասիրուի իբնէն : Ա-
մեն տարեգլխին իւրաքանչիւր խումբն զիւր ըն-
ծայս կը տանի առ իւր պետն համաձայն նախ-
նական սովորութեանն . սոյն իրողութեան փո-
խան աւանդութեամբ կը պատմեն թէ ճնոյն
պետն եւս ի պահանջել հարկին զիրենք կը
պաշտպանէ ընդդէմ աւաղակաց եւ այլոց :

Գիւղաքաղաքիս բերդն այժմ աւերակ է ,
որոյ երկու կողբերուն վերայ երկու սրբոց փոք-
րիկ մատուռներ կը տեոնուին , որք կը թուին
լինել աղօթատեղիք նախնեաց :

Գ. Լ. Ի.

ՍՈՒՐԲ ԿՈՆՈՆՈՍԻ Վ. Ա. Ն. Ք.

Հղու գայմադամանիստ է :

Մեկնիմք Հղու գիւղաքաղաքէն դէպ ի վա-
նըս Ս. Կանոնոսի ճանապարհնիս ուղղելով յՍ-
րեւելահիւսիս , եւ այսպէս մի ժամ քարոտ
զառիվայրեր եւ ծառոտ ձորավայրեր կտրելէն
ետքը կը ժամանեմք յիշեալ վանքը :

Ս. Կանոնոսի վանքը կառուցեալ է երեք
կողմէ զինք շրջապատող լեւանց եւ բլրոց մի-
ջեւ , եւ է օդաւէտ ու ջրաւէտ . ունի բաւա-

կան ծառաստանք թթենեաց, թղենեաց եւ նռնենեաց, որք վանուց շրջապատի սահմանը կը զարդարեն ու կը գեղեցկացնեն նորա տեսարանն : Մենաստանն գեղեցկաշէն եւ օրորոցածեւ է, որոյ շինութեան թուականն ինձ մնաց անծանօթ, հակառակ հետամտութեանս :

Վանուց դրսի ձախակողմեան մուտքին քով եկեղեցւոյ պատին կից կը տեսնուի Ս. Կոնստնոսի տապանն, մի անշուք վիճակի մէջ, առ որ ամեն կողմանէ Հայ գիւղացիք կը դան յուխտ, նոյնպէս եւ Քուրդք, որք զայն կանուանեն «Շէյխ—Էօմէր» եւ ունին վանուց մէջ իւրեանց յատուկ աղօթատեղին : Աստ կայ մի այլ վոքըրիկ տեղի, ո՛ւր 'ի վանս ուխտի բերուած խելագարներ կը կապեն ցցոյ յատուկ շղթայով մը, եւ մի քանի օր կապեալ կենալէն զկնի «իւր մուրատ» առած կը համարուի եւ կը թողուն զայն :

Տաճարի Հարաւային անկիւնը կը տեսնուի մարդոյ նստուածքի չափ մէկ մեթր բարձրութեամբ հողակոյտ մը, որոյ մէջ, կ'աւանդեն թէ «սատանայի պետն կը բնակի, որ մշտնջենապէս շղթայակապ բանտարկութեան դատապարտուած է Ս. Կոնստնոսի կողմէ :

Սոյն վանք երբեմն ունեցեր է ճօխ վիճակ մի 100էն աւելի թեմական գիւղերով, իսկ այժմ անշքացեր է եւ խիստ ամփոփուեր են իւր պարագայք : 20 գիւղ չունի թեմական, ամենքն դաղթած եւ ցիրուցան եղած են :

Ս. Կանոնոսի մենաստանն կը գտնուի Սը-
ղերդի Սուաշնորդութեան ներքեւ, ունի միշտ
մի քահանայ կամ վարդապետ վանահայր եւ
մի քանի կով եւ ոչխար, որք կը ծառայեն պա-
հասկան Գրդաց ու 3—4 մշակներուն 'ի կերա-
կուր: Եթէ օրինաւոր վանահայրութեան մը
ներքեւ մտնայ սոյն վանք, կրնայ ունենալ այն-
պիսի ցանկալի վիճակ մի, որով կարենայ Սղդի
բարոյական բարգաւաճման ծառայել, տալով
պարզ ուսուցիչներ սոյն կողմերու քրդացեալ
Հայ գիւղօրէից:

Վանուց մերձակայ աղի հանքերու լճակ-
ներ կան եւ հորեր, յորոց մեծ քանակութեամբ
մաքուր եւ ձեան պէս ճերմակ աղ կ'արտադ-
րուին կառավարութեան տրամադրութեան ներ-
քեւ:

Ս. Կանոնոսի վանքէն մեկնեցանք վերա-
դառնալոյ 'ի Սղերդ մի այլ ճանապարհով:
Սոյն ուղեւորութեան մէջ հանդիպեցանք Զոխ
կոչուած Հայ գիւղը, որ երբեմն 200 տուն
զուտ Հայ եղած է, իսկ այժմ 80 տուն մի-
այն, որոց հետ կը բնակին նաեւ 150 տուն
քուրդ, որոց Փաթիհ պէյ կոչուած պետն
հրամայողն է ամբողջ գիւղին, որ կ'անուանի
նաեւ «Փաթիհ պէյի գիւղ» պետին անուամբ:
Տեղւոյս Հայք ունին մի եկեղեցի, այլ ոչ գըպ-
րոց, սոցա լեզուն բաւական շատ խորթ է հայ-
կական խօսուածքի: Գիւղէս ելնելով անցանք

ընդարձակ եւ խոտաւէտ դաշտօրայք ու եկանք Պարահ հայկական դիւղը, ո՛ւր կայ աննշան եկեղեցի մի առանց դպրոցի, եւ յետոյ բաւական ուղի կտրելով վերադարձանք կրկին ՚ի Սըղերդ եւ անտի ՚ի Բաղէշ: Որմէ յաջորդով կը մեկնեիմք ՚ի Բղնունիս, ուր է այժմեան Խլաթ կամ Ախլաթ կոչուած դաւառակն:

Գ. Լ. Ի Ա.

ՍՂԵՐԴԷՆ Ի ԲԱՂԷՇ ՎԵՐԱԴԱՐՁԱԾ ԵՒ ԱՆԿԷ
ՄԵԿՆՈՒՄՆ Ի ԲՁՆՈՒՆԻՍ

Սղերդէն ՚ի Բաղէշ վերադարձած լինելով այժմ մեկնեիմք Բաղիշէն ՚ի Բղնունիս, քաղաքի Հիւսիսային Սրբեւելեան գծով: Մէկ ժամ գնալով, ճանապարհին վերայ կը հանդիպուիմք կրկին այն մեծ իջեւանին, զոր **Ժ. Լ.** գլխոյ վերջը « Պաշ—խան » անուանած եմ, երբ Մուշէն ՚ի Բաղէշ կուգայի: Աստի ուղինիս աւելի դէպ ՚ի յՍրբեւելս յառաջ տանելով, մեր ձախակողմը (Հիւսիս) կը տեսնուին 2 հսկայ լերինք: Ա. Ներրովդ (Նէմրուդ), Բ. Գրգուռ, Առաջինն կը բարձրանայ լայնանիստ յատակագծով մի, որոյ կատարն աւելի բարձր կ'երեւի քան զԳրգուռ եւ տեսանելի Տարօն, Բղնունիք, Ապահունիք (վերի եւ վարի Պուլանիներ) և Հարք գաւառաց:

Սոյն լերան անուան ծագումն առած լինել կը թուի անդրանիկ Նահապետին Բաբելոն-

եան գուռոյ հսկային հետ ունեցած դարաւոր
գործէն, որոյ նկատմամբ եղած բոլոր աւան-
դութեանց իմաստն այս է. «Ներբողիչայ դե-
րեզմանն սոյն լերան գլխուն վերայ լինելով իւր
անուամբ կոչուեցաւ լեռն», որոյ մէկ կողի վե-
րայ այժմ կը տեսնուի երկայն դամբարանի նը-
ման մի շէնքի հիմունք, ո՞վ գիտէ թէ այս չէ
ամբարտաւանի հանգստութեան պատժարանն,
որոյ մասին ց'արդ եղած գիտական քննութիւնք
տակաւին ունին իւրեանց թերի կողմեր:

Ներբողիչ մեծ և բարձր է քան զՎրդուռ,
որ իւր թիկանց վերայ կը գտնուի նեղ ճանա-
պարհով մ'անջատեալ: Լերան գիրքը ձգուած
է գրեթէ Հարաւէն 'ի Հիւսիս. իւր գագաթի
տրամագիծն $2\frac{1}{2}$ ժամ կը տեւէ, որոյ վերայ
ունի 5 հատ լճակներ, յորոց մին բաւական մեծ
և կ'իյնայ Հարաւակողման վերայ, որմէ գետնի
տակէն ճանապարհի ջուր երթալով 'ի Նորչէնայ
դաշտ, (որոյ նկատմամբ խօսուած է), դուրս
կը տայ այն տեղէն, զոր սովորաբար կը կոչեն
«Մեղրաջրոյ ակն», մնացեալ չորսը փոքր են ա-
ւելի. լճակներուն ջուրն անուշ է, որոց յԱրե-
ւելահիւսիս մի քանի տեղերէ կը բղխին տաք ջը-
րեր (ըլլճա): Սոյն տեղերէն սր կողմը փոքուի
տաք ջրեր դուրս կը գան:

Ներբողիչ տեղ տեղ միակտուր է, և եր-
բեմն խաւ խաւ իրարու վերայ: Սոյն լերան
վայրի կենդանեաց մէջ նշանաւորն է արջ, որ

չատ անգամ մեծ երկիւղ կը պատճառէ հովիւ-
ներուն :

Բազում տեղեր կարճ անտառոտ լինելով
հանգերձ ունին երկինքանդ ծաղկունք , առատ
բուսականութիւն և արօտատեղիք , որովք կըը-
նան սնանիլ հազարաւոր ոչխարներ :

Տեղւոյս օդ խիստ զով է , այնպէս որ յու-
լիս և օգոստոս դժոխք ամիսներուն անգամ՝
մարդ ցուրտ կ'ղգայ լերան դադաթանց վերայ ,
յորոց շատ ուշ կը վերնայ ձիւնն :

Մուշէն 'ի Բաղէշ երթեւեկողաց Ներքովդ
դրեթէ մեծագոյն մասամբ տեսանելի է :

Գրգուռին դալով՝ տարածութեամբ փոքր
և հասակաւ կարճ է Ներքովդէն , սակայն իւր
բնական դիրքովն աւելի հպարտ և գոռոզ քան
ղայն : Սոյն լեռ իւր Յ վիթխարի կըր դլուխներ
րով վեհանձնօրէն բազմած է մի տափարակ ու
ընդարձակ երկրի վերայ , որոյ առջեւ նախորդո-
վըս յիշած անգութ Ռահվայի ծայրն կը հասնի .
կողքերն բաւական տեղեր կարծիկ անտառոտ են :

Գրգուռ լերան անուան վերաբերութեամբ
կը պատմուի թէ « Պարսից վախտանկ զօրաւա-
րի Գրէգուռ որդւոյն անունէն ծնած է » :

Սոյն լերան ստորոտը շինուած է Զրհոր ա-
նուն մի դիւղ , որ ունի 30 տուն բնակիչ , մի
Նկեղեցի Ս. Գէորգ անուն , մի ծերուկ քահա-
նայ և մի նոր շինած ծաղկոցի շէնք , դասատու
չունին ու մտադիր են ունենալ մի բողոքական

ուսուցիչ, որ լաւ սորվեցնէ իրենց զաւակաց, Զբնոր կը գտնուի Բաղիշոյ Առաջնորդութեան ներքեւ: Սոյն գիւղի բնակիչք մեծաւ մասամբ Գրգուռի անտառներով կ'ապրին: Լերան բնական գոռոզութիւնն կարծես թէ ազդած է անոնց վրայ, երբեմն ուրիշ տեղերէ անտառահատներ աստ գալով լեռնէն փայտ կտրել ուղած ժամանակը, Զբնորցիք զանոնք կը վնասեն այս իրաւունք յառաջ բերելով թէ «Գրգուռ ՄԵՐՆ է և անոր անտառներն ալ մեր են»: Սոյն գիւղին գրացի կայ մի այլ գիւղ Շամիրամ կոչուած, որ առաջինէն տարբեր հանդամանք մի չունի գրեթէ:

Այս տեղ ճանապարհին վերայ մի հսկայ իջեւան կայ կոփածոյ ընտիր քարերէ կառուցեալ, Ալամէն անուն, երբեմն կանոնաւոր առեւտրոյ տեղի և ճանապարհորդաց ապաստանարան էր, իսկ այժմ՝ բոլորովին ամայացած՝ կը ծառայէ երկիւղ ազդելոյ անցորդաց: Սորա ճակտին վերայ կան գրուած Սրաբական ընթեռնելի գրեր, որք եթէ կարդացուէին՝ անշուշտ լոյս պիտի տային մեզ իւր հնութեան և այլ հանդամանաց վերայ, Ալամէնի հեռաւոր շրջապատը մի քանի գիւղօրէից աւերակներ կը նշմարուին, որոց ոմանք ազգային նշաններէ զուրկ չեն:

Շարունակելով կը հասնիմք Խաթուն տէրէ կոչուած մի տեղ, ո՛ւր չքաւորն բնաւ պէտք չէ երկիւղ ունենայ, իսկ ունեւորն կրնայ ինքնա-

պաշտպանութեան դիմել 'ի հարկին : Այս տեղէն փոքր ինչ հեռու ներքովդայ մերձ ձորակի մը մէջ կան բաւական թուով շարք մի ահագին քարեր ըղտանման, որք կը կոչուին արդէն « Ըղտու քարեր », որոց վերայ այս աւանդութիւն կայ . « Նէմրուդ անուն մի զօրաւոր թագաւոր կ'ըլլայ , և շատ երկիրներ իր ձեռքի տակ ընկճելով կուգայ յայս կողմն լերան վերայ կ'ուզէ մեծ շէնք մի շինել . գործի կը սկսի և կը շինէ փառաւոր պալատ մի շատ շքեղ և մարդկանց զարմանալի . սոյն շէնքի աւաղներն վանայ ծովու եզերքէն ուղտերն կը բերէին , երբ շէնքն աւարտեցաւ , Նեմրուդ սկսաւ մտածել որ ինքզինքն Աստուծոյ տեղ ժողովրդեան պաշտել տայ : Ըշմարխան Աստուած սոյն ամբարտաւանութեան վերայ բարկանալով անիծեց ուղտերն և վնէմրուդ : Առաջինքն 'ի քար դարձան , որք ց'արդ կ'անուանեն « Ըղտու քարեր » . իսկ երկրորդն իւր պալատովը դետնամոյն եղաւ , եւ Աստուած անոր շէնքի տեղը ջրերով լեցուց , որպէս զի Նէմրուդ մնայ անյիշատակ աշխարհիս երեսը . ահա այժմեան լերան լճակաց տեղն է , ուր կորան Նէմրուդ եւ իւր շինուածք : » Սոյն տեղէն փոքր ինչ եւս յառաջ երթալով հասանք 'ի Դատուան , որ Բաղէշէն 4 ժամ տեւեց :

ԳԼ. ԻԲ.

Դ Ա Տ ՈՒ Ա Ն

Նշանաւոր Դատուն գիւղ կը գտնուի Վա-
նայ ծովու յԱրեւմտակողմն մի տալիարակ
դաշտի վրայ. օդն եւ ջուրը պատուական են
հանդերձ գեղեցիկ եւ զուարճալի տեսարաննե-
րով, եւ գիւղն Վանայ առաջատաւոր նաւուց
մի մասի նաւահանգիստն է: Ունի 90—100
տուն հայ եւ 1—2 տուն բողոքական, որք աստ
կը կենան իբրեւ «Քրիստոսի սերմանացանք»:
Հայք ունին Ս. Թէոդորոս անուն մի անշուք ե-
կեղեցի, որոյ վիճակն այնչափ աննշան է, որ
աներկիւղ տարին 12 ամիս միշտ բաց է իւր
դուռ: Աստ կայ մի նախակրթարան Միացեալ
Ընկերութեան վերաբերեալ:

Գիւղիս բնակչաց առ հասարակ զբաղումն
երկրագործութիւն է, եւ իւրեանց թիւն 600-
650, որոց մեծագոյն մասն իգական սեռէ կը
բաղկանայ, որ իւր մասնաւոր գեղեցկութեամբ
առաջին տեղին կը գրաւէ այս կողմերու գիւղո-
րէից մէջ: Արական սեռն կտրիճ եւ աշխոյժ է:
Տեղւոյս հարսանեաց եղանակը շատ հետաքրք-
րական է: Ժողովրդեան գրեթէ մեծագոյն մասն
բողոքական կրօնին միտեալ է այժմ, թէեւ, ինչ
պէս յիշեցի, 1—2 տուն բողոքական միայն կայ
իւրեանց մէջ բնակուած. սակայն նախկին 5-6

տարուան Միսիօնարաց քարոզութիւնքն մեծ ներգործութիւն գտած կ'երեւին իրենց մտաց մէջ, և որ աւելի ցաւալին է, ուսեալ քահանայք կը պակսին, ու բնակչաց բողոքական կրօնի համոզմանց առջեւ տեղի տուած և կորած լինել կը թուի ազգային ամեն զգացումսին:

Դատուանայ դաշտերու բուսականութիւնը թէեւ նուազ, բայց հողերն արգաւանդ են, և որպէս յիշեցի դիւղը նաւահանգիստ լինելով բաւական բարուք նիւթականի տէր է: Տեղւոյս նաւահանգիստը մեծ դիւրիւթիւն և դարկ տուած է և կուտայ վանայ Բաղիշոյ հետ ունեցած առեւտրական գործին, վասն զի ծովու վրայէն Բաղիշեցին 28 ժամէն կարող է իւր ապրանքներ 'ի վան փոխադրել օդոյ փոթորիկ չեղած ատեն, ասոր փոխադարձն ալ բնականաբար նոյն տեւողութիւնը պիտի կրնայ ունենալ: Չ'մոռնամ ըսելոյ որ յիշեալ 28 ժամուան չորսը ցամաքային է Բաղիշոյ և Դատուանի միջեւ: Այն ինչ ցամաքէն 7—8 օր պէտք է երկիւղի կասկածներով և ճանապարհի բնական դժուարութեամբ հանդերձ:

Դատուանայ մօտակայ սահմանին մէջ իրարմէ $\frac{1}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ կան նաեւ հետեւեալ 6 եկեղեցիք, որք են Ս. Կիրակոս, Ս. Գրիգոր, Ս. Սիմօն, Ս. Սարգիս, Ս. Բառասուն Մանուկ և Ս. Ստեփաննոս, յորոց Ս. Սարգիս 'ի բաց առեալ, մնացեալքն հիմնայատակ և ա-

ւերակ են, ոմանց հիմնաքարերը ու ոմանց տեղերը միայն նշմարելի ցոյց կը աւուրին : Յիշեալ եկեղեցեաց մէջ յիշատակութեան արժանի է Ս. Սարգիս, որ գեղեցիկ և ճարտարութեամբ շինուած փոքրիկ տաճար մի է, որում տարին մի անգամ տեղւոյս գիւղացիք մատաղ ընելոյ սովորութիւնը ց'արդ պահած են :

Գիւղս ունի օրինաւոր և ընդարձակ գերեզմանատուն մի, որոյ մէջտեղ կառուցեալ է յիշեալ Ս. Սարգիս տաճարն և ուր ըստ սովորութեան ննջեցեալները կը թաղուին առաջնութեան կարգաւ : Թուական ունեցող խաչաքարանց առաջնոյն տապանագիրն է Ղ, որ ըսել է 1332—90=1242 տարուան : նշանաւոր հընութիւն մ'է այս : Ս.ւելի հին խաչաքարեր կային, որոց սակայն թուականն անընթեռնելի էր :

Դատուանայ յԱրեւելակողմն $\frac{1}{4}$ ժամ հեռութեամբ բլրակի մի վերայ, (զոր երբեմն «բերդ» կ'անուանեն), վանայ կամ Բղնունեաց ծափուն եղերքը, կայ բաւական հսկայաչէն մի աւերակ, որոյ համար կ'աւանդեն թէ « Ս. Սենեքերիմի ամարանոցն եղած է . իսկ աշունը կը վերագառնայր 'ի վան » : Սոյն շէնքէն դուրս, անոր գրեթէ կից Յ հատ մէջէ մէջ քարափոր փոքրիկ սենեակներ կան, որ կը թուին լինել այն հին ժամանակի « թանգարան » . շէնքի առջեւը կը տեսնուի մի ջրհոր քարափոր, որմէ Յ մէթը հեռու է նոյն ժամանակի «ամբար» կոչուած քա.

րափոր տեղին , դարձեալ կայ աստ մի այլ տեղի միատուր քարէ փորուած բոլորակի , որոյ տրամագիծ 2 մեթր եւ բարձրութիւնն 7 մեթր կը լինի :

Գիւղիս կեդրոնը կը բարձրանայ ամրաշէն մի մեծ աւարակ , որոյ հսկայ պարսպաց մեծագոյն մասն քայքայեալ է . Սոյն շէնքն հաւանապահանաբար պէտք է լինի իւր տիրոջ նժոյգներու եւ կամ հիւրընկալութեան տեղին : Տեղւոյս կեդրոնական չարաւը կը տեսնուի տնկուած մի խաչաքար ցածն խաչ անուամբ , զոր կանայք աւելի շատ կը յարգեն :

Դատուանայ ՚ի Հիւսիսակողմն 20 վայրկեան հեռու 6—7 տեղերէ ընտիր ջրեր կը բղխին , որոյ ամբողջութիւնն մի ջրաղաց կը բանեցնէ : Սոյն ջրոյ ակունքն , նման Մեղրադեաոյն կ'աւանդուի թէ « Ներբովդայ գլուխը կը գտնուին . » Այս տեղերը կան նաեւ հանքային ջրոյ մի քանի աղբիւրներ , որք ընակչաց , փոխանակ առողջութեան տարր մի լինելոյ , այժմեան վիճակաւն աւելի օգ կ'ապականեն :

Տեղացիք կ'աւանդեն նաեւ թէ « Դատուանն ի հին ժամանակն եղած է մի քաղաք կամ գիւղաքաղաք 1500—2000 տուն բնակիչներով : »

Յաջորդ գլխով Դատուանէն յԱպահուհիս (Պուլանըխներ) տանող երկու ճանապարհաց վըրայ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալէս յետոյ , կը մեկնիմք ՚ի պանծալի Վասպուրական :

Գ. Լ. Ի Գ.

Ա.Խ.Լ.Ա.Թ. ԳԱ.Ի.Ա.Ռ.Ա.ԿԻ ԱՐԵՒԵԼ.Ա.ԳԾՈՎ,

ԴԱՏՈՒԱՆԷՆ Յ'ԱՊԱՅՈՒՆԻՍ

Դատուանէն յԱպահուելիս մեկնելոյ համար մեր առջեւ երկու ճանապարհ կը բացուին, մին «Ախլաթ» (ի դաւառին Բզնունեաց) կոչուած գաւառակի արեւելագծովն, որ մի մասամբ ծովեզր է եւ կը տանի իւր համանուն հին քաղաքի վրայէն, իսկ միւսն յիշեալ գաւառակի կեդրոնական գծովն, որ առաջի ճանապարհէն կարճ է:

Այժմ գլխատուան մեզ չուուման կէտ ընդունելով, ուղեւորիմք նախ յԱխլաթու կողմն: Սոյն գծի վերայ եւ ճանապարհէն քիչ ու շատ դուրս կուգան հետեւեալ հայ գիւղօրայք:

ՍՕՐԿՈՆՔ, որ ունի 9 տուն ողորմելի բնակիչ եւ 12 տարի յառաջ ունեցեր էր 30էն աւելի ճոխ տուն: Գիւղիս անցելոյն նկատմամբ կը պատմուի թէ «անակընկալ գէպքերու ենթակայ լինելով գաղթած են»:

ԿԾՈՒԱԿ, ունի 80 տուն բնակիչ, մի եկեղեցի եւ քահանայ, սոցա նիւթական վիճակն բաւական բարւոք է, դպրոց չունին, զուրկ աղգային զգացումներէ եւ մի մասամբ յարեալ բողոքական կրօնին, գիւղս ունի գեղեցիկ տեսարան եւ զուարճալի հովանիք ծառոց:

ԾՂՈԿ ունի 100 տուն, բնակիչ, մի եկեղեցի

զեցի եւ քահանայ, առանց դպրոցի : Գիւղիս մէջ 5—6 տուն Բողոքական կայ հաստատուած, որոց ջանքն է այս կողմերու ազիտութենէն օգուտ քաղել : Ծղակէն 20 վայրկեան հեռու կիսաւեր վանք մի կայ վանայ ծովու եզերքը, զոր դժբաղդարար տեսնելոյ առիթ չունեցայ ինձ առաջնորդող ինձի անհամբերութեան պատճառաւ :

ԱՂԱՂ, որ ունի 18—20 տուն բնակիչ, 13 տարի յառաջ Լուսաւորչական էր, իսկ այժմ ամբողջապէս Բողոքական դարձած են : Այս եւ յիշեալ երեք գիւղերն Բաղիշոյ Առաջնորդութեան կը պատկանին :

ԱՂԵՏ, որ այժմ աւերակ եւ անմարդաբնակ է, չունի յիշատակութիւն մը :

ԿԱՄ ՈՒԿՁ գիւղն ունի 80 տուն բնակիչ, մի եկեղեցի եւ քահանայ, իսկ դպրոց գրեթէ ոչ : Ժողովրդեան կրօնասիրութեան եւ ուսումնասիրութեան եռանդ չատ գովելի է եւ նիւթական կարողութիւնննն եւս բաւական զօրաւոր, սակայն յորդորող եւ կարգադրող անձինք կը պակօին, ոյր ազագաւ չեն կարող իւրեանց որդւոց բարուք դաստիարակութիւն մի տալ :

ԱԽԼԱԹ կամ ԽԼԱԹ հին պատմական կեանք ունեցող երբեմն գլխաւոր քաղաք եւ այժմ գիւղաքաղաք է համանուն գաւառակին, ուր կը նստի Գայմադամ, ընդ իրաւասութեամբ Բաղիշոյ կուսակալին : Քաղաքն կառուցեալ է Բըղ-

նունեաց ծովու Արեւմտեան Հիւսիսային եղե-
րաց վերայ, ունի կենդանի կլիմայ եւ գեղե-
ցիկ ծառաստանք մրգեղինաց : Ախլաթ 5 թա-
ղերու բաժնուած է, ամբողջ բնակչաց թիւն
200 տան մօտ կը հաշուի, յօրմէ 10—13 տուն
Հայ են բնակուած «Խարապա—շէհիր» ըսուած
թաղին մէջ : Գաղաքիս մէջ այլ եւ այլ կողմեր
կը տեսնուին Օսմանեան Արքայից ինչ ինչ հը-
նութիւնք եւ պատուաւոր Շեխերու մեռելա-
տեղիք :

ԱՌԱՔ 5—6 տուն Հայ բնակչօք, երբեմն
80 տուն, որոց պապերու խաչաքարինք գաղ-
թականութիւնը կ'ապացուցանեն :

ԾԵՐՍՕՆՔ ունի 26 տուն բնակիչ, եկեղեցի
եւ քահանայ, իսկ դպրոց ոչ : Գիւղն միտեալ
է բողոքական կրօնի, ունին ընդարձակ արտօ-
րայք :

ԾԵՐՍՕՆՔէն սկսեալ 3—4 ժամուան տեւո-
ղութեամբ դէպ 'ի Հարք գաւառ երկիրն խո-
տաւէտ եւ ջրաւէտ է : Այս տեղերու լերինք եւ
բլուրք քրդական կալուածներ դարձած են, ուր
իւրեանց ոչխարներ եւ մատակ (գըսրագ) նը,
ժոյզներ կ'արածեն :

ՄԻՍԿԱՎՍՆՔ, որ այժմ աւերակ եղած է,
ցոյց կը տայ ուղեւորաց իւր նախկին բնակչաց
արտօրայք եւ դաշտօրայք, որք շրջապատած
են բնակութեանց կիսակործան պարիսպները :
Աստ մի հինաւուրց փշոտ ծառի տակ քա-

բաժայռի մը քովէն դուրս կը տայ զղղղալով
(պաղուկ) մի պատուական ջուր, որոյ առնթեր
Քուրդերն գիշերին կ'ըջեանին 'ի հանդիստ :

Այս աղբիւրի մօտ է մեր գնալոյ ճանա-
պարհն, որմէ եկաւ մի գեղջուկ, որ կ'երեւէր
երկրի բնակիչներէն լինիլ, երբ մտաւ 'ի ձորա-
դաշտն մեր եկած ուղիէն երթալոյ, ոտք առաւ
ու թռաւ, ես եւ ընկերս զարմացանք սոյն
գեղջուկի արագընթացութեան վրայ եւ ուժոյն՝
որով ահագին կաշի մ'ունէր յիւր կռնակն :
Այս մարդուն քրտնքի մէջ այս աճասպարն մեզ
անձանօթ՝ մեկնեցանք Միսկավանքէն :

Յետոյ կը դան մի քանի բուրդ գիւղօրայք,
դաշտայնն եւ լեռնային ճանապարհներ մինչեւ
'ի սահման Ապահունեաց գաւառին, ո'ւր չ'մտած
ահա կը վերադառնամ 'ի Գատուան՝ Ախլաթու
կեդրոնական գծի տեղադրութիւնն ընելոյ գա-
ւառակին վերայ ընդհանուր ծանօթութիւն մի
տալով հանդերձ :

ԳԼ ԻԴ.

Ա Խ Լ Ա Թ Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ

Ախլաթու գաւառակը բաւական թուով
գիւղօրայք կը պարունակէ, մեծ մասամբ Հայ :
Երկիրն առ հասարակ տափարակ է, օդն եւ
ջուր բաւական գոհացուցիչ : Հողերն աւաղուտ,
այլ արգաւանդ են եւ յառաջ կը բերեն ընտիր

ցորեան , բուսականութիւնն շատ նուազ է , այս պատճառաւ ժողովուրդն ստիպուած է հողերու ամենապատուական մասը վերապահել խոտ ցանելոյ , զոր օրինակ առուոյտ եւ կորընկան , ընդ որս կը կցին նաեւ մարգագետիններու խոտերն , հազիւ կարող կը լինին իւրեանց անասուններն աշունէն ՚ի դարուն ձգելոյ : Բոլոր բնակչաց առեւտուրն Բաղիշոյ եւ Վանայ հետ է :

Դատուանէն մեկնիմք կրկին դէպ ՚ի Հարք դաւառ ըստ ոմանց դէպ ՚ի Սպահունիս վասն զի սոյն երկու դաւառներու սահմաններն ՚ի նախնեաց անտի ճշտեալ չըլլալով կէս մ'անորոշ են եւ մենք միջին ճամբուն հետեւելոյ ստիպեալ եմք մեր սոյն տեղագրութեան մէջ :

Ս.յս անգամ Ախլաթու կեդրոնական գիծը բռնելով . այս ուղղութեամբ 2 ժամէն կը հասնիմք Թեղուտայ Ս. Յովհաննէս վանքը , որ ճանապարհէն փոքր ինչ դուրս կը դանուի Ներքովջայ մէկ կողման ստորոտը գրեթէ լեռնաձորակի մը մէջ կառուցեալ կօփածոյ քարերէ : Վանքն ունի գեղեցիկ տեսարան , դիրք եւ զօրաւոր կազմութիւն , միայն թէ տաճարն բաւական մութ է , որոյ պատճառն ինձ պատմեցին եւ բանաւոր դտայ : Մի քանի տարի յառաջ տեղի ունեցած այս կողման երկրաշարժն վանուց արտաքին հսկայ պարլիսպները փոքր մասամբ քայքայած է եւ ց'արդ այնպէս կը կե-

նայ : Ունի մի քանի սենեակներ , բաւական
թուով տուար եւ ոչխար , իսկ թեմական երկու
գլուղ միայն : Վանուց վանահայրն է երբեմն
կրակոտ Ղազար վարդապետ՝ որ այժմ ԱՅ
(հարիւր տասն երեք) տարուան ծերունի գող-
դոջուն եւ համր կը կենայ վանուց մի անկիւնը ,
սակայն խօսքով , հրամանով և յիւր երիտա-
սարդութեան գտած ազդեցութեամբն կարող
կը լինի , ըստ օրինի , կառավարել զՎանս և
զպարագայսն :

Ալեւոր վարդապետն այս դարաւոր ծե-
րութեան մէջ տակաւին կենդանի մը կը պահէ
իւր երիտասարդութեան քաջասրտութիւնն եւ
ճիւղարժութիւնն , զոր ներկայիս մէջ իսկ եր-
բեմն ի գործ դնելն իւր գլխաւոր զուարճու-
թիւնն է : Ես պատեհ առիթ ունեցայ կենդա-
նի բարբառով դարաւոր պատմութիւններ լսելոյ ,
սակայն մեծ ցաւ զգացի ՚ի սիրտ եւ ՚ի հոգի , երբ
ծերունւոյն մտաւոր կարողութիւնն իւր լուրջ
վիճակէն տարբեր գտայ : Այս պարագայից մէջ
նա որչափ փափաքելով ճիգ կը թափէր զգա-
ցումներս իւր հինաւուրց ծանօթութեամբք
գոհացնել , ես նոյնչափ աւելի գոհ կը լինէի
իրմէ , սակայն մեծ վիշտ եւ միանգամայն զայ-
րոյթ կ'զգայի բնութեան գէմն , որ այս պա-
հուս զիս չէր հասցնել իմ նպատակին :

Վանքն դպրոց չունի , ինչպէս նաեւ գրա-
կան կեանք , զի վանահայրն նոր ժամանակի

ճնունդ չլինելով նորա նշանակութիւնը չէ ըմբռնած, որով եւ անջանադիր է առ ուսումնս և դաստիարակութիւն, թէև ինք առաքինի և ազգօգուտ կողմերէ զուրկ չէ:

ԳԼ. ԻԵ.

Թ Ե Ղ Ո Ի Տ

Թեղուտայ Ս. Յովհաննէս վանքէն վար իջնալով $\frac{1}{2}$ ժամէն կը հասնիմք վերոյիշեալ համանուն գիւղը, որ ունի 200 տուն զուտ հայ, մի տաճարաւոր եկեղեցի, ծանուցեալ երկրաշարժէն վոքր ինչ փաստած և 3 քահանայ միջակ տարիքով, որք բաւական ջանասէր են դպրոցի համար, զոր այժմ չունին տակաւին, այլ չէնքն թերեւս աւարտած լինին, որ կիսաչէն կը կենար: Խնդիրը կը կայանայ այսուհետեւ դասատու ունենալոյ վերայ, որ շատ տարակուսելի է, վասն զի ժողովուրդն ամենամեծ մասամբ անտարբեր վիճակի մէջ է:

Գիւղիս դերեզմանատունն շատ կանոնաւոր է, ո՛ւր կը գտնուին բազմաթիւ գեղեցկապէս քանդակեալ տապանաքարինք, որոց վերայ մեծ խնամք տարած լինել կը թուին. մեռելոց վերաբերութեամբ իրենց ունեցած սոյն հողատարութիւնն, կրօնական տեսակէտով, կրնայ ունենալ իւր դովելի մասեր, սակայն իւրեանց կենդանի նոր սերնդեան դաստիարակութեան

նկատմամբ ցոյց տուած անհոգութիւննին ան-
ներելի յանցանք մի է ներկայ ժամանակիս մէջ
սոյն դատապարտութիւն մասամբ մը կը մեղմա-
նայ երբ կը տեսնուի թէ կրթական դործի կա-
րեւորութիւնն իրենց բնաւ չէ պատմուած և ի-
րենք նախնական վիճակի մէջ են տակաւին ,
յորմէ արտաքին ջանիւք դուրս հանելն իրա-
ւունք է :

Թեղուտ Ախլաթու կարեւոր և բաղմահայ
գիւղերէն առաջինն է , բայց ոչնիւթական կա-
րողութեամբն :

Գիւղիս շրջապատը տեղ տեղ բարձր բլը-
րակաց վերայ խաչաքարեր կան անկուած ցա-
հմն խաչ կոչուած , որոյ բացատրութիւնն ան-
գամ տալ անհրաժեշտ է , վասն զի այսու-
հետեւ ուղեւորութեանս կարգին մէջ շատ տե-
ղեր անցանք խաչ կամ ցասման քար պիտի յիշ-
ուի , առանց այլ ևս անոր բացատրութիւնն կրկ-
նելոյ :

Երբ երաշտութիւն , ցորեաններու և ուրիշ
արմտեաց արմատները կտրող մարախ կամ մի
այլ ընդհանուր սլափ (բնականէն) տեղի ու-
նենայ , յայնժամ գիւղացիք ամբողջովին հըս-
կումով պատարագ ընել և քար օժեղ կը տան ,
ու այդ քարը կը կանգնեն բլուրի մի վերայ 'ի
բարձունն երկնային ցասմանն , որոյ անուամբ
կը կոչեն զայն :

Մեկնիմք Թեղուտէն 'ի ՓՈՒՍՈՒՍ . սոյն գիւ-

զըն կրնայ համարուիլ նախորդի երկրորդն , որ
ունի 130 տուն բնակիչ , մի հսկայաշէն և դեղե-
ցիկ եկեղեցի յանուն Ս. Ստեփաննոսի կառու-
ցեալ կօվածոյ սեաւ քարերէ , ընտիր և ճաշա-
կաւոր , որոյ նմանն գաւառիս մէջ չ'կայ : Ունին
քահանայ և ո՛չ դպրոց : Ժողովուրդն առ հա-
սարակ զուրկ է կրօնական զգացումէ և միան-
դամայն անսիրող իմաստութեան : Իգական սե-
ւըն արականին ճշդիւ հակապատկերն է : Աստ
4—5 տուն Բողոքական կայ , որք երբեմն դա-
սեր կը խօսին և իրենց լեզուաւ կը քարոզեն
Ժողովրդեան « կրօնախրոմիսն » :

Գիւղիս եկեղեցւոյ շինութեան նկատմամբ
հետեւեալ աւանդութիւնն աստ դներլ աւելորդ
չեմ հաջարիր , որ տեղւոյս տարեւորներէն կը
պատմուի , իբրեւ թէ եկեղեցւոյն շինութեան հա-
մար գիւղացիք մի ժողով կազմած են և հետեւ-
եալ պայմաններն կնքուելէն ետքը ձեռնարկած
ըլլան գործի :

« Ս. Եկեղեցւոյ կառուցման համար ո՛րչափ
քար պէտք լինի , երիտասարդաց պարտքն է այս
ինչ տեղէն բերել » :

« Բ. Տանուտեարց պարտականութիւնն լինի
եկեղեցւոյ պարսպաց քարերու մեջտեղերը դը-
րուելի շաղախին պատրաստութիւն , որոյ մէջ ջը-
րոյ տեղ պիտի գործածուի ամբողջ գիւղիս ոչ-
խարաց կաթերն և զօրաւոր ընելոյ համար հա-
ւուց հաւկիթներն » (սոյն նիւթերով շաղախին

պատրաստութիւնը ճարտարապետ, նախահրահանգն լինելու է) :

« Գ. Հարսերն և չափահաս աղջիկներն պարտաւոր լինին պէտք եղած ջուրերը բերել շինութեան համար » :

« Դ. Փոքրիկ մանչեր և աղջիկներն ալ պէտքը լլալիք խիճիր » :

« Ե. Քահանայից պարտաւորութիւնն լինի մի միայն դործոյ հսկողութիւնն » : Ահա սոյն պայմաններով կը շինուի այժմեան վառարանը եկեղեցին, որոյ գերեզմանաքարինքն եւս ճաշակէ և ճարտարութենէ չեն զուրկ :

Գիւղիս հեռաւոր սահմանները կը գտնուին հին աւերակներ, ինչպէս և հեաքքքիւր անուանք ունեցող եկեղեցեաց տեղիք, զոր անձամբ տեսնելոյ պատեհութիւն չունեցայ :

Փրխուսէն ելնելով մէկ ժամէն կը հասնիմք 'ի Նաղիկ լճակ, որոյ երկայնութիւնն է յՄրեւելքէն յՄրեւմուտս, իւր շրջապատը մէկ օրէն հաղիւ մարդ մը կրնայ պտտիլ, եղերքներն շատ ներս և դուրս ինկած, ձմեռն սաստիկ սառ կը կապէ, այնպէս որ վրայէն երթեւեկութիւնք կը լինին : Գարնան եղանակին սառերու կոտրելոյ ատեններն դժբաղդութիւնք եւս կը պատահին երբեմն : Սոյն լճակի մէջ մանր ձկուներ կը գտնուին, որք կ'որսացուին գետերու միջոցաւ (թէ ի'նչպէս, 'ի վասպուրական ընելիք ուղեւորութեանս մէջ մանրամասնօրէն կը դրեմ) : Սոյն

լճակն այնչափ կատաղի ալէկոծութիւնք չունի , հանդարտ է բաւական, թերեւս այս նկատմամբ « Նազիկ » անուանուած է :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Նազիկի քովէն մեկնելով 'ի Հիւսիսակողմն 44½ ժամէն մեր գէմը կ'երլլէ Քեռս (թերեւս քեռիս) գիւղն, որ երբեմն ունեցեր է 30 տուն Հայ և այժմ 10 տուն քուրդ միայն : Գիւղիս մէջ տակաւին ողջ կը կենայ Հայոց եկեղեցին, քարափոր գետնի տակ , ո՛ւր մտնելով զարմանքըս շարժեց սոյն եկեղեցւոյ փորուած քին համար ժամանակին 'ի գործ դրուած անհնարին աշխատանաց վրայ : Չեմ գիտեր թէ արդեօք ստոյգ կը լինի՞ թէ որ ըսուի « մեր նախնիք ժամանակին երբեմն չ'կրնալով երկրիս երես զՍ.ս. տուած պաշտել պարտաւորուած են երկրի տակը մտնելով անոր փառափանութիւնն մատուցանել » :

Յիշեալ քարափոր անյիշատակ եկեղեցւոյ վերաբերութեամբ հետեւեալ աւանդութիւնն միայն մնացեր է, զոր անկորուստ պահելոյ բաղձանքով կը նշանակեմ աստ 'ի յաւերժ յիշատակ հետեւեալ առաքինի Հայուն :

« Քեռս գիւղի նախկին բնակիչ Հայոց մեծն Աւտէ (Աւետիս) հարուստ և առատասեղան , երբ իւր տարիքն 80 կ'անցնի այլ եւս իւր տանուտիրական իշխանութիւնը կը թողու երէց որդւ-

ւոյն և ինքն սոյն եկեղեցին գետնափոր շինել
կը տայ , նոյնպէս մի սենեակ իւր համար յա-
տուկ , որոյ պատուհանը կը նայի ճանապարհի
վրայ , յարաժամ պատուհանի առջեւ նստած
անցնողին առ ինքն կոչելով կը տար մի հաց ան-
խտիր « տամ սիրով Աստուծոյ սիրոյն » , որ ինձ
պատրաստէ երկնից արքայութիւն » :

Այս տեղէն մինչև յԱպահունիս դաւառն
2 ժամուան տեւողութիւն է , որոյ վրայ 4—5
աննշան գիւղեր կան Քուրդ և Հայ :

Ճանապարհին կէսն լեռնային և երկիւղա-
լից է և կէսն դաշտային և ապահով :

Վերադառնամք ի Դատուան շարունակելոյ
մեր առաջադրեալ ուղին :

ԳԼ. Ի. Զ.

ԴԱՏՈՒԱՆԷՆ Ի ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Դատուանէն մեկնելով ուղեւորիմք ՚ի Վաս-
պուրական՝ ՀԱՅԱՐԵՆԱԿԻ կեդրոնական նահանգ-
ներէն մին , Վանայ ծովու Հարաւային կողմէն
դէպ ՚ի յԱրեւել տանող ոլորապտոյտ գծովն ,
որոյ վերայ ճանապարհն բաւական տեւողու-
թեամբ ծովեզր լինելով կը կոչուի « կապան » ,
ահա սոյն կապանէն յառաջ գնալով ճանապար-
հորդն պարտաւորուած է նախ լուրջ և զգուշ
գնալ ու ապա իւր երկու աչքը չորս բանալով
նայիլ ամէն կողմն , վասն զի տեղն բնական և

անբնական պատճառներէ ունի իւր բազմաթիւ
փտանդաւոր կողմերն , որք կրնան մարդոյ յա-
ռաջգնացութեան ուղին փակել իսպառ : Այս-
պէս կը մտնամք Կարճկան կոչուած դաւառա-
կըն , որ 'ի հնումն Ռչտունեաց դաւառի արեւ-
մըտամասը կը կազմէր :

Երկիրն ընդհանրապէս լեռնային է և խիտ
ու ընդարձակ անտառներով լի , ուր կը դըրա-
նուին գայլ , արջ , խոզ , աղուէս և այլ տեսակ
վայրի կենդանիք և զանազան թռչունք :

Կարճան ունի պատուական կլիմայ և ա-
նուշ ջուր առատ : Հողային ընդարձակութիւնն
այնչափ մեծ չէ , սակայն եղածն արգասաբեր է
և առ հասարակ երկրի խոտաւէտութիւնն հըռ-
չակ ունի , որոյ մէջ ցած անասուններ շատ ան-
գամ չեն երեւիր : Ունի արծաթի , պղնձի և
կապարի անդործ հանքեր :

Անտառաց մէջ կանոնաւոր և գործածելի
ծառոց տեսակներն են Արտուճ , որ հարիւրա-
ւոր տարիներ կը դիմանայ առանց փտտելոյ և
ուտիչներէ (պտտոտ) փլաստելոյ . սորա տերեւ-
ները բարակ կլոր բոյսի պէս են և մշտադա-
ւար նման դափնի , զոր շատ կը յարգեն Պօլսե-
ցիք , մանաւանդ հանդէս կազմելոյ համար :

«Կաղնի» , որ կը ծառայէ ածուխ շինելոյ
և վառելափայտի :

«Կաղամախ» , որմէ կը պատրաստեն տու-
ներու շինութեանց գերաններ և մարդակներ :

Մրդաստանի ծառաստանք հաղուադիւտ են , իսկ ընկուղենիք խիստ առատ ամեն կողմն :

Կարճկան դաւառակն 14 Հայ և մի քանի Քուրդ գիւղերէ կը բաղկանայ , զորս միւտիրի մը յանձնուած են ընդ գերիշխանութեամբ Վանայ կուսակալութեան : Հայ գիւղօրէից իւրաքանչիւր բնակութեանց միջին թիւը 25 կրնայ համարուիլ : Ամենքն ունին իւրեանց եկեղեցիք հաստատուն կալուածներով , սակայն , ցաւ է ըսել , առանց դպրոցի են ընդհանրապէս :

Կէօլիւ , որ դաւառակի կեդրոնական գիւղն է , ունի 50 տուն բնակիչ , յորոց 30 նըստկան են և 20 աստանդական . աստ միայն կայ նորաշէն դպրոց մի կառուցեալ երկայարկ և օրինաւոր . աստ կ'աշակերտին 25—30 աշխոյժ և կայտառ ուսանողք Վարադայ ժառանգաւոր վարժարանի ուսումնաւարտ աշակերտներէն միոյն ուղղութեան տակ , Տեղւոյս դպրոցական դործի սոյն մխիթարական կողմն , որպէս անձամբ ստուգեցի . Խրիմեան Ս . Հայրիկի հայրական խրատուց և յորդորանաց արդիւնքն է . ինչպէս և ուսուցիչն նորին Սրբազնութեան վարժարանի պտուղ : Մեծ յոյս ունիմ , որ սոյն կրթարանն մի օր դաւառակիս լուսաւորութեան միջնորդ պիտի հանդիսանայ , եթէ ջանքեր չ'պակսին և լինին յարատեւ :

Կարճկանի ժողովուրդը մեծադոյն մասամբ խաչնաբուծութեամբ և երկրագործութեամբ

կ'ղբաղի . մի փոքր մաս ևս կը պարտալի կօշկա-
կարութեամբ . կօշիկներն խիստ անճուռնի են , սրոյ
տակ ամեն տեղ կը քամեն ձիու պայտի բեւեռը
կը շինեն նաև մի այլ հետաքրքիր տեսակ ոտ-
քի աման , զոր իրենք կ'անուանեն շաբուի , որ
տրեխի կը նմանի , զոր կը պատրաստեն հետեւ-
եալ եղանակաւ . Չարուխի տակի կողմն թա-
ղիք է թանձր , վրան ամեն տեղ կը պատմեն տե-
սակ մը կլորադլուխ բեւեռով , զոր տեղացիք կը
շինեն . շրջապատն կանեփէ գործուած , երկու
օխայէն աւելի ծանր կօշիկ և շարուխ տեսայ ի-
րենց ոտքը : Այս տեսակ ոտքի ամաններ գործա-
ծելոյ արդէն դատապարտուած է տեղւոյն բը-
նութեան լեռնական վիճակին , սրոյ վերայ ու-
րիշ տեսակ կօշիկներ անյարմար են քայլելոյ :

Կարճկան վաճառքի գլխաւորներածութիւն
չունի , իսկ արտածութիւն ունի հարիւրաւոր
պարարտ ոչխարներ մեծամեծ դմակներով ծան-
րացեալ : Իւրեանց հօտերու մէջ , զոր կոչե կ'ա-
նուանեն , կը դտնուին երբեմն այնպիսի ոչխար-
ներ , յորոց իւրաքանչիւրի դմակն 10—15 օխա-
յի կշիւ ունի , զոր ոչխարը շատ անգամ իւր
ետեւէն չ'կրնար քաշել , որոյ համար կը գործա-
ծեր սայլակներ , յորս դրած կը կապեն , որով
այդ սուրբ կենդանին դիւրութիւն կ'ունենայ
իւր քայլեր յառաջ տանելոյ , որք չեն օգնել
բնութեան իրեն պարզեւած դմակի ծանրութե-
նէն :

Նոյնպէս տեղէս 'ի վաճառ կը տարուին 'ի Բաղէշ և 'ի Վան (որոց հետ են իրենց առեւտրական յարաբերութիւնք) պատուական իւղ , ոյր ազնուութիւնը վաճառողն գնողին ցոյց տալոյ համար « ջուրի պէս խմէ » կ'ըսէ երբ իւղի համն նայելով գոհ չ'լինիր : Պանիր , մեղր և մեծ քանակութեամբ ընկոյզ , որոց հազարն 6-8 դահեկանի կը ծախեն : Նմանապէս , իբրեւ շտեմարան , առատ փայտ և ածուխ կը մատակարարէ Վանայ և Բաղիշոյ վիճակացն :

Կարճկանի Հայ բնակիչք առ հաոարակ են բարձրահասակ , պարթեւադէմ , լայնալանջ , կտրիճ , ուժեղ , զօրաւոր և միանգամայն հռչակաւոր նշանաւու

Ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ արական սեռն շատ վարժ է և իգականն գրեթէ : Չեւերնին ընդհանրապէս քրդական են , գլուխնին արդէն բնականէն խոշոր կը գնեն նաեւ . գառան բրդէ շինուած կոնածեւ թանձր գգակ մի , զոր իրենք +ւել կ'անուանեն և որոյ վերայ 10—15 հատ երվներվեան թաշկինակներ կը փաթթեն իրարու վերայ իրենց մասնաւոր ճաշակաւն . կը հագնին տեսակ մի շապիկ , որոյ թեւոց ճոթերու երկայնութիւնն գետին կը քսուի , ոյր վերայ գոյնզգոյն ծաղիկներ բանելով կ'անուանեն « Նելոյի » շապիկ , որ շատ յարգի է իւրեանց մէջ : Ահա ասոնց համաձայն են ըզգեստուց միւս մասերն : Սոյն գիրքով Հայերն

երբ կ'երեւին՝ անծանօթ մարդոց անմիջապէս յիշեցնել կը տան ո՛չ թէ միայն զներքովդ, զՍամսոն և զԳողիաթ, այլ և նոցա հսկայազոյն պապերն իսկ :

Զարմանալի է որ հնախոյզ Եւրոպացիք շատ անգամ ծով և ցամաք ընելով միշտ երկրի տակ կը փնտռեն վիթխարի մարդոց մեռեալ դիակներ՝ ի զարդ իւրեանց հնութեան թանգարանի, մինչդեռ աստ ՚ի Կարճկան գետնի երես, արեւու առջեւ, կենդանի, բանաւոր և խօսուն հսկայ մարդիկ կ'անտեսանան իրենց աչքին :

Ահա բնական բարեմասնութեամբ օժտեալ Կարճկան գաւառակն տակաւին ազգայնոց դրբեթէ անծանօթ՝ բնութեան մի խորշը մտած կիսով չափ կը նայի միշտ Վանայ ծովու մակերեւութին վերայ դէպ ՚ի Հիւսիս աչքն յառած. շատ դժ կը լինի երբ ՚ի ծովուն բացուած առագաստանաւեր տեսնայ, որ հաւանականաբար իւր վաճառարարձ նաւերէն, ոմանք կրնան լինիլ, որպէս Անգղիացոց շոգենաւներ Պօլսեցոց համար՝ վաճառարեր ՚ի Սեաւ ծովուն :

Կարճկանի վերայ սոյն տեղեկութիւն տալէս յետոյ, աստ կը նշանակեմ իւր գիւղերէն ոմանց լոկ անուան, որք հետաքրքիր են, զոր օրինակ Կոմս, Սորբ, Վանիք, Օղվանց, Կենդրանց, Մրորս, Խումս, Արանց, Խնձորդին և ըն :

Տեղական Հայոց ընդհանուր գործածութենէն առնելով ուղեւորութեանս շարքին մէջ

տեղ տեղ երբեմն մասնաւոր բառեր իւրեանց սովորական հնչմամբ գործածել կարևոր կը համարիմ ազգային բանասիրաց ուշադրութիւնն հրաւիրելոյ միակ նպատակաւ :

Յաջորդն գլխով կ'ուզեւորիմք 'ի Գաւաշ :

Գ. Լ. Ի. Է.

ԿԱՐՃԿԱՆԷՆ Ի ԳԱՒԱՇ

Կարճկանէն մեկնիմք 'ի Գաւաշ, որ Ռըշտունեաց գաւառի կեդրոնական Արեւելամասն կը կազմէ և երկրի գրեթէ միջագծին վրայէն յառաջ երթալով դարձեալ փոքր ինչ տարբերութեամբ, նման Խօշ—Օղլանայ, մեղ կը հանդիպին հետզհետէ բազմաթիւ լեռնահովիտք, մեծամեծ ձորեր և ձորակներ, աննշան լեռանց գօտիներ, մեծ և փոքր բլուրներ, որոցմէ սմանք կարճիկ անտառներով զարդարուած, մեծագոյն մասամբ Հարաւէն 'ի Հիւսիս ձգուած են, որոց մէջ տեղ տեղ կը գտնուին Հայ և Քուրդ փոքրիկ գիւղեր, յորոց վերջինքն կրնան առաջնոց հակառակ համարուիլ և վերջապէս միջանկեալ բաւական ընդարձակ դաշտօրայք արդաւանդք, ընտիր խոտաւէտ և ջրաւէտ տեղիք և աղբիւրք անմահականք կտրելով՝ յառաջ կը տանիմք մեր ընթացք : Ահա այսպէս Ռւղեւորն պատուական մի կլիմայ ճեղքելով վայրկեան առ վայրկեան, ընդ միշտ կը

Հնչէ մաքուր և կենսատու օդ մի, որոյ ազդեցութիւնն զգալի եղանակաւ մեծ է տեղական բնակչաց վրայ, որոցմէ առաջին մասը նման երկրորդին միշտ կեանք կ'ընդունի, այլ յարդժգոհ իւր վիճակէն, որոյ պատճառը դըժբաղդարար չ'կրցայ նկարագրել, վասն զի երթալու պահուս ինձ պատահեցան տեղւոյն հանդամանաց մի քանի փորձառուք և ասացին թէ օրն տարածամ է, գիշերուան իջեւանատեղին դեռ հեռու, աստ երկիրն ամայի, դու դեռ անփորձ և անծանօթ, փութա՛, ուղիդ յառաջ տար, զի գալիք ճանապարհներն շատ նեղ են և վիշտ, ո՛ւր գիշերին չ'կարես կենալ ո՛չ դու և ո՛չ քո կարապետ »

Այս յորդորական խրատուց վրայ մեք թէ պէտեւ հողնած, ուղինիս յառաջ վարելով կը հասնիմք մի կլորակ դաշտավայրը, որոյ Հիւսիսային կողմն ահարկու լեռներէ շրջապատեալ է, դաշտավայրն կանաչազարդ և ծաղկազարդ լինելով սիրտս ցանկաց 10 վայրկենի չափ կանգ առնուլ, որով Հնչմամբ քաղցը օդոց իւր առընթեր տկարացած զոյգ թռքերուս նոր սնունդ տալ, սակայն սիրտս չ'հասաւ իւր ցանկութեան, ըստ որում անբնական դիպաց բնական տաղանապի երկիւղը զիս արդէն դրած էր յաճապար, նոյնպէս զընկերս, որ թէև չ'լինէր արիւնէս, այլ հաւատարիմ իւր ուխտին, շարունակեցինք մեր ճանապարհ և անվտանգ հասանք

'ի Բէլու, որ սահմանն է կարճկանի և Գաւաշու միջև եղած : Սոյն գիւղն ունէր 80 տուն Հայ բնակիչ, 2 տարի առաջ 20 տունը գաղթեցին 'ի Ռուսաստան, և այժմ 60 տուն մնացեր են : Ունին մի եկեղեցի առանց դպրոցի, Ժողովուրդը վերջին աստիճան խեղճ և ողորմելի է :

.

Ներքովգայ անունը շոշափող մի այլ աւանդութիւն տեղւոյս կամ լաւ ևս է ըսել գաւառիս մէջ կը պահուի, որ աստ նշանակել աւելորդ է :

«Երբ Բէլ սպաննուեցաւ ծանօթ պարագայից մէջ, մարմինն ինկաւ նոյն թշնամւոյն ներտահար : Հարողն հրամայեց զհարեալ մարմինն բերել աստ 'ի թաղել, ճանապարհին մինչ կուգային՝ Տրշող անուն մի գիւղ իջաւ 'ի հանգիստ մինչև այս տեղ յաղթանակող ներտին ծայրն տակաւին կը կենայ եղեր Բաբելովեան հսկայի կուրծքը, որմէ երբ կը քաշեն դուրս, արեւն տեղւոյն վրայ զարնելով շող կը տայ 'ի պատին հանգիստոյ, թուներկն յաղթող մարդուն զայս տեսնալով իմաց կը տայ մատնացոյց իւր մեծ պատուն ըսելով թէ «տե՛ս շող», այս պատճառաւ նոյն գիւղի անունը մնաց Տեսչող, որ յետոյ աղաւաղուելով եղաւ Տրշող, (որ այժմ ունի մի քանի տուն Հայ բնակիչ), ասկէ մարմինն առած կը բերեն և Բէլու գիւղի մէջ կամ մօ-

տեր մի տեղ կը թաղեն, որով գիւղին անուն
կը մնայ Բէլու, թաղուողի անուամբ» : Բէլու
անուան «ն հաւանական է ժողովրդեան կողմէն
կցուած լինի ետքէն, այսու ամենայնիւ
թէ առաջին և թէ՛ վերջին որչափ հաւանական
կրնան համարուիլ կը կենան մթոյ մէջ :

ԱՄԱՅԻ ՎԱՔՆ ՄԸ

Բէլուի Հիւսիսակողմն, քիչ մը տարակայ, կը
տեսնուի փոքրիկ գեղեցկաշէն վանք մի գմբե-
թաւոր, ճերմակ կոփածոյ քարերէ կառուցեալ
երկայն բլրոյ մը ստորոտը՝ դարաւոր ընկուղե-
նոյ մը քով : Վանքն ունի ճաշակաւոր շէնք և
հաստատութիւն, որով ց'արդ նոր շինուածի
պէս է և առանց ամենափոքր մնասու կը կե-
նայ լռին ամայութեան մէջ : Սորա քառանկիւն
սլարսպաց քառակուսի քարանց վերայ արդարև
քառապատիկ նայեցայ, սակայն համողիչ թուա-
կան մի չգտայ և իւր անունն իսկ ինձ անծա-
նօթ մնաց դժբաղդաբար . իւր առընթեր հի-
նաւուրց ընկուղենին, թերեւս իր ժամանակա-
կից և ներկայիս մխիթարն, յայս պահուս Արե-
ւելեան կժող հովէ մը զիւր գլուխ երերցնելով
կը ծռէր զայն յԱրեւմտակողմն, ո՛ւր կեցած կը
դիտէի զինքն անկշտօէրն, առ այս պահ մ'ան-
լեղու ծառն Ուղեւորիս ուն յինքն գրաւեց,
վասն զի մի արտաքոյ կարգի բնազդմամբ ինձ
այնպէս թուեցաւ թէ ան կամէր խօսիլ ընդ իս

դտարեացն և զանցեալ կենացն ամայացեալ մենաստանիս, եթէ բնութիւնն չ'արդեւէր զինքն, որմէ մեկնեցայ ընդունելով ամենատխուր մի տպաւորութիւն, որ կրնայ ընդհանուր համարուիլ վանուցս քովէն անցնող Հայ ուղեւորաց :

Յետոյ քանի մի երկայն դաշտեր և վոքք ձորակներ կտրելով կը հասնիմք Ընձակ անուանեալ Հայ գիւղն, որ ունի 23 տուն բնակիչ, եկեղեցի և քահանայ առանց դպրոցի :

Սոյն գիւղին մերձ 'ի Հարաւակողմն կը գտնուի «Կապուտկող» անուամբ ընդարձակ եւ բարձր լեռն, որ Արեւելէն յ'Արեւմուտ ձգուած է լայնանիստ յատակագծով մի, որոյ կատարն վանայ ծովու վերայ կը նայի, որմէ հեռու չէ Սոյն լեռ նախնիքներէն « Ընձաքիարս » կոչուած է, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան, յիշեալ գիւղի անունէն ծնած պէտք է լինի : Լեռն ստուգիւ կապտադոյն է, որպէս իւր նոր անուն իսկ նշմարել կըտայ, որով և կ'անուանուի :

Այս այն լեռն է, որոյ վերաբերութեամբ կը պատմուի թէ « Ս. Յակոբ Մ ծբնայ Հայրապետ յայդ լեռան կատար ելնելով զլուխ բաց ամբողջ Ռշտունեաց դաւառն (որոյ անուն կը կարծուի ծնած լինիլ Ռաշատ կոչուած իշխանի մի անունէն և 'ի նորումս Գաւաչ և Կարճկան մասնաւոր անուններով կը յիշուին) անիծեց, որով 3 տարի Աստուծոյ հրամանաւ այս կողմերու երկնից կամար սղնձացոյց, կապեց անձ-

բեւաց և ցօղերու Կաթիլներ օգոց մէջ, որք այլ եւս չ'կրցան իջնալ այն երկրին վերայ, ո՛ւր կը տիրապետէր 'ի նոյն ժամանակի Մանածիհր Ռշտունի իշխան (ճոչ), որ հակառակ ծերունի Հայրապետի դառն թախանձանաց, նորա անմեղ սարկաւազներ 'ի ծով ձգել տուած էր անգլթօրէն » :

Վերոյիշեալ լեռան մի կողի վերայ բաւական ընդարձակ շինուած է վանքն յանուն Ս. Յակոբայ, որոյ մասունք և նոյայ տապանի կտորն (հրեշտակէն ընդունած) այդ վանուց մէջ կը պահուէին երբեմն, ունենալով, որպէս կ'աւանդուի, բաւական թուով սրբասէր մենաստանցիք, որովք կանոնաւոր միաբանական ուխտը իսկ այժմ բոլորովին անչքացեալ է, և վերջի պատերազմի գրեթէ ամբողջ տեւողութեանը ամայացաւ, զոր յետոյ Ամեն. Խրիմեան Հայրիկ Տէր Սարգսեան Ստեփան վարդապետի վանահայրութեան յանձնեց, որ երթայ զայն բարեկարգէ և Լերան միւս կողերուն վերայ կան տակաւին 3 այլ վանօրայք, որք թէպէտ և անբնակ չեն, սակայն խիստ անշուք վիճակի մէջ կը գտնուին, ոմանք ունենալով հանդերձ բաւական եկամուտ :

Այս տեղէն մեկնելով մեր ճանապարհին վերայ կ'իյնայ Գաւաշի գլխաւոր աեղին, այն է նոր—գիւղ, որ իւր կեդրոնական գիրքով, որով և առեւտրական վիճակաւն Ռշտունեաց գաւառի գլխաւոր քաղաքն կրնայ համարուիլ Գիւ.

դիս առ երի շինուած է մեծ իջեւան մի, որոյ մէջ բաւական թուով կրպակներ և սենեակներ կան շինուած: Աստ կը նստի դաւառիս Գայմա-դամն Վանայ կուսակալութեան ներքեւ և ունի հեռագրաթեր:

Նոր — գիւղ լաւ օդով և ջրով, ունի գեղեցիկ տեսարան մի և կը գտնուի Վանայ ծովու եզերքը տափարակ դաշտի մի վերայ: Գիւղիս ծառաստանաց ամենամեծ մասն կը կազմեն ընկուղենիք, որոց պտղոյ հունձքի ժամանակը մեծ առեւտուր կը լինի: Տեղւոյս բնակչաց թիւն է 65 — 75 տուն Հայ, ունին անճաշակ եկեղեցի մի, նմանօրինակ դպրոց, ո՛ւր կը բնակին անախորժ թուշուներ, և ոչ թէ կ'ուսանին գիւղի մանուկներ, որք ցաւ է ըսել, օրն 'ի բուն փողոցներն և անասնոց գոմերու անկիւնները կը գեղերին 'ի ժամալաճառ:

Գաւաշու սոյն գլխաւոր գիւղ ամենամեծ առաւելութիւն մի ունի, զոր այլ գիւղօրայք շատ դժուար կրնան ունենալ, այն է թէ ունի գեղեցիկ երիտասարդութիւն, առոյգ պատանեկութիւն և կայտառ մանկութիւն. գրեթէ չ'կայ մի տուն որ գոնէ 2—3 բառ զաւակ չունենայ, 'ի հասակի 10—15—20 ամաց, ամենքն 'ի բնէ զօրաւոր կազմութիւն և առողջ մտքի տէր են, սակայն քանի՛ ցաւ է տեսնել զայնս անմշակ և խոտան, հակառակ իրենց ներքին փափաքանաց, զորս ինձ ցոյց կը տային ջերմա-

պէս համակրելով և ժպտելով առ իս, երբ խօսք կ'ընէի իւրեանց հարց՝ դպրոցի, վարժապետի, աշակերտի, թղթոյ, գրչի և մեղանի վերայ :

Գիւղիս բնակիչք առ հասարակ քրդական ձեւ ունին թէ՛ մեծ և թէ՛ փոքր, այսու ամենայնիւ մխիթարութիւն է ըսել, որ իրենց զգացումներ և յատկութիւններ իսկական յատկանիչներէն զուրկ չեն : Ասոնց նիւթական վիճակը բարւոքեալ չ'կրնար համարուիլ :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Նոր — գիւղէն ճամբայ ելնելով $1\frac{1}{2}$ ժամէն կը հասնիմք յԱղթամարայ դրսի տուն : Այս տեղ որտէ տուն ըսելով պէտք է հասկնալ կարգ մը բնակութիւնք, որոնք կը վերաբերին ծովու մէջ դանուած Աղթամարայ կաթուղիկոսանիստ վանուց : Այս բնակութեանց մէջ կը դանուին վանուց մշակներ, խօտաղներ, հովիւներ, անդիարածներ, շօշրարներ (կաթ կ[թող) պահապաններ և վերջապէս ամեն անոնք, որ վանուց սեպհական արտաքին գործերու մէջ կը դանուին, որոց վարձքեր վանքէն կը վճարուին :

Սոյն բնակութիւնք վանայ ծովու եզերքէն 6—7 քարընկէց հեռու են, շրջապատեալ մի կողմէն ծառաստաններէ, ո՛ւր տեղւոյն կաթուղիկոս իւր յատուկ բնակարանն ունի շինել տուած, որ շատ նմանութիւն ունի Պօլսոյ Եւլնեւրուն տեղւոյս տեսարանն շատ լաւ է :

Աստ ժամանած ատենս , Աղթամարայ կաթուղիկոս բացակայ էր և հովուական այցելութեամբ կը դանուէր 'ի Շատախ :

Յաջորդ գլխով կը մեկնիմ գէպ 'ի դաւառիս Արեւելամասն՝ յՈստանայ հովիտ :

ԳԼ . ԻԲ .

ՄԵԿՆՈՒՄՆ ԳԷՊ Ի ՅՈՍՏԱՆԱՅ ՀՈՎԻՏՆ .
ՎԱՆՕՐԱՅՔՆ ԵՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔՆ

Այսօր կը մեկնիմք գէպ 'ի հովիտն Ոստանայ , որ երբեմն Ռշտունեաց դաւառի Արեւելեան գլխաւոր մասը կը կաղմէր :

Աղթամարայ գրսի անէն 12 ժամ հեռու կը դանուի Նարեկ անուանեալ գիւղն , որ ծընընդավայրն է Ս . Գրիգոր Նարեկացւոյն , շինուած ցած ու ընդարձակ բլուրի մի վերայ գեղեցիկ գիւրքով , օդով և ջրով :

Բնակչաց հողային կալուածներն այնչափ ընդարձակ չեն և իրենք ՀԱՅՍՏԱՆԻ այլ գիւղացւոց նման երկրագործ են , միայն սա տարբերութեամբ՝ որ նոցա տեղիք քիչ լինելով իւրեանց աշխատութիւնն ամփոփ է , որով համեմատաբար աւելի արդիւնք կրնան յառաջ բերել : Գիւղիս բնակութեանց թիւն 80էն աւելի է , որոց կեդրոնը կը բարձրանայ Ս . Գրիգոր Նարեկացւոյ այն ՀՈՂՈՒՄԻՈՐ ՄԵՆԱՍՏԱՆՆ , ուր արդէն կրօնաւորած է երբեմն յիշեալ հո-

գելից վարդապետն , որոյ գերեզմանն կը տեսնուի վանուց տաճարի² աջակողմեան մատրան մէջ , մարմարիոնէ կափարիչի ներքեւ : Աստ ծունկի վերայ ներս կը մտնան յաղօթս բաղմաթիւ բարեպաշտ ուխտաւորք , որ ամեն տարի պակաս չեն թէ՛ վանէն և թէ՛ մօտակայ ու տարակայ այլ և այլ գիւղերէ :

Մենաստանիս շէնքն հաստատուն և նշանաւոր ճարտարապետի գործ է , ունի կոկիկ զանգակատուն մի ետքէն շինուած :

Այս վանք վանայ Առաջնորդի իրաւասութեան կը պատկանի , որոյ վանահայր Յովսէփ վարդապետն ձմեռս վախճանելով . Ամենապատիւ Խորհմեան Հայրիկ յատկապէս վանուց այցելութեան եկաւ և յանձնեց զայն Տէր Սարգիսեան Գեր . Արխատակէս վարդապետի վանահայրութեան . այժմ , ՚ի շնորհօ Նորին Սրբազանութեան և ջանիւք նորընտիր վանահօր , վանուցս մէջ ցորեկօթեայ դպրոց բացուած է , ուր կը դիմեն գիւղիս անուս տղայք : Լսածնիս նախելով ջանքեր կը լինին յիշեալ դպրոցն գիշերօթիկի վերածել , որով թերևս վանքն իւր կարողութեան չափով յաջողի փարատել այս կողմերու տղիտութեան մռայլն , որ պատեր է ամեն կողմն և կ'սպառնայ տեղւոյս Հայեր հասցընելոյ ամենատխուր ապագայի մը . դպրոցն նկատմամբ առած տեղեկութիւնս , եթէ լինի ստոյգ , ես այժմէն իմ ուրախութիւնս կը

յայտնեմ հրապարակաւ և կը մնամ լի յուսով :
Սոյն մենաստանէն մի ժամուան տեւողու-
թեամբ հեռու 'ի Հիւսիսակողմն բարձր և ահա-
գին ժայռի մը վերայ փորուած է երանելի Նա-
րեկացւոյն աղօթատեղին , ո՛ւր ելնելոյ և իջնե-
լոյ համար երկրին Ուղեւորն յերկինս՝ 'ի հող-
ւոց աշխարհ ուղեւորելոյ չափ քաջութիւն պար-
տի ունենալ , և այնուհետև 'ի վեր ելնէ ան-
մնաս 'ի վայր իջնելոյ անյողգողգ՝ յուսով մի , 'ի
մի բան յաջողեցայ բաղձանքս լրացնել տեսնե-
լով զճգնարանն , որ բաւական ընդարձակ է մի
քանի փոքրիկ մէջէ մէջ սենեակներէ բաղկաց-
եալ , որ կը թուին լինիլ քարափոր : Յատակի
քարերն տեղ տեղ մարդոյ ոտքի մեծութեամբ
փոս ինկած են , որոց նկատմամբ կ'աւանդեն
թէ «Նարեկացի Հօր ոտից տեղերն են , ուր
յաճախ կ'օխելով քարերն մաշած» : Աղօթատե-
ղին ելնողն մի նշան թող կը տայ քարանց ծակ-
տիքներուն վերայ , և նորէն վար կ'իջնայ . իսկ
ինձ դալով՝ զնոյն ըրի զգալով որ հակառակ
պարագայի մէջ կրնայի ընկերներուս կրօնական
զգացմանց դպչիլ և վերջապէս մի կարմիր թել
կապեցի ու վար իջայ , ո՛ւր կարծես թէ նոր
յաշխարհ եկայ :

Աղօթատեղիէն ճանապարհին վերայ դա-
լով՝ շարունակեմք զմեր ուղին : Ճանապարհէն
փոքր ինչ դուրս ձորակի մէջ Փշալանք անուն
հայ գիւղ մի կայ 60 անէ բաղկացեալ , ունին

եկեղեցի, քահանայ, իսկ դպրոց ո՛չ: Ասկէ
յետոյ բաւական տեղ երկիւղալից կապաններէ
և տեղերէ անցներով կը մտնամք յՈստանայ հո-
վիան, ո՛ւր շատ կ'արժէ կանգ առնուլ:

Արտօս, որ Վասպուրահանի բարձր լեռներ-
բու կարգը կը դասուի, Արեւելէն և Հարաւէն
կը տարածուի և հովտին սահմանի մի մաս կը
կաղմէ իւր լայնանիստ գրիւք զի:

Ոստանայ հովտի երկայնութիւնն կը տա-
րածի Հիւսիսէն ՚ի Հարաւ $2\frac{1}{2}$ ժամ, իսկ Արեւ-
ելէն յԱրեւմուտ գրեթէ 1 ժամ բաւական
լեռներէ շրջապատեալ է, մէջ տեղը դաշտա-
յին: Ունի ամենապատուական կլիմայ և
ջուր. երկիրը ծառաստան է, և կը տայ ծիրան,
տանձ և ընկոյղ, յորոց առաջին և վերջին շատ
նշանաւոր են և մեծ քանակութեամբ կը խոր-
կուին այլ և այլ գիւղեր և դաւառներ: Ար-
մտիքն են ցորեան, հաճար (չավտար), գարի
և տեսակ մի կորեակ, որ նշանաւոր է իր տե-
սակին մէջ: Նոյնպէս յառաջ կը գայ ծխախոտ:

Երկրի բարեբերութիւնն, կրնամ ըսել, ան-
նման է, սակայն վարելահողերն նուազ են քիչ
դաշտային լինելուն պատճառաւ: Տնական զա-
նազան ամաններ և թօնիր շինելոյ համար կար-
միր հողեր (կաղծին) կան ընտիր, յորոց շի-
նուած ամաններն թէ՛ առողջապահական են եւ
թէ՛ Պօլսոյ ախճապակիներէն շատ աւելի գի-
մացկուն, միայն թէ ճաշակաւոր ձեւ չունին:

Ոստանայ ընդհանուր բնակչաց թիւն է 740
— 730 տուն , յորոց 60 տուն հաղիւ Հայ են ,
մնացածը Քուրդ : Բնակչաց մեծագոյն մասն կը
բնակի շրջապատող լեռանց ստորոտները և կո-
ղերուն վերայ , դաշտային տեղերը շատ քիչ
բնակութիւնք կան , որ անյարմար են :

Աթանանց կոչուած Հայ գիւղն ունի 40
տուն բնակիչ , 432 տարուան հին եկեղեցի՝ մի
քահանայով և ո՛չ դպրոցով : Սոյն գիւղ երբեմն
Հայոց Չորոյ վերայ ալ կը հաշուեն , վասն զի սահ-
մանակից է անոր և ժամանակակից թերևս :

ԳԼ. ԻԹ.

ԻԼՈՒ ՎԱՆՔ ԿԱՄ 40 ԽՈՐԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Նախորդ գլխոյ վերջը յիշուած Աթանանց
գիւղէն բաւական հեռու , հովտին մէջ , կայ
իլի կոչուած Հայ գիւղ , ո՛ւր 23 տուն բնակիչ
կը գտնուի , ունին գմբեթաւոր հին վանք մի
« Իլու վանք կամ 40 խորան Աստուածածին »
կոչուած , որ այժմեան իւրեանց եկեղեցին է :
Սոյն մենաստանը հանդերձ իւր 40 խորանովն
Արծրունի ԳԱԳԻԿ կառուցած է , ո՛ւր ժամանա-
կին բազմաթիւ միաբանութիւն կը գտնուէր և
ունէր խիստ բարդաւած և ճոխ վիճակ մի եւ
ծառայած յիշեալ Պետին ամարանոցի տեղւոյ :
Կ'աւանդուի նաեւ թէ « ո՛վ որ քառասունք տա-
լոյ բաղձանք կ'ունենար՝ աստ գալով օրը մէկ

խորանի վրայ պատարագել կը տայր և այսպիսով զիւր ուխտ կատարելով կը վերադառնար» : Այսօր ահա այդպիսի անցեալ ունեցող մեծահըռչակ մենաստանն զրկուած է իւր 40 գեղեցկաշէն խորաններէն , յորոց մի քանիներու հազիւ կը նշմարուին հիմնաքարինքն , և վանուց դալով ամայութենէ մեծ տարբերութիւն մը չունի . 'ի միւրան տեղւոյս նախնական բոլոր փառքերը մարած են , շէնք ու շինութիւնք քար ու քանդ եղած՝ թող տալով միայն իւրեանց սերնդոց , 'ի յիշատակ՝ այժմեան աւերակաց վերջին բեկորքն :

Ոստանայ հովտին գրեթէ կեդրոնը կը գլտնուի «Չաղար (Չարահան) Ս. Նշան» կոչուած վանք , որոյ վանահայրը քահանայ մի է , Աղթամարայ կաթողիկոսի կողմանէ կարգեալ : Վանքը նիւթապէս բաւական հարուստ է , իսկ բարոյապէս տակաւին նոր հարստանալոյ վերայ :

Մեր պատմաբան Եղիշէ վարդապետի գերեզմանն աստ է : Սոյն վանուց դէպ 'ի Հիւսիսակողմն , քիչ մը հեռու , կը գտնուի վառենշատ անուամբ 40 տարուան աւերեալ Հայ գիւղ մի , որոյ կիսակործան եկեղեցին և գերեզմանաց խաչքարինք կենդանի ու պատրաստ կը կենան և տակաւին չեն գողցած նման իւրեանց անհեռատես տէրերուն : Սոյն գիւղի վերաբերութեամբ կ'աւանդուի թէ «ատենով շատ Հայեր ունեցեր է» : Գիւղիս աւերակները կը գտնուին տախարակ դաշտի մի վերայ , ունենալով ամեն

կողմանէ գետ և աղբիւր : Ճուլամերկցի Ռաշիտ
պէկ՝ քուրդ գայմագամն , որ կը նստէր ՚ի Գա-
ւաշ , այժմ աստ գալով հիմնաքարերովն և տա-
պանաքարերովն սենեակներ շինել կը տայ , որ-
պէս զի Գաւաշէն գայմագամութեան տեղին աստ
փոխադրէ : Ս. Նշանայ վանահայր քահանայն
կաթողիկոսին բողոք տուած է , որ արգելել
տայ եկեղեցւոյ քարերը գործածելէ , ջ'արդ-
դիտցուած չէ թէ ի՛նչ արդիւնք ունեցաւ բողո-
քը , միայն այս յայտնի է որ շինութեան գործն
յառաջ կը տարուի փութով :

Ոստանայ Արեւմտահիւսիս բարձր բլուրի
մը վրայ վանայ ծովու եզերքը կը գտնուի ՈՍՏԱՆ
կոչուած հին համբաւաւոր քաղաքն կամ աւա-
նըն , որ երբեմն Ռչտունեաց գաւառի գլխաւոր
տեղին էր և ապա Արծրունի ԳԱԳԻԿ սիրելով
տեղւոյս բնութեան սքանչելի տեսարանն՝ իւր
համար յատուկ տեղի կ'ընտրէ , ո՛ւր փառաւոր
տաճար , մը ապարաններ , բաղնաթիւ սենեակներ ,
ծառաստաններ և վերջապէս նշանաւոր տեղի մի
կը պատրաստէ : Ահա այս քաղաքի սոյն հռչա-
կէն իւր անունը տարածեցաւ Ռչտունեաց գաւա-
ռի այս հովտանման մասին վերայ , որով կ'ա-
նուանի ջ'այսօր Ոստան (որ կը թարգմանուի մեր
լեզուով իշխանական (կամ) :

Այս շքեղագոյն վայրն , ո՛ւր մի քանի
տուն քուրդեր կը բնակին այժմ , կ'անուանեն
Հեւէլար , որ բոլորովին նսեմացած է իւր նախ-

կին վիճակէն , այսու ամենայնիւ իւր հնութեան
դարաւոր ապացոյցներէն զուրկ չէ :

Արժրունւոյն տեղւոյս լեռնակի դագաթան
վերայ , վանայ ծովու և իւր աւանին վերայ նա-
յող բերդն դարաւոր ժամանակի դէմն մաքա-
ռելով տակաւին կը պահպանէ իւր պարսպաց
կէսէն աւելին : Բերդէս փոքր ինչ հեռու կը
նշմարուին հիմունք եկեղեցւոյ մը , որ հաւանա-
կանաբար պատմիչ թովմայ Արժրունւոյն դոված
եկեղեցին լինի , որոյ համար կ'ըսէ թէ « Գա-
ղիկ ամենափառաւոր եկեղեցի մի շինեց Ոստա-
նայ մէջ , որոյ պայծառութիւնն արեգական
ծագմանը՝ անցորդաց աչկունք կը խտխտացնէր » :

Այս տեղերը Խնէրու և հին շէնքերու
հետքեր շատ կը տեսնուին : Կը պատմուի ակա-
նատեսներէն՝ որ ասկէ 20 տարի յառաջ աստ
դեռ մի քանի Հայ տներ կային , իբրև թերի շա-
րունակութիւն նախկին վիճակի , (որոյ վերայ
խօսեցայ վերև) և արդէն ականատես իսկ ե-
ղայ՝ կէս քարաշէն և կէս աղիւսաշէն հին եկե-
ղեցւոյ մը և կարգ մ'աւերակ բնակութեանց ,
յորոց ոմանք ողջ տանիքով և երդիքով կան-
գուն կը կենան : Աստ պահ մի կանգ առի և
դիտեցի և ինձ այնպէս թուեցաւ թէ ժամանա-
կին Սատուածային բարկութեան վրէժխնդիր
շունչ մի անցած է սոյն Հայ բնակութեանց և
եկեղեցւոյն վրայէն :

Ոստան քաղաքի մէջ կան մի քանի նշանա-

ւոր Քրդաց մեռելատեղիք , խան—Մահմադի
ժամանակէն մնացած , որ երբեմն բերդիս մէջ
բնակած է հաւնելով տեղւոյս տեսարանին : Կը
տեսնուի աստ նաև քարէ դեղեցկաշէն դմբեթ
մի՝ կառուցեալ երկրի վերայ , Սրաբական յիշ-
շատակադիրներով , որք ետքէն դրուած լինիլ
կը թուին , իսկ դմբեթն՝ մեծ մարդոյ մը հան-
գըստարան է , իր տեսքէն որպէս յայտնի կերեւի :

Ոստանայ կեդրոնական Հարաւ կայ դիւղ
մի , զոր Հայ ծերունիք «Պարոնաց այդի» կ'ան-
ուանեն , իսկ Քրդերն «Ռաշիբան» (ամիրայից
այդի) : Սորա վերաբերութեամբ կը պատմուի
թէ «երբեմն բազմահայ եղած է» , իսկ այժմ
միայն 1 տուն Հայ և 10 տուն Քուրդ կը բնա-
կին , որք դաղթելոց կալուածները գրաւած
կ'ապրին երջանիկ : Գիւղիս հին բնակչաց դե-
րեզմանատան քարեր կը տեսնուին և եկեղեց-
ւոյն միայն տեղին նշմարել կուտան :

Յիշեալ դիւղի անուանն հետամուտ լինե-
լով հետևեալ աւանդութիւնը դտայ ծերոց մէջ
թէ «Պարոնաց այդի կոչուած դիւղն երբեմն բը-
նիկ իշխաններու և պարոններու զբօսավայրն
եղած է , ունենալով անմահութեան ջուր , դե-
ղեցիկ տեսարան և ընտիր այդիներ , որոց մէջ
խնճոյգներ կազմելով կը պարպէին զկարմիր
գինին 'ի կենդանութիւն : . . » Սոյն աւանդու-
թիւնն ինձ հաղորդեց 103 (հարիւր հինգ)
տարուան մտաւոր կարողութեան տէր մի ծե-

բունի, թէպէտեւ ինքն ճերմակ ալեւոր, այլ հասակաւ բարձր և փառահեղ, որ իւր դէմն կեցող ՅՅ տարուան առոյգ և ուժեղ թոռան պէս երիտասարդանալոյ բուռն փափաք մը յայտնեց ինձ :

Մեկնեցայ իւր նահապետական տնէն դէպ 'ի Ոստանայ այլ կողմեր, ո՛ւր պակաս չեն դարձեալ բաղմաթիւ յիշատակարանաց նշմարելի մասեր :

Վերոյիշեալ Չարահան Ս. Նշանի մէջ պահուած մի ձեռագիր կը պատմէ թէ «Գաղկայ օրովն 90,000-100,000 բնիկ ժողովուրդ եղած է Ոստանայ հովտին մէջ, ունենալով օրինաւոր հրապարակներ և վաճառանոցներ» : Սոյն տառերուն 'ի հաստատութիւն, հովտիս մի մասնաւոր վայր կ'անուանեն «Սեֆէրներու տեղ», ո՛ր գիտէ թէ հին շուկայներէն մին եղած չէ այս :

Յիշեալ տեղերն, ի բաց առեալ Ոստանայ հովիտն, 3 գլխաւոր թաղերու կը բաժնուին, որք են՝ Ա. Առուամէջ, Բ. Միջին թաղ, Գ. Վերին թաղ, որք սոյն անուններ առած են իւրեանց բնական վիճակէն, այս տեղւոյ քուրդ բնակիչք այժմ իրենց լեզուաւ կ'անուանեն զայնս, որք հայութենէ ամայացած են :

Յաջորդով տեղէս կը շուեմք 'ի Հիւսիսակողմն :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Ոստանէն մեկնիմք դէպ 'ի Հիւսիսային Արեւմտակողմն 'ի Հայոց Չոր ('ի հնումն Երուան

դուրսը), որ կը դանուի վան-Տոսպ դաւառի
 Հարաւակողմն անկէ, 4 ժամ հեռու և ունի Ա.
 րեւելէն Սրբեւմուտ 6—7 ժամ երկայնաձիգ
 տարածութիւն ու Հարաւէն ՚ի Հիւսիս 1 ժամ
 լայնութիւն միայն :

ԳԼ Լ.

ՀԱՅՈՑ ՁՈՐ ԿԱՄ ԵՐՈՒԱՆԻՈՒՆԻՔ

Սոյն դաւառն կրնայ ըսուիլ որ ՀԱՅԱԲԸ-
 ՆԱԿԻ մէջ առաջինն է իւր այն ամենահին յի-
 շատակութեամբք, որք երկրի նախկին հիմնա-
 դրի օրէն սկսեալ դարերով բեռնաւորուած
 կուգան և մեզ կը հասնին անթուական քայլե-
 րով, որոց վերայ արդէն առանց խօսելոյ չեմ
 անցնիր, երբ կարգը կուգայ :

Երկիրն Հարաւէն և Հիւսիսէն աննշան լեռ-
 ներէ պատեալ գալով՝ բնական դիրքէն առած
 լինիլ կը թուի իւր Յ՞ր անունն, իսկ առաջնոյն
 գալով՝ ծնած պէտք է լինի տեղւոյս հին բը-
 նակչաց հոծ բաղմութեան իսկական անունէն,
 որով կոչուեցաւ «Հայոց Ձոր», որ կատարեալ
 ձորադաշտ մի է, և ուր կը բնակին այժմ սե-
 րունդք այդ բնակչաց :

Գաւառիս սահմանն է Սրբեւելէն վերին
 Խօշապ (Մահմուտիյէ), Սրբեւմտէն վանայ ծով,
 Հարաւէն Ռշտունեաց և Անձեւացեաց դաւառ-
 ներն և Հիւսիսէն վան-Տոսպ :

Հայոց Չորն ունի բարեխառն կլիմայ, գեղեցիկ օդ, լաւ ջուր և արգաւանդ հող:

Ժողովուրդն առ հասարակ երկրագործ է, և մասամբ իւրք անասնաբոյծ. յառաջ կը գան ոչխար, սեւատաւար (գոմէշ), նոյնպէս և եղ, կով ու գուն ուրեք ձի:

Երկրի գլխաւոր բերքերն են հետեւեալ արմտիք, ցորեան իւր տեսակներով (աշնցան, որ աշուն կը ցանուի, դարնցան, որ դարուն կը ցանուի և աւետիք, որ ամենակարեւոր հաց կը լինի), հաճար (չաւտար), դարի, կորեակ, կըտաւատ, ոսպ, կլուլ բակլայ, կանճրակ, որխտոր, սոխ և շողգամ, վուշ, յորոց վերջի միքանիքն մասնաւոր գիւղերու յատուկ են, զոր կը նշանակեմ յիւրեանց կարգին: Այլ ևս գաւառիս մէջ ընելիք ուղեւորութեանս շարքին աւելորդ կը համարիմ ընդհանուր եղող արմտեաց անուանքը նշանակելով կրկնիլ:

Երկիրն նուազ ծառաստան ունի և մանաւանդ մրգեղինաց վերարբերեալն, որ խիստ աննշան է: Ամառուան տաք ատենը շատ գիւղեր բերան մը թացելոյ չափ պտուղ չունին, այս մասին իրենց անհոգութիւնն արդարացնելոյ կողմն սա է թէ «մենք կը վաստկիմք, սակայն այլք կը մտնան ՚ի մեր վաստակ»:

Այս նկատմամբ գիւղացիք ստիպեալ են ցորեանի և մրգեղէնի փոխանակութեամբ գոհ լինիլ. այսինքն Չ ցորեան տալ և Վ միրգ առ-

նուլ ու դնալ արևուն տակ երկրագործելոյ նախնական ամենապարզ դրութեամբ, որոց համար նոր բան, նոր փորձ և նոր ուղղութիւն ոչինչ է, մինչեւ որ արտաքին օրինակ չըլլայ :

Հայոց Ձորոյ գլխաւոր ջրերն են Ա. Խօշապայ գետ : Բ. Շամիրամայ գետ (ի բաց առեալ մասնաւոր վտակներ և աղբիւրներ, որոց թիւ բաւական մեծ է) :

Ա. Խօշապայ գետ կուգայ դաւառիս Արեւելէն և իրեն երկայնութեան միջնագծի ուղղութեամբ կ'երթայ յԱրեւմուտ ու կը թափի Վանայ ծովը : Սոյն գետ զՀայոց Ձոր կը բաժնէ Հարաւային և Հիւսիսային երկու երկայն մասերու : Գետն յիրաւի առատօրէն կը գայ, սակայն իւր դիրքովն ժլատ է երկրին պէտք եղածին պէս օգուտ մատակարարելոյ : Գաւառիս համայն գիւղերէն հազիւ 6—7 գիւղերու մասնաւոր արտօրէից ջուր կը տայ, ինձ համար ամենէն ցաւալի կէտն այն է որ ժողովուրդը տակաւին հարուստ բնութեան դէմ մրցելով անոր իւղոտ կողմերէն սնանիլ չ'գիտեր և այս մասին միշտ պիտի կրկնեմ երբ առիթ ներկայանայ, « թէ կարգադրիչ և լուսաւորիչ կը պակասին » կամ « գործ կայ գործող չ'կայ » :

Բ. Ասորեստանի մեծանուն թագուհւոյն անուամբ կոչուած Շամիրամն, որոյ վերայ երկարօրէն խօսելոյ մտադիր եմ, երբ կը հանդիպիմ իւր ական, որ ուղեւորութենէս դուրս

չէ և կը բղխի դաւառիս կեդրոնական Հիւսիսային կողման «Սարպուլաք» կոչուած լեռան ստորոտէն : Հայոց Չորոյ մէջ յիշատակութեան արժանի բազում տեղուանք կան , ոմանք շէն և ոմանք անշէն , զորս ընթերցողք ուղեւորութեանս կարգին մէջ մի առ մի պիտի տեսնեն :

Հայոց Չորոյ վերայ այս ընդհանուր տեղեկութիւնք տալէս յետոյ յաջորդ գլխով շարունակեմք ուղիներս տեղագրել մանրամասնօրէն և ճշտօրէն իւր բոլոր գիւղօրայքն , որք գըրեթէ ամբողջապէս ՀԱՅ եւ թուով 32—34 գիւղ նստկան :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Գաւառիս Հարաւային Արեւմտեան կողմէն , այն է վանայ ծովու եղերքէն սկսեալ :

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԳԱՆ . — Սոյն գիւղ կը դանուի վանայ ծովու եղերքը բարձր զաւելվայրի մը վերայ . ունի ամենապատուական օդ , ջուր և տեսարան , ինչպէս նաև սիրուն ծառաստան , յորս սօսիներ աւելի կը դանուին : Գիւղս Առաքելոց թուով 12 տուն բնակիչ ունի ողորմելի և անճարակ , որք մնացորդ կրնան համարուիլ 50 տան , որոց անուանք կան և իրենք չ'ըկան : Տեղւոյս Հայք ունին Ս. վարդան անուամբ 13 տարուան նորոգուած եկեղեցի մը :

Ասկէ 120 տարի յառաջ Ս. վարդան անուն մի գեղեցիկ վանք եղած է ծովու անմի-

Չական եղերքը , որոյ վերայ գտնուած են եղեր նաև գիւղիս տներն , երբ ծովն ջրոյ յորդմամբ յիշեալ վանքը կը կոխէ և փլցնելով աներեւոյթ կ'ընէ , գիւղացիք երկիւղէն տներնին վարէն կը բարձրացնեն յայժմեան տեղին , ո՛ւր յանուն ջրասոյղ եղած վանուց կը շինեն մի եկեղեցի , որոյ անուամբ կը կոչուի նաև գիւղս : Ահա այդ եկեղեցին է ներկայիս նորոգուածն , ոյր շրջապատը կան մի քանի ցոփան քարեր :

Ս. վարդանայ գիւղացիք շատ յուսահատ գտայ այնպէս որ չէի ուզեր փոքրիկ հանդիստ մի առնել իրենց ծառոց հովանեաց ներքև , հակառակ յիս խեթիւ նայող Արեգական տաքութեան . ինչ որ է հանդիստ մի առնելոյ հարկադրուած էի . այս պահուս մի ծերունի ակնածելով ինձ մօտեցաւ իբրև պաշտօնական մեծ մարդոյ՝ դեռ չլսած իմ լեզուն , որ Հայ էի յիւր արիւնէն . նա շատ ցաւեր յայտնեց ուղեւորիս՝ որ նորա սիրտ միայն հասկցաւ և ոչ լեզուն , իսկ իւր կարապետն ո՛չ զառաջին և ո՛չ զվերջին : Ինձ այնպէս թուեցաւ հասկցածիս նայելով՝ թէ մարդուն սրտի դազտնիքն այս էր . « մեր սրտերն ճճուուած (փակչած) են մեր պապերու խաչ քարերուն և այս դրախտին ծառաստանին որ թէպէտ և փոքրիկ , այլ սիրուն և զուարճալի » :

.

Տեղէս ելնելու ատենը մխիթարեցի զայս ծերունին, որ դժբաղդարար ո՛չ լեզուս հասկցաւ և ո՛չ սիրտս, սակայն իւր գէմքն զուարթ ես մեկնեցայ ՚ի խորդոմ:

ԽՈՐԳՈՄ ԿՍՄ ՀԻԻՐԳՈՄ. — Գիւղս նախորդի Հարաւակողմն է գրեթէ 1 ժամուան հեռաւորութեամբ, ունի լաւ տեսարան և մասնաւոր ծառեր մրգեղինաց: Կը բաղկանայ 33 տունէ, որք ունին մի եկեղեցի յանուն Աստուածածնայ կառուցեալ նոր և պարզ ճաշակաւ, ունին մի քահանայ և ո՛չ դպրոց, հակառակ իւրեանց բաւական բարւոք նխթական վիճակին. իրենք ուսումնասէր և կրօնասէր են, ուրեմն պէտք է ըսել աստ «գործ կայ գործող չ'կայ», զոր իբր գանգատ կարտասանեմ:

Գիւղիս ցորեան հռչակ ունի իւր հացի ուժովն և համովը. կորնկան շատ կը ցանեն և կը պահեն սովորական անասնոց հետ նաև լաւ ձիեր. աշխատութեան բաւական վարժ են, այսու ամենայնիւ ցաւ է ըսել, որ 13էն աւելի պանդուխտ ունին ՚ի Պոլիս ո՛ւր թերեւս քաղցած կապրին, այն ինչ իրենց աներն զայլս լի ու լի կը կերակրեն:

Գիւղիս անուան վերաբերութեամբ կը պատմեն թէ «Ժամանակին Արտամետցւոց (որոց վերայ ՚ի կարգին կը խօսուի) հետ խնամութեան մ'առթիւ կը դժտուին և նոցա գէմ վրէժ կը կապեն, մի քանի տարիէն յետոյ 40 հոգի Ար-

տամեացի տեղս կը հրաւիրեն 'ի պատիւ , սոքա կարծելով թէ Հիւրդոմցիք մոռցած են իրենց վրիժառութիւնն , սիրով կը դան և խնճոյքի վերայ զիրենք այնչափ կ'արբեցնեն օղիով , որ կը խեղդուին և կը տանին առանձին տեղ մի կը թաղեն» : Ահա այս աւանդութեան պատճառաւ կոչուեցաւ «Հիւրդոմ» որ դաւառական բացատրութեամբ կը նշանակէ հիւրերու հաւաքուած տեղի : Յիշեալ 40 մարդոց դերեզմանատեղին ց'արդ ցոյց կը տրուի տեղացիներէն :

Տեղւոյս բնակիչներէն ականատեսք կը պատմեն թէ « ասկէ 45 տարի յառաջ Հիւրդոմցիք խնամութիւն չէին ըներ Արտամեացւոց հետ նոյն աւանդութեան պատճառաւ , որ մեծ պատուար մի դարձած է եղեր սոյն երկու համարիւն գիւղերու միջեւ » իսկ այժմ հաշտեալ են :

Գիւղիս Հարաւային Արևմտակողմն 5 քարընկէց հեռու բարձր բլրակի մի վերայ յանուն Վարդ Պատրիկին շինուած մատուռ մի կայ , որոյ յատակն աւանդութեամբ կը կարծուի լինել « զարդուք զարդարեալ և հողով ծածկեալ մի եկեղեցի , ո'ւր Վարդ Պատրիկ թաղուած է » :

Ահա՛ ժողովրդեան անհետաքրքրութեան մի կենդանի ապացոյց , որ դարերէ 'ի վեր լսած են և կը լսեն այդ աւանդութիւնը , սակայն մի անգամ փորձ ընելոյ անհող կը դռնուին :

Սոյն մատուռի դուռ դոց է , տարին մի անգամ Աշխարհամատրան կիւրակէ օրը բանա-

լով պատարագ կը մատուցանեն , ո՛ւր այլ և այլ գիւղերէ ուխտաւորաց բաղմութիւնք կը դիմեն և այսպէս կը տօնեն զյիշատակն Վարդ Պատրիկի :

Շատ հետաքրքիր է տեսնել տեղս եկող գիւղացի ուխտաւորաց ուրախութեան եղանակըն , ինչպէս նաև ընտանեկան ձեւերնին և հագուստնին , յորոց ոմանք իւրեանց մասնաւոր նշանակութիւն ունին :

Նոյնպէս կ'աւանդուի թէ « Վարդ Պատրիկ երբեմն Օսմանցւոց հետ միանալով զՅոյնս ՀԱՅՍՏԱՆՍԿԻՆ վճռտած են և Յոյներն վրէժ ունեցեր են գերեզմանին Վարդ Պատրիկի , որոց մարմինն իսկ 'ի ծով ձգելոյ հետամուտ եղած են եղեր , սակայն բարեբաղդաբար չեն յաջողած իւրեանց ջանքերն :

ԳԼ. ԼԱ.

ՀԱՅՈՅ ԶՈՐՈՅ ՀԻՒՍԻՍԱԿՈՂՄՆ

Խորգոմէն կամ Հիւրգոմէն մեկնիմք դէպ ի Սրբեւեռակողմն 'ի Քէօշկ : Ս, յսուհետև առանց կողմերու անուն տալոյ՝ ամենափոքր տարբերութեամբ , մեր ուղին կ'երթայ ընդ միշտ Սրբեւեռակողմն մինչև գաւառիս Հիւսիսային այս երկայն մասի Սրբեւեռածայրն , և հետեւաբար ուղղութեան գծերնիս ամեն ատեն յիշելն աւելորդ է , 'ի բաց առեալ այն բացառիկ տեղե.

ըրն, ո՛ւր զգալի է մեր ճանապարհի շեղումն յիշեալ ուղղութենէն :

Քէ՛ՕՇԿ . — Գիւղս նախորդէն կը գտնուի 20 վայրկենի չափ հեռու . ունի 22 տուն, մի եկեղեցի Ս. Գէորգ անուամբ 1 քահանայով, և մի ծաղկոց, ո՛ւր կ'աշակերտին ձմեռը 25—30 ուսանող, իսկ ամառն 12—14 : Ժողովուրդն առ հասարակ ուսումնասէր և շատ կրօնասէր է, նիւթական փիճակնին բարւոք :

Գիւղս ունի բաւական լաւ տեսարան, սակայն ո՛չ մաքուր օդ . պէտք եղածին պէս, վառն զի Սրբեմտեան կողմանէ որչափ որ մաքուր մի օդ կը փչէ, ասոր հակառակն ևս Սրբեւրակողմէն գիւղիս մերձ գտնուող եղեգնոցն կ'ապականէ զմաքուր օդն : Սոյն եղեգնոցն, որ բաւական ընդարձակ է, կը պատկանի գիւղին ամբողջութեան . տարին մէկ անգամ ձմեռ աւերն երբ ջրերն կը սառնին և կարելի կը լինի մէջ մտնել, յայնժամ կը քաղեն և խուրձ խուրձ կապելով մէջերնին կը բաժնեն՝ համաձայն իւրեանց աստիճանին և արքունական տրոց : Սոյն եղեգի հաստութիւնն բթամատի չափ է, իսկ բարձրութիւնն երկու մարդոյ հասակէն աւելի : Գիւղացիք զայնս կը ծախեն՝ որ կը գործածուին տանեաց առաստաղներն ծածկելոյ համար . ոմանք ևս եղէգները կը դնեն 'ի ջուր և կակղելէն յետոյ մասերու կը բաժնեն, ու կը գործեն փսիաթ (հասրը), որ դարձեալ մի և նոյն նպատակի կը ծառայէ :

եղեգնոցի լճակին վերայ տեղ տեղ ահագին մեծութեամբ միակտուր մարդեր նաև ու պէս կը ծփան, որոց վերայ բուսած են եղեգներն և երբ պատահի որ եղերքը դան գիւղիս, ճարտար երիտասարդք վրանին ցատկելով պտոյտ կ'ընեն, իբրեւ 'ի նաւակի և կ'որսան այսպիսով զթռչունս

ԻՇԽԱՆԻԳՈՄ . — Սոյն գիւղ նախորդէն 1/4 ժամ հեռու է, ունի 40 տուն, մի եկեղեցի 23 տարուան կառուցեալ և մի քահանայ, առանց դպրոցի : Գիւղս ունի մի այլ եկեղեցի կիսակործան, որոյ նախկին ծխերն 'ի Ռուսաստան դաղթած են . տեղէս 23 հողի պանդուխտ կայ 'ի Կ. Պօլիս = Գիւղիս Հարաւակողմն փոքր ինչ հեռու կայ «քաւլայ» Աստուածածին (քաւլիչ Աստուածածին) անուամբ մի հին վանուց տեղի, որոյ հիմունք տակաւին կը նշմարուին : Սորա բոլորտիք են իւր խաչաքարինք սփռուած :

Գիւղիս Արեւմտակողմն մի քանի քարընկէց հեռու կայ «Ա.Ռ.Ա.ԲԵԼՈՅ ԴԱՐ» անուանեալ մի բլուր, որոյ համար կ'աւանդուի թէ «Առաքելաչէն վանք մի եղած է ժամանակին», և յիւր շրջապատ մասնաւոր խաչաքարինք կան : Դարձեալ գիւղիս քովերը Ս. Սարգիս և Ս. Յարութիւն անուամբ աւերակաց տեղիք կը նշմարուին լի տրխրութեամբ : Տեղւոյս բնակիչք նախնապէս բաղմաթիւ եղած են ունենալով մեծամեծ այգիներ, որովք ժամանակին դբաղած են :

Գիւղիս անուան նկատմամբ կը պատմուի

Թէ «'ի Քէօշկ նստող բնիկ Իշխանաց ոչխարնե-
րուն դոմն եղած լինելուն համար նոյն անուամբ
կոչուած է » :

Իշխանիգոմի տապանաքարաց մէջ անըն-
թեռնելի Թուականաւ հետեւեալ յիշատակու-
թեան արժանի ողբ կը տեսնուի .

« Է ՈՂԲ »

« Աստ սպանաւ մեծն 'ի նախարարս , որոյ անու-
նըն Ատում » : Հաւանական է՝ որ Եղիշէ պատ-
մարանի յիշած Գնդունեաց տոհմի Ատումն ե-
ղած լինի : Տեղւոյս մի քանի դերեղմանատանց
նայելով՝ շատ դիւրին է երեւակայել իւր նախ-
կին բարդաւած վիճակն : Յիշեալ երեք դիւղե-
րըն ընդարձակ մարդագեոթիններ ունին , սովո-
րական կենդանեաց հետ ձիեր ալ կը պահեն .
նիւթական կողմերնին բաւական միսթարական
կրնայ համարուիլ , և անկախ ինչ ինչ արկածնե-
րէ , որք երբեմն յայլ տեղիս կը պատահին :

ՄԱՇԿԱԿՏԱԿ . — Սոյն գիւղ նախորդէն 1/2
ժամ հեռու , ունի 30 տուն բնակիչ , մի եկե-
ղեցի Աստուածածին անուամբ 13 տարուաննո-
րոգուած , որոյ տաճար շատ հին կ'երեւի , ավե-
սո՞ս , որ անթուական է կամ եղած և դարերու
ձեռամբ եղծուած , դպրոց չունին : Աստ կան
10 տուն Գուրդեր : Գիւղիս մէջ Ս. Դանիէլ ա-
նուամբ մի ՏԱՂԱԽԱՐԻԿ կայ , որոյ մէջ շաբաթ
իրիկունները ճրագ կը վառեն և խունկ կը ծը-

խեն «ի յիշատակ անցելոց»։ Արեւմտակողմն քիչ մի հեռու ցոյց կը տրուի Ս. Յարութիւն անուամբ եկեղեցւոյ մի հիմունք, որոց շրջապատը լի է տապանաքարերով։ Սոյն հնութեանց համար կը պատմուի թէ «անոնց շէն եղած ատեն գիւղս 300 տուն բնակիչ ունեցած է», որոյ անուան ծագումն չ'կրցայ տեղէ մի նշմարել թէ եւ անհետամուտ չ'եղայ։

Գիւղիս տեսարան բաւական լաւ է և ունի մի քանի ծառ մրգեղինաց և մէկ խաղողի այգի, թերեւս բաժակի համար տնկուած։

ԱՆԳՂ. — Նախորդէն գրեթէ 1 ժամ հեռու, ունի 70 տուն բնակիչ մի եկեղեցի Ս. Գէորգ անուն 30 տարուան շինուած, իսկ տաճարն հին է, թուականն անծանօթ՝ բերանացի «առաքելաշէն» դպրոց չունին և ունենալու պէտքըն չատ զգալի է։ Գիւղիս տեսարանն լաւ է և ունի ծառաստան։ Պանդխտողաց թիւն 43ի կը հաշուի։ Անգղայ մէջ երկու բլրակներ կան, մին Ս. Սարգիս և միւսն Ս. Միրանաւոր, որոց եկեղեցեաց տեղուանքն են տակաւին նշմարելի։ Գիւղիս մէջ սովորական բերքէն զատ յառաջ կը բերեն մեծ քանակութեամբ շողգամ, յորոց մին մէկ օխայի կշիռ կ'ունենայ երբեմն, որ նշանաւոր է իւր քաղցրութեամբ, որով շատ անգամ խնձորի նման կուտեն մեծ ախորժակաւ։

ԳԼ. ԼԲ.

ԱՆԳՂԱՅ ՎԱՆՔ ԵՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔՆ

Անգղէն 10 վայրկեան հեռու կը դանուի «Անգղայ Աստուածածին» անուն մի վանք, որոյ վանահայրն է մի քահանայ՝ որ իւր եղբօր հետ կը վարէ, կը ցանէ վանուցս արտօրայք, տարեկան տուրք մը տալով Աղթամարայ կաթուղիկոսին, որուն թեմականն է :

Սոյն վանք կը բաղկանայ 3 խորանէ, միջինն Ս. ՍՏԵՓՍՆՆՈՍ, աջակողմեանն Ս. ԳԷՈՐԳ. և ձախակողմեանն Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուամբք : Ս. Գէորգայ խորանին առ երի կայ մի այլ խորան յանուն Ս. Յովհաննու Կարապետի, ո՛ւր է «Խղածորան» պատուհանն և թաղէոս առաքելոյն օծած խաչքարն, որոյ վերայ կը խօսուի հետեւեալ տողերովն, և որոյ համար շատ գրեանք թղթատեցի, միայն ձեռքս հաղիւ կըցայ անցունել 60 տարուան ձեռագիր մի կոնդակ Յովհաննէս Ալթիպարմաղեանէ գրուած և ներկայ վանահայր քահանայն երբ նուիրակութեան երթայ զայն հետ կ'առնու :

Յիշեալ կոնդակն նախաբանին մէջ երկարօրէն օրհնութիւնք կարդալէ յետոյ սոյն վանուց հնութեան վերաբերմամբ ծանօթութիւնք կը տայ, որոյ էական մասերու բովանդակութիւնը կը նշանակեմ աստ աշխարհիկ լեզուի վերածած :

« Երբ աշխարհներ առաքելոց մէջ բաժնու-
 եցան , Թադէոս սրբազան առաքելոյն վիճակե-
 ցան Հայոց — Չոր, Ոստան , Գաւաշ և այլքն , Ինչ-
 պէս Բարդուղիմէոս սրբազան առաքելոյն եւս
 ինկաւ Աղբակու երկիրներն :

« Թադէոս առաքեալն իրեն հետ կ'առնու
 զԱստուածամուկս դեղարդն Քրիստոսի , զպա-
 տուական քօղն Տիրամայր Ս. Աստուածածնայ և
 զչիչ իւղոյն , ասոնցմով քարոզելով եկաւ հասաւ
 վան քաղաքի մօտ Հարաւակողմն Խօշապայ դե-
 տոյն եզերքը , որ այժմ Անգղայ դետ կը կոչուի
 Առաքեալն տեղւոյս վայելուչ գիրքը տեսաւ , ո՛ւր
 բարձր և ահագին կռոց պատկեր մը կանգնած՝
 բազմաթիւ մարդիկ երկրպագութիւն կ'ընէին .
 Ս. Թադէոս Առաքեալը զայս տեսնելով շատ ցաւ
 զգաց , որ մարդիկ ճշմարիտ Աստուած թողած
 դիւական պատկերի երկրպագութիւն կ'ընէին ,
 և կ'աւանդեն թէ մի գիշեր մինչդեռ Ս. Առաք-
 եալը կ'աղօթէր , յանկարծ Տիրամայր Ս. Աս-
 տուածածին անպատմելի փառօք և լուսով իրեն
 երեւեցաւ մարմնացեալ Քրիստոս իւր գիրկը ,
 և ըսաւ . « Ո՛վ Թադէոս , իմ որդւոյ սիրելին ,
 շուտով խորտակէ՛ այդ դիւական կռոց պատ-
 կերները և անոնց տեղ իմ անուան տաճար մի
 շինէ և ամփոփէ զչիչ իւղոյն , 'ի նշան բժշկու-
 թեան , ամենայն ախտաժէտաց , » Առաւօտ Ս.
 Առաքեալն ելաւ խորտակեց կուռքերն և ըզ-
 մարդիկ դարձուց յԱստուածպաշտութիւն . և

սկսաւ հիմնարկել և շինել զտաճարն , սա-
կայն առաքեալն ցերեկին կը շինէր , իսկ դե-
ւերն գիշերանց կը քանդէին զայն և քարինք
տանելով կը ձգէին «Սաչան» ըսուած դետն (սոյն
Սաչան կոչուած դետն Անդղայ դետոյ շարունա-
կութեան մի մասն է տեղէ 10 վայրկեան հե-
ռու , ո՛ւր վիթխարի քար մի ևս կայ , որոյ վը-
րայէն դետը վար թափելով կուգայ և Սաչան ա-
նունը ց'արդ կը պահուի ժողովրդեան մէջ ա-
ւանդաբար) : Այս բանին վրայ Առաքեալն ըս-
կըսաւ տրտմիլ , Տիրամայր իրեն կրկին երևցաւ
և ըսաւ թէ « խաչ մի օծէ՛ և իւղոյն շիշը վրան
դիր և դու պիտի տեսնես Աստուծոյ սքանչե-
լիքն » :

Առաքեալն առաւօտ ելնելով քարէ խաչ մի
շինեց և իւր ձեռօք օծելով իւղոյն շիշը վրան
դրաւ և տաճարի պարսպի հիմնաքար ըրաւ (որ
այժմ ցոյց կը տրուի) : Այսուհետև շինուածն
անխախտ մնաց և առաւօտ տեսնուեցաւ , որ
քարաշէն պատուհանէն իւղն աղբիւրի պէս
դուրս կուգար , իսկ քարերը քակող դեւերը ,
մարմնաւոր տեսքով սեաւ երամ ագռաւուց
նման , կապուած ինկած էին և յայն պահուն
« անգղ » կոչուած թռչնոց երամք եկան և Ա-
ռաքեալն հրամայեց անոնց , որ կտցով զարնելով
բունեն այդ ագռաւներն և ձգեն 'ի Սաչան ,
ո՛ւր անոնք տաճարի հիմնաքարինքն կը ձգէին
երբեմն և ահա այս պատճառաւ դիւղն կոչ-

ուեցաւ « Անդղ » և վանքն՝ « Անդղայ վանուց Աստուածածին », որ այն օրէն ց'այսօր հաստատուն կայ և շէն : Հրաշալի սուրբ իւղն ալ ցայսօր յայտնապէս ակներև կը բղխի չոր քարի մէջէն տաճարի պատուհանի գոգն 'ի բժշկութիւն այլ և այլ կերպ ախտից և ցաւոց , որոց վերայ քսեն : »

Դարձեալ կը պատմեն աւանդութեամբ և հին նամակներով թէ « առաջ սոյն իւղ մի կարաս կը լեցնէր տարին , վանահայրքն ադահուութիւն ընելով կը ծախէին , այս պատճառաւ կը տրեցաւ և այնչափ միայն կուգայ , որ մի կանգերդի հաղիւ կը բաւէ » :

Յիշեալ կոնդակն մի քանի օրհնութեամբ կը վերջացնէ ըսելով « գրեցաւ 'ի ՌՄԿԳ , յունվ. ԺԳ , ձեռօք մեղաւոր գրչիս Յովհաննէսի Ալթիպարմաղեան » :

Անդղ այն գիւղն է , զոր Եղիշէ պատմաբանն « մեծ գիւղաքաղաք » կ'անուանէ , երբ կը նկարագրէ Վարդանանց դէպքերն Պարսից հետ՝ յայս կողմերն : Սոյն գիւղ «նախապէս 1,200 տուն» եղած կ'աւանդուի , և Եղիշէն կարդացողըն չ'տարակուսիր այս թուոյն վերայ : Աստտաճարի ետև մի քանի խաչաքարեր կան , յորոց 2—3ին համար կ'ըսուի թէ « Վարդանանց ժամանակէն մնացած են » , և թուականքն անընթեռնլի յաջորդով մեկնիմք տեղէս :

ԳԼ. ԼԳ.

ԱՆԳՂԷՆ ՄԵԿԵՈՒՄՆ

Անգղ. գիւղէն ելնեմք և ուղինիս յառաջ վարելով 1 ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը՝ ՔՍՐԱՎԱՆՑ. — գիւղս ունի 10 տուն Քուրդ և 2 տուն Հայ : Երկտնակ Հայերն ունին կիսա-կործան եկեղեցի մը Ս. Սարգիս անուամբ և բաղմաթիւ տապանաքարինք, յորս 350 տարեկան քար կը գտնուի :

Աստ կայ « Զերմուկ » անուն մի անուշ և սլաղ ջուր, որոյ վերայ տնկուած կը տեսնուի մի խաչաքար : Սոյն աղբիւրն ուխտատեղի է՝ դող, ջերմ և եռքոր (բորոտի մի տեսակ է) ունեցողներուն, որք սոյն ջրով կը լողանան և կ'ըսուի թէ « կը բժշկուին » :

Աղային հանքեր կը նշմարուին յայս կողմեր : Գիւղս աւերեալ բերդ մի ունի, որոյ միայն հիմունք մնացած են և որոյ քովեր շարք մը սենեակներու տեղիք կան, որք կը թուին լինիլ կրպակներու յատակներ հին ժամանակուան :

Տեղւոյս հնութեանց թուականք կը պակսին, միայն թէ բնակող ժողովրդեան պահպանած աւանդութեան նայելով « Քարավանց մեծ գիւղաքաղաք եղած է երբեմն » : Աստ ուռենուոյ մը հովանեաց ներքև նստած էր մի տխուր պատանի, որոյ աչերն ցոյց կը տային թէ պահ

մի յառաջ արտասոււաց կաթիլներ ցողած էին . զայս տեսնելով, դեռ չ'զիտցած թէ ինչ ազդէ է, անմիջապէս 'ի տուն վազեց թաշկինակով աչքերը սրբելով . առ այս զգացի թէ նա Հայ էր, թէև ձեւովն քրդական, որ շատ չ'անցած առ մեզ դարձաւ և հրաւիրեց զմեզ յիւր սլապու տուն, ուր մտանք հաճոյքով և ելանք ցաւօք ու դառնութեամբ, վասն զի տան երիցադոյն զաւակն երեք օր առաջ հիւանդացած կայր յանկողնի ուժաթափ, որոյ որդին էր պատանին որ զմեզ ճանապարհի վրայ առաջնորդելով ինքըն վերադարձաւ և մեք մեկնեցանք 'ի կեմ :

ԿԵՄ.— Տեղւոյս բնակութեանց թիւն է 90, ունին մի եկեղեցի յանուն Թադէոս առաքելոյն կառուցեալ, 2 քահանայ և մի նախակրթարան Միացեալ Ընկերութեանց վերաբերող : Գիւղիս եկեղեցւոյ տաճարն բարձր ճարտարապետի գործ է, և ըստ աւանդութեան «առաքելաշէն», որոյ 'ի նշան ցոյց կը տան տաճարի դրան վերայի մի խաչաքար, որոյ մէջտեղն բեւեռ կայ միտուած, զի առաքելոց և մանաւանդ Թադէոս առաքելոյն յատուկ է եղած իւր օժած խաչերու մէջտեղը բեւեռ զարնելն : Գիւղէս փոքր ինչ հեռու շէնք մի կայ «Աւեր վանք» կոչուած, որոյ հիմանց և կշտանոցի քարերն տակաւին կը տեսնուին լերան ստորոտը :

Գիւղիս քով մի այլ բլրակ կայ, իբրեւ տեղի նախնի անյիշատակ եկեղեցւոյ, որոյ վերաբերութեամբ աւանդութիւն մի չ'գտայ :

Խ Ն Դ Ր Ա Կ Ա Տ Ա Ր

Կեմայ Հիւսիսակողմը 1/2 ժամ հեռու աւերեալ մի գիւղ կայ, որ ունի « Խնդրակատար » անուամբ մի քանդեալ եկեղեցի, որոյ տաճարն մեծագոյն մասամբ կանգուն է և այժմ ուխտատեղի՝ բարեպաշտ գիւղացւոց, որք երբեմն աստ գտնուող աղբիւրին քով մատաղ կը կտրեն, ՚ի յիշատակ տեղւոյս անցեալ փառաց :

Գիւղս ունի բաւական ծառաստան և լաւ տեսարան : Տեղէս ՚ի Պօլիս 33 սլանդուխտ կը գտնուին, որք ունին սրտի հատորներ :

Կիմայ Հայերն մեծ քանակութեամբ կը ցանեն շողգամ և առատ սխտոր և լաւագոյն նիւթական վիճակի տէր են :

Մեկնիմք տեղէս ՚ի Կալպալասան :

ԿԱՂՊԱՂԱՍԱՆ . Սոյն գիւղ ունի մի քանի տուն ֆուրդ և գաղթեալ Հայոց յիշատակութեանց երևոյթներն :

ՍՐԽՈՒ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԻԱՆՈՍ

Սոյն վանքն նախորդ գիւղի Հիւսիսակողմն է և անկէ կէս ժամ հեռու շինուած է ցած, այլ ընդարձակ լեռնագօտուոյ մը կողին վերայ՝ երկայն ժայռոտ հովտի մը գլուխը . մեծ նաստանիս շինութեան թուական չերեւիր, սակայն տեսքն ցոյց կը տայ իւր հնութիւնն : Վան-

քըն ամենայն մասամբ շէն է, սենեկաց մեծա-
դոյն մասն տակաւին իւրեանց ծածկոյներով կը
կենան: Ասկէ 2 տարի յառաջ վանահօր մը հըս-
կողութեան տակն էր՝ ունենալով իրեն համա-
ձայն պարադայք, բայց ինչպէս կը լինի վանա-
հայրն կը ձգէ զվանս, որ այսպէս կ'ամայանայ
և ո՛ւր ժամասացութիւնք և սաղմոսք կը լռեն:

Վանուց 400 չափի տեղւոյ արտերն, Աղթա-
մարայ կաթուղիկոսի կարգադրութեամբ, գիւ-
ղացիներէն միոյն յանձնուած են, որ կը վարէ զայ-
նրս և կը ցանէ, տարեկան տուրք մի տալով յիշ-
եալ կրօնական Պետին: Օրն երեկոյ լինելով
ճանապարհէն շեղեցայ ընկերիս հետ, փափա-
քելով մի գիշեր Սրխու վանուց մէջ անցունել
վանահօր քով, առանց գիտնալոյ վանուցս արդի
ամայութիւնն, սակայն ի՛նչ կը լինի խոնջեալ
Ուղեւորն, երբ հայ լինի և տեսնայ շէն վանք
մ'անմարդի. մուցայ ըսելու շատ երկիւղիւ-
ներս մտանք, զի որջ Գառնայ էր դարձած:
Վանքս ունի պատուական ջուր մի, զոր կշտօ-
րէն խմեցինք կարապետիս հետ, որ չ'կամէր
աղբիւրի քովէն հեռանալ թէև օրն լինէր տա-
րաժամ և տեղին անբնական երկիւղոտ: Այս
եղաւ ահա՛ մեր հողնութեան վարձքն, որ քըր-
տինքի մէջ կը ծփայլինք, երբ վանուց բլուր կըտ-
րեցինք հեւալով և շնջասպառ լինելով:

Մենաստանիս վերաբերութեամբ կ'աւան-
դուի թէ «երբեմն ճօխ կուսաստան է եղած,

որ կը գտնուէին 300 կուսակրօն սրբուհիք, որոց գլխաւորն և վանահայրն եղած է Ս. Մարիանոս, որոյ անուամբ կոչուեցաւ մենաստանս: Այժմ Ս. Մարիանոսի գերեզմանն կը գտնուի վանքէն քիչ մը հեռու, մի անշուք տեղի մատուռի մը մէջ, որ կիսով չափ քայքայեալ է և դարձած ուխտատեղի ամուլ և անկաթ կանանց համար:

Մ Ե Կ Ն Ո Ի Մ Ն

Նախորդ տողերով յիշեալ կուսաստանէն վար ճանապարհին վերայ իջնալով՝ շարունակեմք մեր ընթացք գրեթէ մի և նոյն ուղղութեամբ: Մեր ճանապարհի Հիւսիսակողմն գրեթէ 1 ժամ տեւողութեամբ ընդարձակ լեռնամէջ մի կայ «Խարամկայ Կէտուկ» կոչուած, որ Հարաւէն 'ի Հիւսիս վան տանող ուղին է երթեւեկութեանց, որք յաճախ են:

Սոյն ձորոյ Սրեմտեան թեւն գրեթէ անառիկ, ահագին և բարձր մի լեռ է ընդարձակ լեռնադաշտով, յորոյ վերայ փոքրիկ մատրանման շէնք մի կը տեսնուի, զոր տեղացիք «Խորամկայ պուրճ» կ'անուանեն, որոյ նկատմամբ կը պատմեն թէ «Խարամիկ անուն աւազակապետ մը հին ժամանակ սոյն լեռան վերայ կ'ապաստանէր, և անցորդաց շատ չարիք կը հասցնէր, յետոյ բարեխնամ կառավարութեան ձեռամբ բռնուելով պատժուեցաւ, այս առթիւ յիշեալ

անունն առած է, որ կը նշանակէ « Խարամկայ որջատեղի » :

Այժմ սոյն լեռնաձորոյ մէջ 10—12 սեաւ գերեզմանք կան երկիւղ աղբոյլ երթեւեկողաց, որք անցած ատեն՝ սովորութեան համաձայն, մի մի քար կը ձգեն փոքրիկ այդ գերեզմանաց վերայ, յորս գտնուած մարմինները վայրենի գաղաններէ ապահով պահելոյ բարեմտութեամբ :

Ներկայիս մէջ տեղւոյս երկիւղն գրեթէ փարատուած է, և ճանապարհորդք աներկիւղ անց ու դարձ կարող են ընել, միայն թէ « Խարամկայ Պուրճ » անունն տեղւոյ բնական ահարկութեան հետ միանալով երկիւղ կ'աղբեն ուղեւորաց, յորոց երկչտան այս ձորի մէջ մտած ատեն արագաթեւ Թ.Ռ.ՉՈՒՆ կը դառնայ :

Տեղէս մեկնելով մէկ ժամէն կը հասնիմք յՈչխրանց :

Սոյն գիւղն ունի միայն 7 տուն բնակիչ, երբ 80 տուն էին, եկեղեցիէ և դպրոցէ զուրկ չեն սլատմեր, իսկ այժմ այդ երկու լուսատու աչքեր չունին, յորոց առաջնովն պիտի երկնից աստղեր ճանչնային, և երկրորդովն երկրի մարդոց գործեր և հետեւաբար տեղւոյս ողորմելի բնակիչք ո՛չ երկնից և ո՛չ իսկ երկրի վերայ գաղափար մ'ունին : Ոչխրանց գիւղ գրեթէ ամբողջապէս վանայ մի քանի գլխաւոր մարդոց սեպհականութիւնն է, իրենք աւատատէր, և բնակիչք աւատառու են, որք կը վարեն, կը

ցանկն, կը հնձնն, կը կալեն և կը հանեն ար-
մտեաց պտուղն՝ համաձայն կալուածատեարց
կամաց և հաշոյն :

Գիւղիս Արեւմտահիւսիս 4 քարնկէց հեռու
բարձր բլրակի մի վերայ կը գտնուի Ս. Ատուլ-
մայ կիսակործան մատուռն, որոյ համար « շատ
զօրաւոր » կը պատմեն տեղւոյ բնակիչք, ինչ-
պէս և այլ գիւղացիք, որոց համար մասնաւոր
ուխտատեղի է, մանաւանդ ամուլ կանանց հա-
մար : Աստ երբեմն ոչխար կը մորթեն յանուն
Ս. Ատուլմայ :

Ոչխրանից Արեւմտահիւսիս աւերեալ գիւղ
մի կը նշմարուի Վերին Ոչխրանց անուամբ, ո-
րուն յաջորդն կը թուի վիելլ այժմեանն :

ԳԼ. ԼԴ.

ՈՉԻՐԱՆԻՑ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

Արեւմտեան Հիւսիս գրեթէ 1 ժամ հեռու
ձորակի մի բերանը կը տեսնուին « Տաղձրանց »
կոչուած աւերեալ գիւղի մը հետքեր. սոյն
գիւղին վերաբերութեամբ ՚ի ծերոց կը պատմուի
աւանդաբար թէ « բաղմահայ և ճոխ եղած է,
որոյ գիւղապետի խաչօրհնքի համար եփուած
ճաշին 1 քիլէ աղ դործածուած է և ըստ այնմ
հաշիւ ընելու է նաեւ ուրիշ բաներ » : Աստ կայ
մի այլ աւանդութիւն, որ կենդանի կը պահ-
ուի նոյն իսկ ամենափոքր մանկան բերնի մէջ :

որ շեշտելով կ'արտասանէ թէ՛ 'ի տան և թէ՛ 'ի դաշտի անկեղծօրէն . իսկ Ուղեւորիս գալով տժգոհ եմ ես այդ բերանացի պատմութենէն , զոր չ'կամիմ և չ'կարեմ իսկ աստ նշանակել վիշտ պատճառելոյ աղնիւ ընթերցողիս :

Այժմեան վարի Ոչխրանց գիւղին մէջ նահատակուած են Ստովմանք Պարսկական և արեւապաշտական մոլեկրօնութեան առջեւ և կ'աւանդուի թէ « այն ատեն ոչխարի նման մորթուած լինելուն պատճառաւ գիւղիս անունն մնաց « Ոչխրանց » . այս առթիւ Սուրբ Ստովմայ համար կըսուի թէ , « այն բյրակի դըլխէն , ո'ւր յանուն իւր մատուռ շինուած է , թաշկինակի մէջ մի մեծ քար դրած՝ պարսաաիկի նման , դարձնելով նետած է առ Պարսիկ թըշնամիս դէպ 'ի Հարաւ . այս աղաղաւ նոյն ցար կը կոչուի « Սլնխի քար » (թաշկինակի քար) , որ այժմ կը գտնուի մատուան Հարաւակողմն 4—5 քարընկէց հեռու արտի մի մէջ , ո'ւր դնալով տեսի զայդ քար՝ որ կապտագոյն է և կլոր , սակայն եթէ ստոյգ է աւանդութիւնն , պէտք է ըսել թէ մարդկային կարողութեամբ ձգուած չէ այդ քար յիշեալ տեղէն .

Երբ տեղս եկայ և ուղեցի մի փորձառու տարեւորէ պարզ տեղեկութիւնք ստանալ . գրտայ մի մարդ՝ ճերմակ սրտով և սեաւ դիմօք , ալ չ'կարաց ինձ ասել՝ զոր ինչ ըսել կը ցանկայի իրմէն . նա շատ բաներ ինձ պատմեց , և շա-

տագոյնն իրեն պահեց՝ կասկածելով թէ անճա-
նօթիս ըսելով մի գուցէ ինքն անուղղակի պատ-
ճառ լինի զիւղիս արքունական տրոց յաւելման,
յորմէ զինքն ապահով ըրած՝ մեկնեցայ :

Վերստին շարունակեմք մեր ուղեւորու-
թիւն այն տեղէն, ո՛ւր 2 օր կանգ առնելոյ
հարկադրուած էինք :

Յ՛Ոչխրանից մեկնելով կէս ժամէն կը հաս-
նիմք հետեւեալ գիւղը :

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԷՆ . — Ունի 50 տուն բնա-
կիչ, յորոց 30 տուն Հայ և մնացած Քուրդ են :
Հայք ունին մի եկեղեցի կառուցեալ յանուն Ս.
Ստեփաննոսի և մի բարեպաշտ քահանայ . իսկ
կրթական կողման դալով՝ ո՛չ դպրոց ունին և ո՛չ
ուսննալոյ միտք, վասնզի իրենք դժբաղդաբար
անսիրող են իմաստութեան և չունին մտայ հեռա-
ւոր հորիզոն, որ կարենան այդ ԳՈՂՄՐԻՆ արժէք
ճանաչել . ունին շատ նուազ ջերմեռանդութիւն
առ եկեղեցին : Գիւղիս քահանայն թէպէտ և չէր
բանդէտ, սակայն մեծ սէր ունէր առ կրօն և առ
ուսումն, որոյ վերայ յաճախ կը փափաքէր խօ-
սիլ ընդ իս, որ արդէն իմ ուղած բանն էր :
Քարեմիտ քահանայն ինձ առանձին դանդաւաններ
յայտնեց ըսելով թէ « իմ Քրիստոսի ժողո-
վուրդ Աստուծոյ եկեղեցին չ'սիրեր և ես ճար-
տասանութիւն չ'գիտեմ՝ որ զիրենք համոզեմ,
բանն տիրոջ է մնացեր, զի քարոզիչ վարդա-
պետ ալ չունիմք » : Մի գիշեր որ յայս գիւղ

իջեւանելոյ պարտաւորուած էի, բնաւ չ'զղջացի կենալուս, ըստ որում դտայ այն ներքին և արտաքին գաղանխքներն, որք զիրենք կը հեռացընէին այդ հողւոյ և մտաց լուսատու տաճարներէն: Նախ եկեղեցին 430 տարուան է, և իրենց խօսքին նայելով « ծերացած է այլ ևս չը լսեր իրենց աղօթից ձայն, » ասոր համար չեն սիրեր զայն. երկրորդ՝ միտքերնին զբաղած է անակնկալ ինչ ինչ գէպքերով, յորս ընկղմած են ու ժամանակ չունին խորհիլ իւրեանց զաւակաց ուսման և դաստիարակութեան վերայ:

Տեղւոյս ժողովուրդն ունի մի այլ նախնական պատճառ զեկեղեցին չ'սիրելոյ, այն է թէ իրենք թերևս սերնդական չառաւիղ են այն հարց՝ որք երբեմն չաստուածներ կը շինէին գիւղիս մէջ, որոյ համար աւանդութիւնն կը պատմէ թէ՛ « Հայկ նահապետ տակաւին յայս կողմերըն չեկած՝ գիւղս կռապաշտից արհեստարան էր. աստ կը շինէին զանազան չաստուածներ, որոց պատճառաւ Աստուածաշէն կոչուեցաւ, » որ ինչպէս յայտնի է, կը նշանաիէ Աստուածներ շինող: Երբ յիշեալ նահապետ կուգայ յայս կողմն քար ու քանդ կընէ կռոց արհեստարաններն, զարհեստաւորսն յայնժամ կը դարձնէ յԱստուածապաշտութիւն: Աստ տեղւոյն բնակութեանց փոքր թուոյն հակառակ՝ կը տեսնուի մի բաւական ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր կան զանազան ձևեր և գոյներ ու

նեցող խաչաքարինք, որք փաստուելէ պարիսպ-
ներով ասպահովեալ են. և շատ հին քարեր գըժ-
բաղդարար թուական չունին, ինչպէս նաև յի-
շատակութեանց դրեր կամ նշաններ :

Գիւղիս յԱրևմտահիւսիս, փոքր ինչ հեռու
կը նշմարուին երկու աւերեալ գիւղերու տե-
ղուանք. նոյնպէս 'ի Հիւսիսակողմն $\frac{1}{2}$ ժամ հե-
ռու 2 բլրակաց մէջ կը գտնուի կասրիկ անուն
փոքրիկ գիւղ մի, ո՛ւր 2 տուն Հայ և 3 տուն
Քուրդ կը բնակին : Հայք ունին Աստուածածին
անուամբ անշուք եկեղեցի մը, ո՛ւր երեկոյ և
առաւօտ կ'երթան աղօթել, առանց քահանայի
և առանց տիրացուի, երբ եկեղեցիէն դուրս
կելլեն՝ կը նային մի անգամ իւրեանց պաստերու
60—70 տան խաչաքարանց վերայ ու մտիթա-
րուելով կ'երթան 'ի դաշտ երկրագործել արե-
ւուն տակ, և յարաբերութեան մէջ մտնել ձե-
ռօք բնութեան հետ և մտօք երկնից հետ :

Գ.Լ. ԼԵ.

ՀԱՅԿԱՅ ԲԵՐԴ ԿԱՄ ՊՕԼՏԱՂ.

Անցնիմ նկարագրել և տեղագրել Աս-
տուածաշէն գիւղիս մերձակայ նշանաւոր և հսկայ
հնութիւնն, զոր Հայք կը կոչեն « Հայկայ բերդ, »
իսկ Տաճիկներ՝ « Պօլտաղ » :

Գիւղիս յԱրեւելակողմն Արևմուտէն յԱ-
րեւել ձգուած սոյն բերդն երկայն և բնական

լեռ մի է առանձին և բաւական ընդարձակ դաշտի մի մէջ բարձրացած, որ գիւղիս դրեթէ անմիջական քովէն կ'սկսի նեղ դիրքով և երթալով կը տարածուի : Տակաւ առ տակաւ կը բարձրանայ և կուգայ բերդի նախադուլին, որոյ կողերուն վերայ անթուական հին խաչեր կան փորուած աննշան, վրան կայ սենեկի յատակագծի պէս տեղի մի, որմէ 'ի վեր բարձրանալով կը գայ լեռնափորն լայնածաւալ գրիւք . յետոյ կը հանդիպիմք նեղ կիրճի մը 2 մէդը՝ լայնութեամբ Հիւսիսէն 'ի Հարաւ երկայնածիղբացուած՝ այս բնական լերան մէջէն : Սոյն կիրճէն անցնելով վեր ելնեմք շարունակելով դարձեալ մեր լեռն ուղին, և ապա կ'սկսի բուն բերդն բարձր և վիթխարի . ըստ տեղական աւանդութեան, « Նահապետի շինութեան աւերակներն են, » որոց գլուխն ելնելոյ համար բնական ճանապարհէն դատ քարոտ և դժուարել տեղերն յատկապէս շինուած կ'երեւին երթեւեկութեանց գիւրութեան համար :

Բուն բերդի Հարաւային և Հիւսիսային կողմերն, դրեթէ 1 խոշանարդ մեթր մեծութեամբ, յղկեալ ահագին քարերով պարիսպներ շինուած կան լեռան դօտիէն սկսեալ աստիճանաբար 'ի վեր ելած, այժմ՝ քարերէն ոմանք հողերու տակ ծածկուած, ոմանք ինքնին գլխորուելով ինկած են գետնի վերայ և ոմանք իսկ ոչխարի նման սփռուած են լերան մօտակայ դաշտերու երեսը :

Յիշեալ քարերէն կը դանուին նաև մեր-
ձակայ գիւղորէից դերեղմանատանց մէջ իբրև
տապանաքար . նոյնպէս և շատ բնակութեանց
հիմնաքար ըրած են , այսու ամենայնիւ տա-
կաւին 3—4 կարգ քարեր իրարու վերայ կանո-
նաւոր շարուած կը կենան : Այս տեղէն ելնեմք
դէպ 'ի գլուխն , որոյ վերայ բաւական տեղի լեռ-
նադաշտ է , ո՛ւր երկու այրեր կը տեսնուին ի-
րարմէ փոքր ինչ հեռու , բերաններն 1 քառա-
կուսի մեթր լայն և բարձրութիւն 1 1/2 մեթր ,
միակտուր քարէ փորուած , յորմէ ներս երթա-
լով կ'ընդլայնի և կը տարածուի բերդի մէջ :
Տեղացիք « սատանայ կայ » ըսելով երկիւղէն մի-
անգամ ներս մտնել չեն համարձակիր , իսկ ինձ
գալով որ անձամբ ականատես եղայ , պէտք է
ըսել որ զգուշանալու է , կամ լաւ ևս է ըսել ,
վախնալու է հեղձուցիչ կաղերէ , որք երկրի
խաւերէն բնականաբար կրնան կաղմուիլ այս օ-
րինակ դարաւոր այրերու մէջ :

Սոյն այրերն աւանդութեամբ « ջրամբար »
կ'անուանին , որոյ շրջապատն 2—3 փոքր սեն-
եակներու հիմունքներ կը տեսնուին , յորոց մի-
մասն բնական լեռներէն տաշուած և մի մասն
ևս արհեստապէս շարուած են : Ստ երբ ձեռ-
քի գաւազան 'ի գետին զարնուի , ներսի կողմն
պարապ լինելոյ նշան տուող ձայներ կը լսուին :
Գիւղիս բնակիչք երբեմն հետաքրքրութեամբ
ինչ ինչ բաղձանքով այս տեղերն 1—2 մեթր

խորունկութեամբ փորած և դատած են տիգի
և նետի, նոյնպէս և խեղեղէն ամաններու անար-
ժէք կտորուանք, որք ուղեւորի աչքին անտես
չեն այժմ, եթէ յիրաւի սրատես լինի :

Ջրամբարի տեղէն շարունակեմ դէպ 'ի վեր
մի քանի սենեկաց տեղուանք կը նշմարուին ,
որոյ Հիւսիսակողման բերդի դրեթէ ստորտը
կայ ամրաշէն մի աւերակ, զոր տեղացիք «Ըղա-
տու բակ» կ'անուանեն , ո՛ւր ուղտեր կապուած
են 'ի հնումն , և որոյ Հարաւային պարիսպն
բերդիս բնական ժայռերն են . իսկ միւս երեք
կողմերը $1\frac{1}{2}$ մէթր լայնութեամբ քարաշար
են , յորոյ մեծագոյն մասն քայքայեալ են Յիշ-
եալ սենեակներու տեղէն մի և նոյն ուղղու-
թեամբ ելնեմք 'ի վեր , մեր դէմը կուգայ լեռ-
նադաշտ մը , որմէ անցնելով կը հասնիմք միջ-
նաբերդ , որ ունի միջակ բարձրութիւն , սորա
առջև կայ 10 մեթր քառակուսի երես ունե-
ցող քար մը , որ յղկուած կը տեսնուի մուր-
ճով , և զոր տեղացիք ծանուցեալ Նահապետին
անուամբ կը կոչեն « դատաստանատեղի , » որոյ
վերաբերութեամբ կ'աւանդեն իբրև թէ « երբ
նոյն մարդոյ ծառայից մէջ կուիւ մի կամ վէճ
մի ծագէր , նոցա դատ սոյն տեղոյ վրայ կը
տեսնայր , աթոռի վրայ նստած : »

Ասկէ դարձեալ վեր բարձրանալով կը հան-
դիպիմք մի քանի սենեակներու հիմնատեղեաց,
որոցմէ քիչ մը վերօք փոքրիկ էջ մի կայ , ոյր

առջեւը նախորդի նման լեռնակիրճ է ճիշդ, մի
և նոյն ուղղութեամբ և նպատակաւ բացուած :
Այս սլահուս ամառուան միջօրէի տաքութիւնն
յիս կը նայէր շատ խեթիւ, մի կողմանէ . ջուր
չկար, ես միայնակ կը մարէի ծարաւէն և կարա-
պետս խիտ հեռու ձիս երկիւղէն կը պահպա-
նէր աշալուրջ՝ մի ամայի ձորոյ մէջ՝ այլ եւս
քայլերս չէին օգներ յառաջ գնալ և դողդո-
ղալ սկսան՝ բայց ի՛նչ ասեմ, ՚ի սոյն ժամու,
յանկարեկիր փոխուած իմ՝ սրտին, որ յար կը
տենչար աստ կենալ թափառելով զբօսնուլ այս
դարաւոր յիշատակաց բեկորներուն մէջ, թէ-
պէտեւ տեղին լինէր կասկածոտ և յիշատակք
ամբողջովին անթուական : Վերջապէս, փառք
երկնից, որոյ ամպերէն յանկարծակի զովացած՝
ես առաջ տարի կրկին զիմ՝ ուղին և հասայ յԱ-
րեւելեան ամենաբարձր դադաթ Պօլտաղին, ո՛ւր
չինութեան նշմարանք չէին տեսնուեր Ուղեւորիս
աչքին, որ սուրօրէն կը նայէր շրջահայեաց դի-
տակաւ : Սոյն դադաթն բնականէն անառիկ է
դրեթէ, յորմէ շարունակելով կը հանդիպիմք
բերդիս կից քառաճղի լեռան մը, որ Արեւելա-
ծայրն է և կ'սկսի վար իջնալ տափարակ դաշ-
տի վերայ : Սոյն լեռնային ուղեւորութիւնս Ե
ժամ տեւեց՝ սաստիկ հոգնութեամբ :

Պօլտաղ բնաւ ջուր չունի և բուսականու-
թիւնն շատ նուազ է, միայն թէ կրնայ մի քանի
հարիւր ոչխարներու երբեմն արօտ տալ, Սոյն

լերան վերայ դուն ուրեք կը տեսնուին վայրի կենդանիք, զոր օրինակ, գայլ, աղուէս, լապըղտորակ (նապաստակ) : Լերան շրջապատն ընդհանրապէս դաշտ և դաշտային գիւղօրայք են :

Աստուածաշինոյ գիւղացիք, իբրև հարազատ թունիկներ իւրեանց պապուն, և տէր այդահաւոր աւերակաց՝ Ֆիզիքապէս յիրաւի կայտառ և աշխոյժ են, սակայն սիրտերնին և միտքերնին մնացած են խոսպան, նիւթապէս ազքատ : Հետեւեալ գլխով շարունակեմք մեր ուղին :

ԳԼ. ԼԶ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇԷՆԷՆ Ի ՆԱՆԻԿ ԿԱՄ ՀԱՐԱՏԵՆՅ

Մեկնելով պատմական անորոշ կեանք ունեցող Աստուածաշէն գիւղէն, գնամք իւր պարծանաց սարի կողովն և կէս ժամէն կը հասնիմ յիշեալ տեղը :

ՆԱՆԻԿ ԿԱՄ ՀԱՐԱՏԵՆՅ. — գիւղս ունի 20 տուն բնակաւոր Հայ և 2 տուն եկաւոր Քուրդ : Հայք ունին մի անշուք և ողորմելի եկեղեցի՝ անձանօթ թուականաւն, մի քահանայ ծանօթ բարեպաշտութեամբ, իսկ գըպըոց ո՛չ ըսելոյ ցաւալի հարկին մէջ կը դանըուիմ. Հ՛ունին սէր առ այն և ո՛չ դաղափարայդ յարկի կարեւորութեան վրայ. և որ աւելի ցաւալին է, կը պակսին խօսող լեզուներ ու կարեկցող զգայուն սիրտեր իրենց համար :

Բանասէր ընթերցողի հետաքրքրութիւնն աւելի զարթուցանելոյ համար, գիւղիս վերաբերութեամբ առած ճոխ աւանդութիւնք աստ կը նշանակեմ:

Ի ծերոց կաւանդուի թէ « 950 թուականին, երբ Պարսիկք կուգան այս կողմերն և ս արշաւելոյ, զօրապետն իւր բանակը գիւղէս 20 վայրկայն հեռու՝ լճակի մի քով կը դնէ: Հարատենց նոյն ատենն 300 տուն բնակիչ կունենայ, յորոց ամենէն հարուստ Հայ գիւղապետն տեսնելով, որ Պարսից գերի պիտի իյնան՝ անմիջապէս գիւղական ժողով մի կը կազմէ, և հետեւեալ ուրոշումն կը տան ու կը ձգեն գիւղապետին՝ ի գործադրութիւն: Հացալից գիւղապետն 7 տեսակ հացերէ, զոր օրինակ, ցորեան, տարեկան, գարի, կորեակ և այլն 7 սայլ կը բառնայ, իւրաքանչիւր սայլի մի տեսակ հաց բեռնաւորած՝ կը տանի առ Պարսից զօրազուլսն, և անմիջապէս ամեն մէկ սայլի վրայէն մէկ մէկ հաց կ'առնու փոքր փոքր թխել տուած՝ ու տանելով զօրապետի առջև կը դնէ, ի նշան իւր հիւրասիրութեան, առ Պարսիկս: Զօրապետն անտեղեակ լինելով հացերէն վերջի չորս տեսակներուն՝ մի առ մի բռնած ի ձեռին, կը հարցանէ գիւղապետին « այս ի՞նչ է » կը պատասխանէ « նան » (հաց). մէկ ալ ցոյց կը տայ թէ « այս ի՞նչ է » — « նան » (հաց), վերջապէս երբ զօրապետի չորս հարցմանց « նան » պատասխան կը տայ

գիւղապետն , մեծ հաճոյք կ'զգայ զօրապետն , որ կը պատուիրէ գիւղապետին թէ «այսուհետև գիւղիդ անունն նանիկ թո՛ղ կոչուի (վոքր հաց)», որով ց'արդ կը յորջորջուի : Յետոյ զօրապետի սիրտն իջած՝ երբ իւր բանակը քաշելոյ վրայ կը լինի , վերստին կը կոչէ զգիւղապետն և անոր կը պատուիրէ ըսելով թէ «այսուհետև դու իմ մարդս ես , և ո՛վ որ քեզ ներդուծիւն կը տայ ինձ իմացուր , ես կը պատժեմ զնա» : Պարսից մեկնելէն ետքն Խօշապայ Քուրդ , Պարոն երբ կ'իմանայ թէ իւր հպատակ Հայն Պարսից զօրաց առջև 7 տեսակ հացէ հանած 7 սայլերու բարձած 'ի պատիւ անոնց , անմիջապէս առ ինքն կը կոչէ յիշեալ հաց տուող գիւղապետն , զոր կսպաննէ 'ի միասին նորա շորս եղբարց հետ : Այս միջոցին Պարսից զօրապետն երբ կը լսէ Խօշապայ Պարոնի սոյն անգթութիւնը , շատ կը վշտանայ և հրաման կ'ընէ՝ որ նոյն Յ եղբարց վերայ իւր ծախիւք տապանաքարեր տնկուին : Այս կողմերն օրինաւոր քար չ'գտնուելով Ախլաթէն բերել կը տայ Յ հատ վիթխարի քարեր , յորոց կը ց'արդ գերեզմանոցի մէջ կը կենան և մին Խօշապայ կողմն տանելով կամուրջ ըրած են : Սոյնձաւանդութիւնն ինձ պատմեցին երկու ծերուկներ , որք փոխադարձաբար իրարու սխալ կը շտկէին՝ նըստած մի կիսաւեր տան պարսպի շուքին տակ , ո՛ւր ուշադրութեամբ կ'ունկնդրէի իրենց , և նորա ախորժանօք կը պատմէին ինձ : Սոյն աւան

դուժեան աւարտման վերայ խումբ մը կենդանի մարդիկ ձգած՝ կարապետիս հետ մեռելոց այցելութեան դնացի և ՚ի գերեզմանատան աւանատես եղայ յիշեալ չորս հսկայ տապանաքարանց, որք յիրաւի Ախլաթու քարերուն յար և նման էին, զորս երբեմն ինոյն դաւառ տեսած էի, նախորդ ուղեւորութեանս մէջ: Սոյն չորս մահարձանաց վերայ խաչի և ծաղիկներէն ընտիր տեսակներ քանդակուած էին ճարտարօրէն և մի և նոյն արհեստաւորի ձեռքէն ելած: Քարանց յիշատակագիրներէն մեծագոյն մասն անընթեռնելի գտայ: Աւասիկ, զոր ինչընթերցայ քարերէն միոյն վերայ իւր ճշգոթութեամբ: «ԹՎ. ԶԶԵ Մեղիք խանս կանդնեցի զխաչս՝ բարեխօս առ Քրիստոս վասն հոգոյ զերայրին իմոյ Ստեփաննոսին, որ սպանաւ ձեռամբ անաստուած ուլամին, (․⁶) որք հանդիպիք Աստուած ողորմի ասայէ՛ք»: Միւս չորս խաչաքարանց վերայ՝—3 տարուան տարբերութեամբ մի և նոյն թուականք կան և «սպանաւ» կ'ըսէ մնացեալ գրեանք չեն կարդացուիր: Եթէ յիրաւի սոյն տապանագիրներն ամրողջապէս և անսխալ ընթեռնելի լինէին, պատմական փորրիկ լոյս մը թերևս կարելի կը լինէր առնուլ, որով հետաքրքուիլ:

Գիւղիս երկրորդ անուան գալո՛ւ՛ նորա վերաբերութեամբ եւս կ'աւանդուի թէ «ծանուցեալ նահապեան երբ նետ կը մխէ ականաւոր թշնամւոյն կուրծք, մխեալն շնչասպառ ինկած

ատեն իւր թուանիկ անդ կանգնած լինելով՝ յանկարծակի կը տեսնայ և կը հարցնէ իւր մեծ պապուն թէ « Ի՛նչ եղաւ , ո՛հ դառնիկ խարատեց զիս » կը պատասխանէ , որով գիւղին անուն մընաց « Խարատեց », որ յիշեալ անուան աղաւաղեալն է : Գիւղիս առաջին անունն նոր է վերջինէն , որ աւելի ընդհանուր է դաւառիս մէջ :

Խարատեց կամ Հարատենց գիւղի յատակըն շատ ջրային է : Ականատեօք կը պատմեն թէ 80--90 տարուան միջոցին մի անգամ գետնի տակէն սեւ ջուր ելնելով գիւղը կոխած է , այնպէս որ դժբաղդ գիւղացիք ստիպուած են մի ժամանակ գիւղէն հեռանալ մինչեւ որ « Աստուծոյ այս պատիժն անցնի » . ջուրը քաշուելէն յետոյ կը վերադառնան յիւրեանց գիւղ , նոյնպէս ասկէ 14 տարի յառաջ դարձեալ գիւղիս յատակի սեւ ջուրն սկսած է յորդիչ և մի քանի թոնիրներ լեցուած են , որոյ պատճառաւ գիւղացիք ահով ու դողով կը պաշարուին , սակայն բարեբաղդաբար 4—5 օրէն ջրերն կ'իջնան և գետին կ'սկսի ցամաքիլ , որով ժողովուրդն սիրտ և հոգի կ'առնու : Գիւղիս սոյն բնական երեւոյթն կարծել կը տայ թէ իւր տակը շատ խորունկ լըճակ մի կայ , որոյ հեա յարաբերութիւն ունին տակէն վազող անծանօթ ջրեր :

Տեղւոյս նախկին վիճակը շատ լաւ կը պատմեն , մանաւանդ բաղմամարդ և լի եղած այգիներով և մրդեղինաց ծառաստաններով , այն-

պէս որ « փոքրիկ առուաց մէջ ծառերէն թափուած խնձորներն երբեմն զջուրն արդիլած են և ջրէն լեցնողները կ'ստիպուէին նախ խնձորներ մէկ կողմն տալ և ապա սափորնին լեցնել » : Այժմ՝ այս ամենքն կորած են , մի միայն մի քանի , ծերունի ուռենի , ծառեր կը տեսնուին , որք շուք տալէն զատ ուրիշ օգուտ մի չունին :

Գիւղէս տակաւին չ'մեկնած՝ երբ գիւղացւոց կը հարցնէի թէ քանի՛ հաս դպրոցական տղայ ունիք , մի նորահաս մարդ , որոյ ընչացք գեռ նոր կը մրային , 'ի հեռուստ յատուկ զիս կը գիտէր և ինձ հետեւեցաւ երբ եկեղեցւոյ ճակտի դրեանց վերայ նայելով անցայ 'ի գերեզմանատուն , ո՛ւր քարերէն միոյն գրերն հետաքրքրութեամբ լուալ տալով ընթեռնելի ընել կը ցանկայի , որով խաւարէն լոյս մը տեսնել :

Տեղէս մեկնած պահուն յիշեալ տարիքով ազնիւ երիտասարդն , ինչպէս նաեւ սրտիւ , մըտօք և հոգւով բարի երիտասարդը , մինչեւ գիւղէս դուրս մեզ ընկերացաւ և բաւական յառաջ գնալէն յետոյ շնորհակալութեամբ ստիպեցի զինքըն՝ որ վերադառնայ 'ի գիւղ և մնաս բարեալ խօսքը տակաւին բերնէս ամբողջապէս դուրս չը ելած՝ ձիուս սանձէն բռնելով սկսաւ զիս թախանձել թէ « Ստամպոլէն է՞ր եկած ես էսա ջապառ (խիստ տաք) արեւուն ման կուդաս (կը պտըտիս) մեր աւերակ երկիրները , դու հայանական Ազգ սիրող մէկ կ'երեւիս իմ աչ-

քերաց, եթէ քու Աստուած կը սիրես քու միտք
և սիրտ ճիշդ ինձ ասա՛, որ քեզ թող տամ՝
ես քու բաղին եմ ինկած, ասա՛ թէ ազգին ինչ
աղէկ բան պիտի էնի մեռած պապերու խաչ
— քարերէն, ժամերու (եկեղեցի) դռան գը-
րերէն և մեր լանկլավազ ճժերէն (մանր մանր
տղայ) : » Այս առթիւ իրեն հասկանալի լե-
զուաւ բաղում դժուարութեամբ կարծեմ կրցայ
դինքն համողել՝ ըսելով թէ քարերէն եթէ օգուտ
մի չ'ինի, գրերէն և ճժերէն մի օր բարիք մը
պիտի ծնի, եթէ աներկմիտ հաւատայք և կար-
դացնէք ու կրթէք զանոնք . զայս ըսելով նա
գիւղ վերադարձաւ, ես ուրախ տպաւորու-
թեան մը տակ մեկնեցայ 'ի Նոր—գիւղ, որ կը
գտնուի Հարատենից յԱւելահիւսիս 2 ժամու-
շափ հեռու անկէ :

ԳԼ. ԼԵ.

ՀԱՐԱՏԵՆՅԷՆ ՄԵԿԵՈՒՄԵՆ

Հարատենցէն մեկնելով դէպ 'ի յԱրեւելա-
հիւսիս 2 ժամեն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղն :

ՆՈՐ—ԳԻԻՂ. — Ունի 50 տուն, մի եկեղե-
ցի՝ սուրբ Ստեփաննոս անուն 150 տարուան և
մի քահանայ, կենդանի և աշխոյժ : Ունին մի
ծաղկոց, ո՛ւր կ'աչակերտին 30-35 ուսանողք,
յորոց մեծագոյն մասն ամառը և ձմեռը կը յա-
ճախէ 'ի վարժարան : Ժողովուրդն ունի սէր առ

եկեղեցիին և փափաք առ ուսումն և դաստիարակութիւն : Դպրոցն յանձնուած է վանցի մի պարկեշտ երիտասարդի, որ իւր զարգացմամբն դոճ կ'ընէ զուսանողս, սակայն հրահանգի, շատ պարագայից մէջ, կրնայ կարօտիլ : Հոգւով չափ բեկրութիւն զգացի երբ առոյգ և կայտառ գըտայ տեղւոյս մանկտին, որոյ եռանդին դժբաղդարար չեն սլատասխաներ գրական պիտոյքն :

Գիւղիս մէջ բաւական թուով երիտասարդներ կը գտնուին, որք ունին կորով, տեղւոյս տուարներ և ոչխարներ իրենց հանգստութիւնն և ապահովութիւնը սլարտական են յիշեալ երիտասարդաց սոյն օրինակելի վիճակին :

Նոր—գիւղն շինուած է տափարակ դաշտի մը վերայ, որոյ Հիւսիսային Արեւելը կայ Ս. Գէորգ անուամբ փոքրիկ մատուռ մը կառուցեալ ապառաժի մը վերայ :

Սոյն գիւղն ժամանակակից չէ Հայոց Զորոյ միւս գիւղերուն, որպէս իւր անունէն կը յայտնուի : « 80 տարի յառաջ աստ կը բնակէր 130 տուն բնակիչ » ըստ աւանդութեան :

Գիւղիս ճանապարհի վերայ գտնուին ամենամեծ դժբաղդութիւն կրնայ համարուիլ բնակչաց համար, որոնցմէ բարեբաղդարար 3—4 հոգի հաղիւ կը գտնուին 'ի Պօլիս պանդուխտ :

Նոր գիւղի Արեւմտահարաւը 20 վայրկեան տարակայ՝ Տէ՛ անուամբ աւերակ քաղաքի մը տեղն ցոյց կը տրուի, որոյ հնութեանց բեկոր-

ները գրեթէ աննշմարելի շեն : Սոյն քաղաքի անուան վերաբերութեամբ 'ի ծերոց կ'աւանդուի թէ « ժամանակին չքեղ և լաւ գիւղաքաղաք մը լինելով՝ հեռաւոր տեղերէն իրեն 'ի տես կը գալին , այս պատճառաւ անուան մնաց «է՛» որ յետոյ փոխուած և եղած է ո՛ր » :

Մ Ե Կ Ն Ո Ւ Մ Ն

Նոր-գիւղէն ելնելով շարունակեմք ընթացքնիս միեւնոյն ուղղութեամբ կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

ՍՈՒԵՂ. — Նախորդ գիւղէն 11/2 ժամ հեռու կը գտնուի 14 տուն հայ և 3—4 տուն Քուրդ : Հայք ունին աննշան եկեղեցի մի , յուսահատ քահանայ մը . իսկ դպրոցին գալով՝ ոչ թէ միայն չ'ունին , այլ նաեւ ունենալոյ յոյսեր կը պակսին , վասն զի իրենք շատ ողորմելի և աղքատ են աւատական գրութեան մը տակ :

ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆ

Դիւղիս յԱրեւելակողմն կէս ժամ հեռու կայ Ս. Վարդան անուամբ մի փոքրիկ վանք՝ կառուցեալ ընդարձակ բլրակի մը ստորոտէն քիչ վերեւ : Յիշեալ վանքն այժմ ամայի կը կենայ փակեալ դրամբ . տարին մի անգամ Ս. Վարդանայ տօնին գիւղիս քահանայն երթալով կը պատարագէ 'ի ներկայութեան բաղում ուրախալից ուխտաւորաց :

Աւանդութեամբ կը պատմեն թէ « Ս. Վարդանայ դլուխն սոյն վանուց մէջ թաղուած է մի անձանօթ անկիւնը » : Սոյն աւանդութիւնն ըստուգութենէ շատ կը շեղի, երբ Արտաղու դաշտ միաքերնիս բերենք, ո՛ւր Վարդանն ինկաւ :

Առեղ կը գտնուի Հայոց Զորոյ Հիւսիսային երկայնութեան Արեւելածայրը :

ԳԼ ԼԸ.

ՀԱՅՈՅ ԶՈՐՈՅ ՀԱՐԱՒԱԿՈՂՄՆ

Հայոց Զորոյ Հիւսիսային մասն աւարտած լինելով՝ նախորդ գլխուն վերջը յիշուած Առեղ գիւղէն մեկնիմք գէպ 'ի Հարաւ և անցնելով Խօշապայ գետ կը հասնիմք 'ի Հնտստան գիւղ, որ կը գտնուի գաւառիս Հարաւային երկայն մասի Արեւելածայրը, որմէ շարունակաբար ուղեւորիմք յԱրեւմուտս կրկին գէպ 'ի Վանայ ծովն, առանց այլ եւս ուղղութեան գծերնիս յաճախ յիշելոյ, երբ ճանապարհի շեղումն մեծապէս զգալի չ'է, որպէս ասացի նախապէս, երբ 'ի սոյն գաւառն մտնելով կ'սկսէի տեղադրել նորա Հիւսիսային երկայն մասն :

ՀՆՏՍՏՍՆ. — Նախորդ գիւղէն 1 1/2 ժամ հեռու է և շինուած « Ապլասաթ » (Ապուսէթ) լայնահատակ լերան ստորոտը : Ունի 30 տուն բնակիչ, յորոց 5 տուն Քուրդ են : Հայք ունին մի նորաշէն ու բաւակոն ճաշակաւոր եկեղեցի :

յանուն Ս. Աստուածածնայ կառուցեալ, մի ընտիր քահանայ՝ ուսեալ և առաքինի, որոյ նման գաւառիս մէջ չ'կայ, այս մասին Հնտասանցիք բարեբաղդ կրնան համարուիլ, սակայն մեղք որ դպրոց չ'ունին, որոյ դռնէն պիտի ցոլայ իւրեանց եկեղեցւոյ լոյս, յորմէ տեղւոյս դըժբաղդ նոր սերունդ զըկուած է :

Աստ եկեղեցւոյ արտաքին սրահը քահանային և մի քանի գիւղացւոց հետ նստած՝ մինչ կը խօսէինք դպրոցի վերայ, 10էն աւելի հոլանի և բոկոսն, այլ կայտառ մանուկներ մեզ հանդէպ կեցած՝ այնպէս որ իրարու միշտ կը հրէին անձանօթ հիւրի մը նկատմամբ զգացած ուրախութենէն, որ յուզուիլ սկսայ և իրրեւ արդար իրաւունք այդ մանկանց, մեծ ցաւ յայտնեցի ներկայ ծնողաց, որ անմտօրէն այս լուսոյ դարու մէջ 'ի խաւարի կը մեծցնեն իրենց յուսալից զաւակները : Գիւղիս միսթարական կողմըն միայն սա էր թէ երիտասարդութիւնը կորովէ զուրկ չէ բոլորովին :

Հնտասան 'ի հնումն 6 եկեղեցի ունեցեր է, որոց հետքերն ց'արդ կը նշմարուին, նախապէս 400 տուն բնակիչ ունեցած է՝ որոյ ապացոյց իւր մէջ է : Գիւղիս Արեւելակողման Սպլասաթ լեռն տեղ տեղ կարճիկ կաղամախներէ ծածկեալ է, որոյ վերայ կան նաեւ մի քանի անթուական ժամանակէ մնացած դերեղմանաքարինք, որոց համար անորոշ աւանդութիւնք կան, զորս աստ նշանակել չ'աւելորդ են :

Գիւղիս յԱրեւելակողմն 3 քարընկէց հե-
ռու կը տեսնուին երկու « քոյր-երգայր » անուամբ
գերեզմաններ, որոց վերաբերութեամբ կը պատ-
մուի 'ի ծերոց թէ « յանուն կրօնի նահատա-
կուած են և իրենց արեամբ տեղւոյն վերայ մի
քանի ծառեր բուսած , » որք այժմ կը տեսնուին
գերեզմանաց շուրջը , որոցմէ փոքրիկ ճիւղ մը
անգամ չ'են կտրեր , զի մասնաւոր ուխտատեղի
է , մանաւանդ իգական սեռի համար :

Հնտստանայ տեսարան այնչափ գէշ չ'է ,
միայն թէ մի քանի հատ ուռի ծառերէ զատ՝ այլ
ծառաստան չ'ունի : Այժմ տեղւոյս երիտասարդ-
ներէն մտաց և կորովոյ տէր մին՝ մրգեղինաց
ծառաստան և խաղողոյ այգի տնկած է . տա՛յր
երկինք , որ անվնաս մնայր և լինէր 'ի Հայոց
Չոր նախանձելի օրինակ մը զիւր նմանիս յառաջ
բերելոյ , վասն զի , ինչպէս նախորդ յօդուած-
ներէս միոյն մէջ դիտել տուած եմ , թէ դաւառիս
խիստ մեծագոյն մասն՝ բերան մը թացելոյ չափ
մրգեղինաց ծառեր չունի : Սոյն գիւղ պարբե-
րական անախորժ գէպքերու ենթակայ կը հա-
մարուի 'ի տեղացւոց :

Խէ՛թ . — Հնտստանէն մեկնելով մէկ ժամէն
կը հասնիմք 'ի սոյն գիւղ , որ ունի 20 տուն Հայ
և 3 տուն Քուրդ առաջինք ունին մի եկեղեցի
Ս. Սարգիս անուամբ , առանց քահանայի և ա-
ռանց դպրոցի . իրենց կրօնական պէտքերն մեր-
ձակայ գիւղի քահանայի կողմանէ կը հօգացուին ,
Գիւղիս տեսարան լաւ է քան զառաջնոյն :

ԳԼ. ԼԸ.

ԽԵՔՈՒՅ ՎԱՆՔ

Խէքայ յԱրեւմտահարաւ 20 վայրկեան հեռու կը գտնուի « Խէքուց Ս. Գէորք » կոչուած անկաթուղիկէ հին վանք մը, որոյ շինութեան թուական չ'կրցայ գտնել դժբաղդարար, միայն թէ վարդանանց դէպքերէն ետքը շինուած լինելու է, շատ անճաշակ և հին ձև մ'ունի :

Վանքն ունի բաւական ընդարձակ հող և ջուր, ընտիր տեսարանաւ և հին շինուածքներով. այժմ՝ Տէր Սարգիսեան Ստեփան վարդապետի վանահայրութեան յանձնուած է. որպէս և կապուտ կողայ վանքն, (որոյ վերայ խօսուած է) Յիշեալ վարդապետի ջանիւք շինուած են մի քանի նոր սենեակներ և խուցեր, 'ի մօտոյ պիտի ունենայ վարժարան մը, զոր անցեալ տարի արդէն ունէր :

Խէքուց վանքի առջեւ իր շրջապատէն դուրս « Չկնտուն » կոչուած տեղի մի կայ, որոյ վերաբերութեամբ կ'աւանդեն թէ « մի գեղեցիկ լճակ եղած է ձկներով լի, որոյ վերայ Պօլտաղի Հայ մեծեր երբեմն իւրեանց ընտանեօքն կ'ըթօնուին : »

ՍՈՒՐԲ ԱՐՐԱՀԱՄՈՒ ՎԱՆՔ

Խէքուց վանուց յԱրեւելահիւսիս մէկ ժամ

հեռու ձորագալտի մը վերայ լերանց ստորոտը շինուած է Ղեւոնդեանց աշակերտ Ս. Սրբահամու վանք, որոյ մասին Եղիշէն կը գրէ : »

Սյս մասին ձերոց մէջ հետեւեալ աւանդութիւնը պահուած է :

« Երբ Ղեւոնդեանց դէպքի ժամանակ Սրբահամ և Խորէն 'ի Հարաւ գերի կը տարուին, անդ՝ ծանօթ ընդունելութենէն յետոյ՝ կը վերագառնան 'ի Հայս, և վերոյիշեալտեղին իրենց համար աղօթատեղի կ'ընտրեն, ո՛ւր տակաւին բընակութիւն չէր եղած : Աստ իւրեանց փոքրիկ մատուռ մը շինելով կը բնակին աղօթելով եւ սաղմոսելով, սակայն ջրոյ պակասութեան համար շատ կը նեղուէին և իրենց ծարաւը կ'անցունէին մէկ ժամէն աւելի հեռու Խօշապայ գետոյ ջրովն : Իրենց դէմքի վերայ դրուած անախորժ նշանաց ամօթէն, սոյն երկու երկնից նուիրեալներն ժողովրդեան մէջ մտնել չէին կրնար, մի օր երբ ջուր խմելէն յիւրեանց աղօթատեղին կը վերագառնան, ճանապարհին անտանելի վիշտէ մը բռնուած՝ կ'արտասուեն, և երբ յաղօթատեղին կը հասնին, կը տեսնեն որ լերան ստորոտը մի աղբիւր բղխած է պաղ եւ անուշահամ, և ձայն մը կը գայ առ Սրբահամ և առ ընկերն թէ « Սրբահամ այս ջուր և ձեր գերեզմանք լիցին ցաւագարաց 'ի բժշկութիւն » : Սոյն մենակեաց սրբակրօծք մի քանի տարիէն երբ կը մեռնին, այս կողմերու բարեպաշտ բը-

ըխտոնեայք խորհուրդ ընելով՝ աստ յանուն Ս. Սատուածածնայ վոքրիկ մենաստան մի կը շինեն որոյ Հիւսիսակողմն. կից տաճարին, կ'ընտրեն տեղի գերեզմանաց յիշեալ կրօնաւորներուն և անդ կ'ամփոփին նոցա չարչարեալ մարմիններ, անոնց վերայ կառուցանելով մատուռիկ մը: Չայս մենաստան, ում կը հաւատայր այլակրօն, այլ ջերմեռանդ կարապետս, տեսնելոյ եկանք, առանց գիտնալոյ նորա արդի տխուր կացութիւն, երբ վանուց մօտեցանք, մարդ և անասուն չ'տեսնելով ցաւ և զարմանք զիս պաշարեց ու վերջապէս գտանք զայն ամայի և դարաւոր ուռենուց մ'առընթեր, Սոյն ուռենին՝ պահապան Արրահամու մենաստանին, գլուխը ձգած դէպ 'ի յայն, որուն շուք տալ կ'ուզէր, այլ չ'կարէր յաջողիլ, զի կարճ էր հասակաւ, թէեւ լինէր հաստարմատ և ճղաչատ:

Սոյն վանուց տաճարն անվնաս կը կենայ գեղեցիկ շինուածքով, առջևի սենեակներն կիսակործան, տաճարին կից սրբոց հանգստարանը վոքր մասամբ վնասուած է, և ո'ւր կը տեսնուէին, ձէթ, իւղ և մոմ, զոր վառեց կարապետիկս համբուրելով և ծնրադրելով, սակայն պակաս թողուց քառաթեւեւ, զոր չէր սորված: Այս պահուս մինչ կը գիտէի վանուց պարսպի քարերուն վերայ իւր անցեալ կենաց պատմագիր մի գտնելոյ, յանկարծակի հրացանի ձայն մը սոսկալի եկաւ յիմ ականջ. ես սիրտ առի

և ձայն տուի կարապետիս. երկուքս մէկէն, որ-
պէս երկիւղալից երբեմն ներս մտանք 'ի տա-
ճարն, դուրս ելանք անտի աներկիւղ և ի'նչ
տեսնեմք. մի կոնածե զլխարկաւոր բարձրա-
հասակ և ահարկու մարդ, որ զիս գիտաց յիւր
կրօնէն երկիւղ կրելով վեց աչերէն, ում պար-
տական մեր կեանք մնաց, երբ անծանօթն զան-
ծանօթս ողջունելով հեռացաւ պաղարիւնու-
թեամբ և մտախոհ ։

Կրկին վերադարձանք 'ի տաճարն, ո'ւր չք
գտնելով մի որոշ թուանշան, դուրս ելանք տը-
խուր տպաւորութեան մը տակ ։

Սոյն վանք տարին մի անգամ Համբարձ-
ման տօնին բաղմաթիւ ուխտաւորք կուգան և
Խէքուց վանուց վանահայրն, որոյ տրամադրու-
թեան տակ են ամայացեալ մենաստանիս ար-
տօրայքն, աստ դալով կը պատարագէ ։ Տեղւոյս
ծանուցեալ աղբիւրն տակաւին ջուր կը տայ
նուազօրէն և կը ծառայէ ուխտաւորաց ։

ԳԼ ԼԹ.

ՍՈՒԲՐ ԱՐԲԱՀԱՄԷՆ Ի ԾԻԾԱՂԱԲԵՐ ՎԱՆՍ

Ս. Աբրահամու վանքէն ելնելով շարունա-
կեմք մեր ուղին ։ Խէքուց վանուց առջևի ճա-
նապարհը բռնելով և ժամէն կը հասնիմք «Ծի-
ծաղաբեր Ս. Աստուածածին» կոչուած փոքրիկ
վանքն, որ կառուցեալ է տաճարաւոր և խիստ

հաստատուն շինուածով՝ գրեթէ տափարակ տեղ-
ւոյ մը վերայ , ունի 2 հատ հետաքրքիր և լա-
պահարաններ :

Սոյն մենաստան կը թուի լինիլ Թադէոս
առաքելոյն շէնք , որոյ նկատմամբ կ'աւանդեն
թէ « երբ յիշեալ առաքեալն 'ի Հայոց Ձոր
գալով՝ եկաւ աստ ու նստաւ « Կուռդար » ա-
նուն բլրոյ մը վրայ , զոր այժմ ցոյց կը տան , որ
կը գտնուի վանուց անմիջական կռնակը , (ո՛ւր
նախապէս բնիկներու բերդ մ'եղած է) և անդ
Թադէոս առաքեալն յոգնութենէն փոքրիկ նինջ
մը կ'առնու : Ս. Աստուածածին 'ի տեսեան ի-
րեն կ'երևայ ծիծաղուն դիմօք , առաքեալն « ին-
չո՛ւ կը ծիծաղիս ո՛վ Տիրամայր , կ'ըսէ , նա կը
պատասխանէ թէ « կը փափաքիմ՝ որ աստ մի
վանք շինել տաս » և աներևոյթ կը լինի :

Առաքեալն վեր ելնելով կը յայտնէ բարե-
պաշտից , և կը շինեն այժմեան վանքն՝ անուա-
նելով դայն « Ծիծաղաբեր Աստուածածին » :

Յիշեալ Կուռդար կոչուած բերդի տեղւոյն
'ի Հարաւակողմն փոս արտ մի կայ , որոյ համար
աւանդութեամբ կը պատմեն թէ « Նահապետի
ձեռակերտին շէն եղած ատեն « Նահապետական
գերդաստանին զրօսանաց լճակն եղած է , զոր
յատուկ շինել տալով Խօշապայ դերտոյ ջրովն կը
լեցնէին , և վրան ամառ եղանակին նաւակներ
րով կը զուարճանային : »

Վանուց անմիջական յԱրեւել բաղմաթիւ

գերեզմանատեղիք կան առանց խաչքարի և ունեցողներուն ընթեռնիլի ամենամեծ թուականն 980 էն վեր չէ :

Վանքէն քիչ մը հեռու՝ ՚ի Հարաւային Արեւելակողմն « Եէզտիներու գերեզման » կոչուած բլրակի մը վրայ՝ կը կարծուի լինիլ երբեմն նոցա աղօթատեղի կամ այլ նուիրական վայր :

Սոյն Եիծաղաբեր Աստուածածին վանքն ունի վանահայր-վարդապետ մը Աղթամարայ կաթողիկոսի գերիշխանութեան ներքեւ : Ունի բաւական թուով ոչխար , տուար և ծառաստանով լաւ տեսարան մը, բայց դժբաղդարար դըպրոցէ և մտային կեանքէ բոլորովին զուրկ է : Այսուհետև մտադիր են ունենալ « Եթէ յաջողին » :

Սոյն մենաստանէն մեկնելով քիչ մ'ետք մեզ պատահեցան 6—7 Հայ մարդիկ լուրջ և բաւական զգայուն տեսակէն . երբ զիրենք ողջունեցի , նոքա կը խօսէին ընդհանուր վիճակի մասին , ինձ պատմեցին շատ թթու մի նիւթի վերայ մեր ուսումնական դասուն կենաց վերաբերեալ և յանձնարարեցին խղճիս և զգացմանս, որ գրեմ հրապարակաւ : Ասոնց մտաց թարգմանութիւնն այլում նուազի թող տալով , շարունակեմք մեր ուղին և 20 վայրկենէն կը հասնիմք Էրէմէրու կամ Հէրէմէրու կոչուած գիւղ , որոյ վերայ յաջորդով :

Մ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Նտխորդ գլխոյ վերջի գիւղին վերայ տակաւին չխօսած յորոշանջ յետ մը զիս արդիւնց յառաջ գնալոյ, իսկ այժմ ուրախ եմասել՝ որ այդ ձմեռն անցուցի եւ կը շարունակեմք վերստին մեր Ուղեի Որ Ու Թ Ի Ի Ն, կամ որ նոյն է ըսել այն նախնական եւ սիրուն երկրի այլ եւ այլ անցից եւ վիրաց պատմութիւնը, զոր այս անգամին ես, նման առաջնոյն, մերթ կծկծելով, մերթ լայնելով յառաջ տանիլ եւ 'ի . . . հարկէ ստիպեալ՝ մտաց դարձեալ ոլորապտոյտ շրջանակ մի ընարելով խօսիլ եւ գրել զհնոցէն եւ զնորոցէն, զգըրոցէն եւ զբրոցէն այդ երկրին, որոյ վերայ սիրահար բանասիրաց ուշքերն հրաւիրելով :

Վերսկսիմք ուրեմն ճիշդ այն տեղէն, ո՛ւր յիշեալ պատճառաւն կանգ առի պահ մը, ինձ համար ահա՛ն է այսուհետեւ, բնականէն այլ եւս երկիւղ չունիմ, իսկ անբնականին դալով պէտք եղած տեղն ինքնապաշտպանութեամբ գիմագրելոյ պատրաստ՝ յառաջ երթամք գրելով համաձայն նախընթացիս ուղղութեան եւ ոճոյն որոց համար շատ ուրախ եմ ըսելոյ, որ 'ի բաղմաց շնորհակալութիւններ ընդունեցայ, յորոց արժան կը համարիմ աստ նշանակել Մեծ. Մ. Էֆէնսի Աղաբէգեան, այն հայրենասէր հոգին, որ բոլոր գրածներս կրկնակի ախորժանօք ընթերցած է եւ կ'ընթեռնու իբրեւ երկրի «Հին

երբ նորապսակ մի երիտասարդ մեռնի, [թէ՛ ա-
րական և [թէ՛ իգական սեռէ լինի, նորա տա-
պանաքարի վերայ, [թէպէտեւ լինի անճաշակ,
կը քանդակեն մեռանողի պատկերն, ՚ի ձեռին
մի ծաղիկ և գլխուն կամ կուրծքին վերայ խաչ-
ծաղիկն ՚ի նշան իւր դարուն հասակին, իսկ խա-
չըն ջերմեռանդութեան ապացոյց :

Հէրէմէրուի երիտասարդութիւնն մխիթա-
րական կողմեր կրնայ ունենալ, եթէ իրեն տը-
րուած յորդորական խոհեմ խրատներն ապար-
դիւն չ'լինին, որով սիրեն [թուղթ և գրիչ . ի-
րենք առոյգ, կտրիճ և ուժեղ են, նոյնպէս և
իգական սեռն անուժի չէ. սակայն ինչ օգուտ
անժշակ միտ և սիրտ յառողջ մարմնի :

Գիւղս իւր նախորդէն աւելի գեղեցիկ տե-
սարաններով շրջապատեալ է :

Գիւղէս չ'մեկնած՝ ծառոյ մը շուքին տակ
մի քանի դիւղացւոց հետ մինչ վերջի հանդիստս
կ'առնէի, առջևս գրուած էր դիւղական, այլ
պատուական նախաճաշիկ մը. սոյն պահուն հե-
ռատես ծերունի մը, որ ինձ [թուեցաւ մարմնով
տկար և մտօք նոր, կարեկցութեան արժանի
10—12 վոքրիկ և միանգամայն բոկոտն մա-
նուկներ՝ ոչխարի նման առջև ձգած՝ բերաւ առ-
իս և զանոնք ինձ մատնացոյց ըրած ըսելով «ե-
թէ կը սիրես էսա ճժերու (սոյն տղայոց) կա-
նանչ արեւն՝ մեզ մի վարժապետ խրկէ Ստամ-
պուլէն, որ զասոնք կարդացնելով ՄԱՐԴ ընէ» :

քիչ տարուան նորոգուած , մի քահանայ՝ պարզ
և ողորմելի , բաւական թուով տխեղծ մանուկ-
ներ՝ անդիր և անդարոց , և որ աւելի ցաւալին
է՝ ժողովուրդն գործելոյ տրամագիր , ընդու-
նակ ազգային զգացումներէ ներշնչուելոյ , սա-
կայն կը կարօտի արտաքին յորդորանաց : Աստ-
իբրև գանգատ պէտք է շեշտելով կրկնել թէ
« գործ կայ , գործաշ չ'կայ » :

Գիւղիս տեսարանը կրնայ ըսուիլ որ բա-
ւական լաւ է , որոյ անուան սկզբնապատճառն
չ'գտայ , իւր սահմանին մէջ երկու եկեղեցեաց
տեղիք ցոյց կը տրուին հիներէն և նորերէն , ա-
ռանց անուններն յիշելոյ , որք անշուշտ դարե-
րու հոլովմանց մէջ մոռցուած են :

Աստ ևս հանգիստ առած միջոցիս՝ մինչ
այլակրօն կարապետս խոտաւէտ արտի մ'եղերք
ձիս երկայն չուանով երկիւղէն յիւր ոտն կա-
պած և ինքն երկրի վերայ երկարած՝ կը նըն-
ջէր անհող , մի շատ պառաւ կին դաւաղան
'ի ձեռին առ իս եկաւ դողդոջելով , որոյ երի-
տասարդ զաւակն 'ի Պօլիս կը գտնուէր , որմէ
10 տարիէ 'ի վեր լուր մի չունէր այդ խեղճ կի-
նըն , որ չ'գիտէր իսկ թէ ո՛ւր է նորա գործա-
տեղին կամ բնակավայրն : Նահապետական տան
մ'այս հինաւուրց տառապեալ գեղջկուհին դա-
ռըն արտասուօք Տեղագիր-Ուղեւորիս շատ բա-
ներ պատմեց և հետեւեալ սրտաճմլիկ խօսքերն
ըրաւ . « Իմ լաճու (մանչ տղայ) անուն Յարօ

(Յարութիւն) է, երբ կերթաս ձեր Ստամպօլ և կը տեսնես զինքն, դու քու Ստտուած կը սիրես՝ իրեն ասես թէ արի՛ (եկուր) քու պառաւ մէրկան (մօր) գլուխ գերեզմանի մէջ դի՛ր, նորէն դոր (ուր) կ'ուզես գնա՛)։ այս ըսաւ և ինձ յատկապէս ցոյց տուաւ իւր պանդուխտ զաւկի պատուական արտօրայքն, որք խոսանացեալ կը կենային անմշակ. առ այս աւելցուց թէ « կը տեսնե՞ս էսա (այս) խօրօտ (գեղեցիկ) հողերն ինորն (անոր) է, թողած երեսի վրայ գնացեր է ձեր Ստամպօլ, ո՛ւր ո՛վ գիտէ հիմա անօթի է, ծարաւ է, մերկ է, պօպիկ (բոկոտն) է, ի՛նչ է. Ստտուած ինձ մէկհատիկ զաւակ տուաւ, փա՛ռք իւրեան, բայց ի՛նչ անեմ, որ վերջէն քիւռ ու ծուռ (անխելք) եղաւ »։ Սոյն խելահաս թէև զառամեալ կ'ինն աստ յիշեցի իւր այն արժանաւոր և գնահատելի հաւատքին համար, զոր ունէր այդ երկրի վրայ և այս անհեռատեսութիւն մը չէր։

Քանի՛ քաղցր զուգադիպութիւն կը լինէր և սրտի գոհունակութիւն Ուղեւորիս, եթէ սոյն խօսքերն աստ մեր Անկշտանցի Յարօն լսէր և վերադառնայր առ իւր պառաւ, այլ յարգանաց և խնամօց արժանի կաթողին մայրիկն, որմէ հեռացած պահուս յանուն իւր Յարօին կ'արտասուէր դառնապէս։

Անկշտանց գիւղէն մեկնելով ճանապարհն իս շարունակեմք քիչ մը հեռու ՚ի Հիւսիսակող-

մըն կը հասնիմք « կղզի » անունն Հայ դիւզն , որ
ունի 10 տուն բնակիչ , մի եկեղեցի և մի քահա-
նայ , առանց դպրոցի :

Գիւղս ունի պատուական տեսարան և վոքը
ինչ ծառաստան , թէև լինի ոչ պտղատու , որ
դարձեալ մխիթարութիւն է , վասն զի , գոնէ
շուքովն օգուտ կ'ընծայէ ամառուան ատեն ա-
րեւակէզ խեղճ գիւղացւոյն , որ երբեմն խեթիչ
արեւու կիղմանէն ճարահատ եղած՝ դաշտի մէջ
տեղը անլեզու եղան ոտքեր կը կապէ , որպէս
զի անշարժ կենայ և ինքն այդ անասունի ըս-
տուերի տակը վոքը ինչ պատասպարի , մինչև որ
միջօրէի տաքութեան սաստկութիւնն մեղմա-
նայ , Ուշիմ՝ ընթերցող , ահա՛ քեզ մի կենդանի
և հետաքրքիր պատկեր՝ Աստուծոյ և բնութեան
հետ գործ ունեցող Հայ գիւղացւոյ մը :

Սոյն գիւղն « կղզի » անունն առած է իւր
բնական դիրքէն , վասն զի ամէն կողմանէ գը-
րեթէ շրջապատեալ է Շամիրամ գետոյ ջրոյն
ոլորապատոյտ ճիւղերէն :

ԳԼ. ԽԵ.

ԿՂՂԻՆ Ի ԽԱՌՆՈՒՐԴ

ԽԱՌՆՈՒՐԴ. — Գիւղս 1/4 ժամ հեռու է
Կղզիէն և որոյ մէջ հազիւ 3 տուն բնիկ մնա-
ցած է , իբրև այրած սրտի մխիթարանք : Տեղ-
ւոյս եռասուն Հայերն հին աւուրց յիշատակնե-

ըէ զուրկ չեն Բարեբաղնաբար, թէեւ նոքա լինին

 այժմ իւրեանց նշանակութիւնք բոլորովին կոր-
 սընցուցած, Սատ կը բնակին 10 տուն եկովի
 (անբնիկ), այլ հարուստ քուրդեր, որք տիրա-
 բար կը վարեն իրենց կեանք :

Շամիրամայ ջուրն, որոյ ական վերայ քիչ
 մ'ետքը պիտի խօսիմ, իւր բաժանեալ ճիւղեր-
 ըովն 40 հատ ահագին ջրաղացներ կը բանեցնէ
 աստ, յորոյ մեծագոյն մասին ուրոյն ուրոյն
 ջուր կը տայ՝ կազմելով հետաքրքիր և պատուա-
 կան տեսարաններ : Սոյն ջրաղացներն, զորս « չը-
 լաչ » (պարսկերէն 40 աչք) կ'անուանեն, սովո-
 րականներէն մեծ տարբերութիւն ունին իրենց
 աւելի քանակութեամբ ցորեան աղալովն, մի և
 նոյն ատենուան մէջ. շատ դիւրին է գիտնալ
 թէ սոյն տարբերութեան պատճառն է ջրոյ ա-
 ռատութիւնն, որով և երկանաքարանց մեծու-
 թիւնն, որ գրեթէ 1 1/2 մէթր տրամագիծ և 1/2
 մէթր բարձրութիւն ունի, և կը դառնայ կայ-
 ծակի արագութեամբ : Սյս աղօրեաց ջրերը յիշ-
 եալ դիւղի առջեւը գալով կը միանան կամ կը
 խառնուին իրարու, և կը կազմեն ամբողջու-
 թիւն մը. սոյն պատճառաւ տեղոյս անունն
 « խառնուրդ » կոչուած է, որ խառնուած տե-
 ղի ըսել է, տեղական նշանակութեամբ :

Խ Ա Չ-Կ Ա Մ Ո Ի Ր Ձ

Խառնուրդ գիւղի հիւսիսակողմն Յ քարընկէց հեռու կամուրջ մի կայ « Խաչ-կամուրջ » ըսուած , որ իրապէս խաչաձև է , վասն զի Խօշապայ կամ Անդղայ գետն (որոյ վերայ խօսուած է) Արևելքէն կուգայ դէպ 'ի յԱրևմուտս և կը գնայ 'ի վանայ ծով , իսկ Շամիրամն կը գայ Հարաւէն և նորա վերայ փոս կամուրջի մէջէն անցնելով կ'երթայ 'ի Հիւսիս . զիրեար այսպէս խաչաձև կ'ողջունեն սոյն երկու գետերն : Աստ ուղեւոր մը չ'կրնար կանգ չ'առնուլ տեղւոյս բնութեան գեղեցիկ և զուարճալի տեսարանան սրահ մը զուարճանալոյ համար :

Խաչաձև կամուրջիս հանդիպոյ Արևմտակողմն Յ քարընկէց հեռու ահագին լեռնակարկառի մը հարաւային ճակատի վերայ կը տեսնուին մի քանի տող սեպաձև գրեանք , հնութենէն բողբոլին անընթեռնլի . սոյն անձանօթ յիշատակարանն կը թուի լինել Շամիրամ թագուհւոյն ժամանակակից կամ նորա գործ :

Շամիրամ կոչուած գետն Անդղայ գետոյն վերայէն անցնելէն անմիջապէս յետոյ իւր հըպարտ և հսկայ գլուխն կը ծռէ յԱրևմուտս , և անոր հետ իրարմէ քիչ մը հեռու զուգընթաց կ'ընթանայ մինչև 'ի Մաչկակտակ (որոյ վերայ խօսուած է) . ասկէ յետոյ իւր վերջի հրաժեշտն կը տայ ընկերին և զիւր ընթացս կ'ուղ-

դէ հետզհետէ դէպ 'ի Հիւսիս ու կ'երթայ յԱրտամետ (որոյ տեղագրութիւնն գործոյս Բ. մասին մէջ պիտի տեսնուի), ո՛ւր բազմաթիւ այգիներ և արտորայք ուղղելէն ետքը կ'երթայ 'ի Վան, որոյ մէկ մասին ևս ջուր կը տայ, և վերջապէս կը թափի Վանայ ծովը :

Շամիրամն սկիզբէն ց'վերջ 12 ժամ կը ճանապարհորդէ առատ բարիք մատակարարելով երկրին, որով և ժողովրդեան, որ յանհնարինս կը տառապի երբեմն նորա առուներն մաքրելոյ համար, որոց աշխատութիւնն կարգաւ է :

Շամիրամայ դետոյն հետ զխօշապայն բազդատելով պէտք է զվերջինն շուր կոչել, վասն զի գաւառիս ամբողջ երկայնութիւնն կը չափէ և հազիւ թէ 7—8 դիւղօրէից մասնաւոր արտորայք կ'ուսողէ. ժողովուրդն ալ դժբազդաբար բնութեան դէմն մրցելոյ ոգին չ'ունի, որ կարենայ իրապէս դետոյ ընթացքին տիրելով՝ անոր իւր ուղած ուղղութիւնն տալ, որով շահարեր առնել զայն, որ ըստ ինքեան անշահ չ'է : Անիրաւութիւն մ'ըրած չլինելոյ համար պէտք է ըսել որ սոյն դետն Շամիրամէն ուրիշ առաւելութիւն մ'ունի, այն է թէ գարնան ատենները բազմաթիւ « տառելիս » ըսուած ձկունք կը խաղան իւր մէջ, որոց որսորդութիւնը տեղական կառավարութենէն կը ծախուի տարին մի անգամ դարնան ժամանակը :

ՆԵՆԻՔԻՆ ՊԺՆԿԵՐՏ. — Խառնուրդ գիւղի

Հարաւակողմն կը դանուի և անկէ $\frac{5}{4}$ ժամ հեռու է, ունի մի քանի տուն Քուրդեր և 9 տուն բընիկներէն մնացած խեղճուկ Հայեր, որք իւրեանց մեծ պասկերու խաչաքարանց ստուերներու նման օր ըստ օրէ աներևութանալոյ վրայ են :

ՎԵՐԻՆ ՊԺՆԿԵՐՏ . — Ունի 16 տուն բնակիչք, յորոց 6 տուն Հայ և մնացածը Քուրդէ : Հայք ունին մի անշուք, այլ բաւական ընդարձակ եկեղեցի, որ գիւղիս կեդրոնը կը բարձրանայ և դրօքն փակելովք կը կենայ, առանց քահանայի կամ փոխասաց տիրացուի մը, ուստի ժամասացութիւնք և սաղմոսք լռած են՝ հակառակ իւր հին ժամանակի ճօխութեան և բաղմահայութեան : Չ'մոռնալ պէտք է աստ յիշել թէ բաղմաթիւ բուեր և անախորժ թռչուններ շարունակ մուտ և ել կ'առնուն իւր անձուկ պատուհաններէն, որոց եղերքն երթալով կը հաւէ :

Սոյն գիւղի մէջ, հակառակ իմ և կարապետիս խոնջեալ վիճակին, չուղեցի փոքրիկ հանգիստ մի առնուլ . սորա պատճառն շատ երկայն է և ես կարճ տեղին կապելոյ խոհեմութենէն բռնուած՝ կը մեկնիմք տեղէս գէպ 'ի Հարաւ $\frac{5}{4}$ և ժամէն կը հասնիմք հետևեալ տեղին :

ՇԱՄԻՐԱՄ ԳԵՏՈՅ ԱԿՆ

Սոյն մեծահռչակ գետոյ ակն կը դանուի

« Սարպուլաք » կոչուած լայնայատակ լեռան ըստորստը , որոյ 8—10 քովէքով եղող ճեղքուածներէն դուրս կը տայ ջուրն հանդարտօրէն և մեղմիկ ու զուլալ (վճիտ) նման արտասուքի , որ նախ կը ծովանայ յ յետոյ կը լճանայ և վերջապէս կը դետանայ , դարձեալ հանդարտիկ և մեղմիկ Գետոյս ակնէն կէս ժամ հեռու միեւնոյն լեռան Հլուսիսային կողմերէն մի քանի տեղերէ պատուական ջուրեր կը բղխին և կը թափին անմիջապէս 'ի Շամիրամն , որ կը ընթանայ իւրեանց առջեւէն : Տեղւոյս բնական դիրքին և կազմութեան նայելով կրնայ կարծուիլ որ Շամիրամն կը բղխի այդ Սարպուլաք լեռան ներքին պորտէն , ո՛ւր ջուրն հորիզոնական դիրքով ընթացք չ'ունենալու է , այլ վարէն 'ի վեր դուրս տուող պէտք է լինի և լեռան կեդրոնական յատակը դաշտանալով կը տարածուի և դուրս կը տայ այլ և այլ կողմերէ ցած ճամբաներ գտնելով , Յիշեալ մասնաւոր ջրերն , որ անմիջապէս կը թափին 'ի Շամիրամն և որոյ ակնէն 5/4 ժամու չափ հեռու կը գտնուին , պէտք է լինին Շամիրամայ մասն միեւնոյն կեդրոնէն բաժնուած և մեկնած , ու դուրս տուած տարբեր ուղղութեամբք :

Շամիրամ գետն , որ իւր յորդութեան ամենամեծ կէտին կը հասնի տակաւին կէս ժամ ճանբայ չ'առած , Հայոց Չորոյ վերին և ներքին մասերու սահմանը կը կազմէ և արդէն ինքն է

բաժանող այդ գաւառի ամբողջութիւնն երկու
դիւսաւոր մասերուն , զորս վերեւ յիշած եմք :

Շամիրամն գաւառիս 23—25 գիւղօրէից
մեծապէս օգտակար լինելով , որպէս ըսուեցաւ ,
Հարաւէն կը դիմէ 'ի Հիւսիս և Խառնուրդ գիւղ-
ի նկատմամբ խօսածիս համաձայն ուղղութեամբ
յառաջ կ'երթայ և զիւր ընթացս կ'աւարտէ 'ի
Վանայ ծովն : Յիշեալ գետոյ ական քովերն բազմ-
մաթիւ Հայ բնակութիւնք եղած են յանցելումն ,
ասլրոդք սոյն պատուական ջրոյն առընթեր և
չնչոդք տեղւոյս կենսատու օգոյն :

Ներկայիս մէջ բնակութեանց հետքն ան-
գամ չ'երեւիր , միայն թէ աստ և անդ կը տես-
նուին հին յիշատակութեանց բեկորներն , որք
գարերու ձեռամբ , թաղուած են տեղւոյ . . .
հողին տակը , զոր վարած ատենն երբեմն ակասի
մէջ երկրագործող խօփին դէմն գալով ամբողջ
գութան պահ մը կանդ առնելոյ կ'ստիպեն . . .

Գ. Լ. ԽԲ.

ՇԱՄԻՐԱՄԷՆ ՄԵԿԵՈՒՄԵՆ

Շամիրամ գետոյ ակնէն , ըստ նախնիթաց
ուղղութեան , մեկնելով յԱրեմտակողմն 5/8 ժա-
մէն կը հասնիմք հետևեալ գիւղը :

ԽՈՍՊ . — Աստ կը գտնուին Ահ տուն բնակիչք ,
որք ունին յանուն Ս. Սարգսի կառուցեալ մի
հնաշէն եկեղեցի , մի քահանայ և ողորմելի մա-

նուկները առանց դպրոցի : Գիւղիս բնակիչք
բաւական հետաքրքիր կը լինէին աշխարհիս ըն-
թացքին վերայ և երբ այնչափ յառաջ կ'երթա-
յին իրենց հարցմանց մէջ ասպագայի բարեաց
ակնկալութեամբ, ստիպուեցայ տակաւին պա-
տասխան մը չ'տուած՝ հարցանել թէ քանի՞ մարդ
կամ տղայ ունիք ձեր գիւղին մէջ գրել կար-
գալ գիտցող, թո՛ղ լինին ամենապարզ տեսա-
կէն, այդ ևս իւր օգուտն ունի, մին 'ի նոցանէ
ճարտար յամենայնի կարծուած՝ յիրաւի բա-
ւական ըմբռնեց թէ ժողովրդեան յոյսն ինչպէս
կը համեմատէր իմ հարցման հետ, այսու ամե-
նայնիւ, տեղւոյս Հայքն, հակառակ տեղւոյ պա-
տուական տեսարանին և աճեցուն բնութեան,
բոլորովին յուսահատ և լքեալ վիճակի մէջ տե-
սայ : Աստ Յ ժամու չափ կեցայ այդ խեղճ և
միանգամայն նահապետական հիւրասէր թո-
ւունք ամեն կողմանէ զիս շրջապատեցին՝ իբրև
վրկարար այցելու մ'իւրեանց անպատմելի նե-
ղութեանց և տառապանաց, զորս երկրին, գլխ-
խաւորաբար տգիտութեան երեսէն մշտապէս
կը կրեն, որոց վերաբերութեամբ հանդարտե-
ցուցիչ յոյսեր տալոյ պարտքս կատարեցի և քա-
նիցս յայտարարութեամբ կարծեմ՝ հաղիւ կըր-
ցայ զիրենք համողել թէ՛ պաշտօնական մարմ-
նոյ մը կողմանէ չեմ եկած, որպէս ըմբռնած
կ'երեւիք, այլ մի միայն ձեր այս կայտառ ման-
կանց կըթական վիճակն, իբրև մասնաւոր ան-

հատ , կը փափաքիմ անձամբ տեսներէ շօշափե-
լով միանգամայն երկրի հին և նոր բարոյական
կենաց փոփոխութիւնք , որք պատիւ պիտի բե-
րեն թէ Աղգին և թէ մանաւանդ մեր Օսմ. մե-
ծազօր տէրութեան գահուն
. :

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԱՄԱՅԻ ՎԱՆԻՔ

ԽՈՍՊ . — Սոյն գիւղէն ելնելով 1/4 ժամէն
կը հասնիմք Խոսպայ Ս. Աստուածածին անուն
փոքրիկ , այլ բաւական կոկիկ և գեղեցիկ
վանքն որ թէև , անվրաս , սակայն փակեալ և ա-
մայի կը կենայ շրջապատեալ հինաւուրց և նո-
բաւուրց թաշաքարներէ ու լաւ տեսարաններէ :

Սոյն անբնակ մենաստանի շինութեան թու-
ականն չ'կայ . տապանաքարանց վրայ հաղիւ կը
տեսնուին 150 տարուան յիշատակարանք , ըստ
բանի ծերոց « 280 տարուան մօտ կը կարծուի
կառուցման թուականն » :

Տարեւոր անձերու աւանդութեանց նայե-
լով , սոյն վանքն ունեցած է երբեմն բաւական ,
կանոնաւոր միաբանութիւն և ըստ այնմ պա-
րագայք , իսկ այժմ ամենայն ինչ անհետացած են ,
.

Վանքն գմբեթաւոր չէ և կը բաղկանայ գրեթէ
երկու յարկերէ :

Թող տալով այս մենաստանիկ իւր տրդի-
ամայութեան մէջ և տպաւորութեան

մը տակ մեկնիմք տեղէս, ճանապարհնիս ուղ-
ղելով մասամբ մը յԱրևմտահարաւ և Վ ժամ-
ուան տեւողութեամբ տափարակ արտօրայք և
գաշտօրայք կտրելով կը ժամանեմք հետեւեալ
գիւղը :

Հիրձ . — Սոյն գիւղն ունի 20 տուն քուրդ-
յեկաւորաց և 'ի բնակաւորաց 10 տուն , որք 120
տունէն մնացած են . ունին կովածոյ քարերէ
կառուցեալ գեղեցկատեսիլ եկեղեցի մի , ո՛ւր
ողորմելի քահանայ մ'երեկոյ և առաւօտ ժա-
մասացութիւն կ'ընէ՝ առանց տիրացուի և անդ
կը ժողովին ծերունի արք և պառաւ կանայք ա-
ղօթել և խնդրել յԱստուծոյ իւրեանց մեղաց
'ի թողութիւն և հողւոյ վրկութիւն՝ որովք պի-
տի ազատին իրենց հողեկան դարաւոր տառա-
պանքներէն , որպէս կը հաւատան : Եկեղեցւոյս
թուականն ինձ անծանօթ մնաց , ըստ որում ան-
ընթեռնլի էր :

Գիւղս լաւ և սիրուն տեսարաններէ բոլոր-
ուած է և Հայ ժողովուրդն նիւթապէս և բա-
րոյապէս ողորմելի վիճակ մի ունի . աւելորդ է
ըսել թէ գալրոց չունին , որով տեղւոյ խեղճ
մանուկներն , հակառակ իւրեանց կայտառ և
առողջ կազմութեան , կը մեծնան տգիտութեան
տղմին մէջ անտէր և անտիրական , թէպէտ և
ունին հայր և մայր , սակայն նոքա ևս , նման
իւրեանց զաւակացն , խնամոյ և կարեկցութեան
արժանի են և այսպէս ամենամեծ իրաւամբ հա-

ուշանքներ կը կորդեն զգայուն Հայ ուղեւորաց սիրտերէն, եթէ յիրաւի, մտեղէն շինուած են:

Օրը տարաժամեալ և ժիր կարապետս (այս անգամին կտրիճ Յակոբիկ Մանասէրեան) սաստիկ խոնջեալ լինելով, ինձ արդար իրաւամբ փափաք յայտնեց յայս գիւղն իջեալն ի սոյն գիշեր, սակայն յաջողեցայ համողել զինքն ըսելով թէ ընդ փոյթ հեռանալ պէտք է այս վայրէն, ո՛ւր կենալով մի գուցէ հանդիպիմք ուրիշ աւելի տխուր երեւոյթից, որոնք բնականաբար սիրտերնիս նորանոր ցաւերով և վիշտերով բեռնաւորելոյ տեսակէն կրնան լինիլ, և մանաւանդ զմեզ այս կասկածոտ ճանապարհի անբնական երկիւղին առջև լայկան մանուկ մի դարձնել, կորդելով մենէ ոյժերնիս և կորովնիս, որպէս շատ գիւրին էր գուշակել:

Հայոց Զորոյ ծանուցեալ Հիրճ գիւղէն իւրիկուան ժամ Աջին աճապարանօք մեկնելով՝ ճանապարհնիս շարունակեցինք Ալեմտահարաւային ուղղութեամբ, սակայն չ'մոռնամ ըսելոյ որ կարապետիս հետ սիրտերնիս և հոգինիս նրման ովկիանոսի՝ վտանգաւոր ալեկոծութենէ մը բռնուած էին, որոյ բուն շարժառիթն կրնայի ամենայն ճշգրութեամբ աստ նշանակել, եթէ գրիչս, իւր նորութեան պատճառաւ, երբեմն ինձ դէմ տպտամբելոյ սովորութիւն չունենար՝ թէև յապահովութիւն իմ կենաց լինէր այն, որ վերայ դարձեալ դժգոհ եմ, ըստ որում ուղ-

ղակի զգայմանցս կը հակառակի . ինչ որ է , յա-
ջողեցանք զմեզ նետել հետևեալ գիւղն :

ԳՁԸԼ-ԹՎՇ (կարմրաքար) . — Սոյն գիւղն
ժամանած պահուն կարապետս գրեթէ շնչա-
պառ եղած էր , և խղճիս դպչելով զինքը գոհ
ըրի մի այլ եղանակաւ . ազնիւ ընթերցողն թող
չ'զարմանայ առ այս , վասն զի ճար չ'կար չա-
ճապարելոյ , երբ օրն տարածմեալ էր , որ-
պէս յիշեցի , և առնելիք ուղինիս անբնական
վտանգներէ անզերծ , թէև մենք լինէինք կաղմ
և պատրաստ նոր զինուք :

Այս գիւղը նախորդ Հերճ գիւղէն մէկ ժամ
հեռու է , և շինուած կարմրագոյն լեռնակի մը
գրեթէ ստորտը , որմէ և իւր անուն առած լի-
նել կը թուի :

Տեղւոյս Հայ բնակութեանց թիւն է 16 ,
որք ունին յանուն Ս. Երրորդութեան պարզ ե-
կեղեցի մը , կառուցեալ քառաժայռի մը ստո-
րտը , ունին մի քահանայ և ոչ դպրոց : Ժողո-
վուրդն առ հասարակ չ'քաւոր է : Առ նիւթա-
կան կարողութեան տէր մէկ տուն միայն կայ ,
որ յիրաւի իւր ճոխութեամբ և դրութեամբ Նա-
հապետական կատարեալ տիպարն կը կրէ . այս
տունը Միւտիւր Մ. Փոխան աղայի տունն է , ո'ւր
նոյն գիշերն անցուցի ընկերացած 7—8 այլա-
կրօն հիւրերու : Սոյն առատասեղան տան վե-
րաբերութեամբ ինչ պատմեցին թէ 40 հոգիէ
կը բաղկանայ , 'ի բաց առեալ խոտաղներն , մը-

շակներն , հովիւներն , գառնարածներն , շօշրարներն (ոչխար կթող կանայք) և որթարածներն :

Այս նահապետական տան մէջ տարին 100 (հարիւր) վանայ քիլէն ցորեանէ հաց կը թխուի (կ'եփուի) : վանայ 1 քիլէն 8 չափ է , կամ որ նոյն է ըսել 8 կօտ է . 1 չափն միջին հաշուով $\frac{5}{2}$ լիտր է և 1 լիտր Պօլսոյ 8 օխան է , և հետեւաբար թուարանական այս պարզ հաշիւն ընելով կը գտնեմք 33,200 (երեսուն և հինգ հազար երկու հարիւր) օխա որ 12 ամսուան մէջ կ'սպառուի իբրև տարեկան պաշար , վասն զի այս մեծ տունէն ամեն օր բազմաթիւ երթեւեկողք պակաս չեն , ինչ ազգէ լինին նոքա թող լինին , տան տիրոջ սեղանն առատ և պատրաստ է զանոնք կերակրել լիութեամբ և ճանբել :

Արմենեան ուշիմ ընթերցող , այս տեսակ ստորնջական տանց տէրերն հազար անգամ աւելի իրաւունք չունի՞ն առաւել ևս մեծասիրտ լինելոյ քան այն կարգ մը ~~հինգ~~ , որք կը շրջին 'ի հայս ժողովրդեան զինքեանս իմաստութեան գերազոյն էակներ ցոյց տալով դու այժմ սոյն կէտն 'ի մտի ունեցիր , որ յետոյ քեզ պիտի պատմեմ հրապարակաւ թարգմանելով ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մի քանի կարեւոր գաւառաց տանուտեարց միաքերն և սիրտերը , որ խղճիս և զգացմանցս յատկապէս յանձնարարած են :

ԳԼ ԽԳ.

ԳՐԶՐԸ, - ԹԱՇԷՆ ՄԵԿԵՌԻՄԵՆ

Գըղըլ-Թաշէն մեկնելով Արեւմտեան Հարաւակողման գծովն և Ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ տեղին :

ՔԵՐԾ . — Գիւղս ունի 60 տուն Հայ բնակիչք , որք ունին Ս. Ստեփաննոս անուամբ մի եկեղեցի 300 տարուան կառուցեալ , անշուք , եւ անճաշակ դրիւք. ունին երկու խեղճուկ քահանայ՝ ողորմելի մատակարարք իրենց կրօնական պիտոյից եւ ՚ի պահանջել հարկին մխիթարիչք հոգեկան տառապանաց :

Աղթամարայ (որուն թեմն է գիւղս) կաթուղիկոսի ջանիւք աստ շինուած է գիւղական ճաշակաւ մի դպրոց , որ պիտի տայ յոյս եւ լոյս այս խաւարամիտ գիւղացւոց , որոնք մեծ համակրանօք կը նային յԱթոռն Աղթամարայ , եւ այս անշուշտ ամենամեծ իրաւամբ :

Գիւղիս առընթեր երկու այլ եկեղեցեաց հիմնատեղիք կը նշմարուին , որոց շրջապատը փարած են իւրեանց նախնի ժամանակի Ժողովրդոց անշունչ մահարձաններն , յիշատակութանքն՝ մեծադոյն մասամբ անընթերունի և գըրուած առ հասարակ լեռճ (չատ ամուր) կապտադոյն քարանց վերայ :

Գիւղիս Արեւելահիւսիսը ցոյց կը տրուին հիմունք աւերեալ բերդի մը, որոյ նկատմամբ 'ի ծերոց կ'աւանդուի թէ «նախապէս երկրի բնիկներու ձեռքն էր, որ յետոյ այլոց անցած, դարերու հոլովմամբ աւրուելով ամայացած և արդի տխուր պատկերն ստացած է» :

Քիրծայ, 400—450 տարի յառաջ, ունեցած կենաց վերաբերութեամբ 'ի տարեւոր արանցմէ կը պատմուի թէ «յիշեալ 2 եկեղեցեաց շէն եղած ատենը գիւղս ունեցած է 7—800 տուն բնակաւորք, բաժնուած այդ երկու սրբավայրերուն վրայ, ունենալով ընդարձակ և պատուական որթատունկներ» : Յիրաւի Տեղագիր-Ուղեւորիս շատ զգալի եղաւ սոյն աւանդութեան ստուգութիւնն, երբ մի անգամ գիտական աչօք գիտեցի տեղոյս արեւերես պառիկներն, (երկրի հակեալ դիրքի երես կամ բլրոց կողեր), որք ամեն յարմարութիւն ունին որթատնկոց տեղի լինելոյ և ընտիր խաղող հասցնելով տալ ժողովրդեան պատուական գինի, որոյ երես այժմ երբ տեսնեն, ձեռքերնին կը դողայ այդ խեղճ արարածոց, որք կարեկցութեան խիստ արժանի վիճակ մի ունին, մանաւանդ բարոյական տեսակէտով :

Տեղէս մեկնելոյ վերջի պահուն մի խեղճ պատանի գիւղացի, ուսման շատ ծարաւի և սրբտիւք ազնիւ ու կենդանի, ամօթխածութեանէն շիկնած, որով եկաւ պատկառոտ գիմօք

ձեռքս համբուրեց և հեռացաւ, կեցաւ լուռ և մտահոգ: Ուշիմ ընթերցող, այս երեւոյթին վերայ չէի զարմանայր եթէ կրօնաւոր եղած լինէի, առ ի՞նչ ուրեմն այդ անմեղ համբոյրն սրտագին, զոր պատանին ընծայեց արեւակէզ իմ ձեռաց. — գաղտնիք մի ունէր յիւր սրտին, որ կը յուզէր զինքն յաւէտ, խորհուրդ մ'ունէր անշուշտ՝ թերեւս խորհուրդ մեծ այդ գիւղական պատանին, և երբ տեսաւ յիմ ձեռին կապար—գրիչ կը շարժէր, ուշիմ տղուն սիրտը կը կնակի յուզուեցաւ նման Սելովմայ աւազանին, յայնժամ գաղտնեաց խորը կըցայ թափանցել թէ ի՞նչ կ'ուզէր պատանին, որոյ դէմքն նման արեան կարմրած և սուր լեզուն թէեւ լուռ, այլ ինքն ամբողջովին գողցես բնականէն լեզու կտրած՝ խորհրդապէս ինձ կ'ասէր « գրել կարգալ շատ կը սիրեմ, այլ ո՛ւր երթամ չ'գիտեմ »:

Յիշեալ Քերծ գիւղը երբ հանգիստ առած կը պատրաստուէի մեկնելոյ և վերջի խօսքերնիս այդ իի վերայ էր, յիշեցի իւրեանց թէ՛ շատ լաւ կը լինի որ դուք վերստին սկսիք այդի տնկել, որ ձեզ երկու տեսակ շահաբեր է, նախ կ'ունենաք գինի ՚ի պէտս ձեր զուարթութեան, երկրորդ որ ձեր նախնեաց մեռեալ յիշատակն յարուցած կը լինիք և այս քիչ գոհունակութիւն չ'է, եթէ արդարև ունիք այդ օրինակ զգացումն:

Խեղճ մարդիկ , որոց լեզուն թէպէտև հայ էր , որպէս և արեամբն էին նոյնն , սակայն լեզուս և սիրտս չ'էին լաւ հասկնար , թէև կը ճգնէի իրենց հասկացողութեան յարմարցնել զայնս

Քերծայ վարելահողերն ամենամեծ մասամբ ոստին (անջրդի) են , այս պատճառաւ շատ ուղիղ կը լինի ըսել թէ գիւղիս բաղդն երկնից կամարէն կախեալ է և իրենք սոլորականէն աւելի ջերմեռանդ են :

Գիւղս 20 հատ պանդուխտ ունի 'ի Պօլիս . այդ պանդուխտներէն ոմանք ունին գաւազանի վրայ կռթնող տարևոր հայրիկներ ու մայրիկներ , որոց աղի արտասուքը չ'կրցայ անթաց աչօք դիտել , երբ հառաչելով և հողւոց հանելով կը յիշէին իւրեանց երիտասարդ զաւակները կամ թոռները :

Տեղէս մեկնելով մասամբ մը գիւղիս Արևմըտեան դժի ուղղութեամբ 1 ժամէն կարող ենք հասնիլ հետեւեալ գիւղն 3

ՊԼԹԵՆՅ . — Սոյն Հայկական գիւղն , որ շինուած է Արտօս լեռան մի մասի ստորոտը , ունի 36 տուն Հայ բնակիչք , որք են աղքատ և անճարակ , 3 տուն ևս եկաւոր քուրդ՝ հարուստ և ճարակ : Հայք ունին Ս. Ստեփաննոս անուամբ 250 տարուան եկեղեցի մը և ոչ դպրոց : Գիւղիս հարաւակողմը 3—4 քարընկէց հեռաւորութեամբ Ս. Յովհաննէս անուն հիմնադատակ ե-

կեղեցի մը կայ, շրջապատեալ տասանաքարերէ, յորս տարեորն և ընթեռնչին կը կրէ 432 տարուան որոշ թուականն :

Աստ կը գտնուին նաև ինչ ինչ նշմարելի յիշատակարանք. որոց մասին դժբաղդարար չը կըցայ որ և է աւանդութիւն կամ լոյս մը քաղել, որոյ ազագաւ անկարևոր կը համարիմբան մը գրել :

Գիւղիս անուան ծագումն ունի իւր աւանդութիւնն. կարծիքներ կան իբրև թէ « անթուական ժամանակի մը մէջ մեծ կոտորած կամ ջարդ տեղի ունեցած լինի, ասոր համար անունն մնացեր է « Պլթենց, » որ ըստ իւրեանց բացատրութեան կը նշանակէ « բրթեց », որ ուղիղ անունըն է նախորդ աղաւաղելոյն :

Պլթենից 36 տուն Հայ ժողովուրդն կրնայ իբրև մնացորդ կամ տկուցք համարուիլ, ըստ աւանդութեան, նախնի 400 տան, որոց անհետանալոյն վերայ որոշակի տեղեկութիւն մի չ'ունէին այժմեանքն :

Աստ 2—3 ձիթահաններու տեղուանք կը նշմարուին, որոց նայելով թերևս կրնամք ազօտ լոյս մ'ունենալ գիւղիս անցեալ ճոխութեան վիճակին և աստիճանին վերայ :

Գ. Լ. ԽԴ.

ՊԼԹԵՆԻՅ ՄԵԿԵՈՒՄՆ ՅՄԹԱՆԱՆՅ ԵՒ ԱՆՈՐ

« ԱԻԵՐ ՎԱՆՔ »

Տեղէս ելնելով դնամք յ'Ալթանանց, որ Հայոց

Չորոյ և Ոստանայ դրեթէ սահմանի անկիւնն կը
կազմէ, որոյ վերայ արդէն Տեղագրութեանցս Ոս-
տանայ մասին մէջ խօսուած է, աստ այսչափ միայն
կարևոր կը համարիմ յաւելուլթէ գիւղիս Հարա-
ւային Արևելակողմն ևս «Աւերվանք» կոչուած ա-
ւերակմի ևս կայ ձորակի մը մէջ, յորմէ փոքր ինչ
տարակայ կը նշմարուին եկեղեցւոյ մը հիմունք,
որոց աւընթեր 3—4 հատ տապանաքարինք կը
տեսնուին անընթեռնի յիշատակագրութեամբ :
Այս տեղ Տեղագիր-Ուղեւոր մը չ'կրնար պահ մը
չ'զարմանալ և չ'լինիլ մտահոգ, երբ մտածէ թէ
սոյն նախնական ժողովրդեան կամ որ նոյն է ը-
սել Արմենական Ազգի արմատն յիշաւ ինչ աս-
տիճան հաստատուն պէտք է եղած լինի, որ այս-
չափ դարերու հսկայ ժամանակաց դէմն մըցե-
լով տակաւին իւր մէջ կենդանութեան հիւթ կը
պահպանէ . առ այս դժուար չէ երեւակայել
թէ սոյն ԲԱՐԵԲԱԽՏՈՒԹԻԻՆՆ պարտական եմք
կամ երկնից ցօղերուն, կամ լաւ եւս է ըսել
Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրհնութեամբ կազմա-
կերպեալ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒ ՀԻՄՆԱՔԱՐԱՆՅ՝ որոց
դէմն խաղացողքն ոչ թէ միայն ազգի դոյութեան
ուղղակի թշնամիներն են, այլ նաեւ անհաւա-
տարիմ հպատակ մեր Բարեխնամ Կառավարու-
թեան, ոյր հովանեաց ներքեւ ց'արդ կ'ապրիմք,
իմ սոյն վերջի դիտողութիւնն իբրեւ բացարձակ
ճշմարտութիւն պիտի ճանչնան այն հայրենա-
սէրքն, որք երկաթէ կօշիկներու դէմն կռուե-

լով յաջողած են երկրի բնիկներու կեանքն թուլմային պէս մօտէն շոշափելոյ բախտն ունենայանմասս :

Պլթենց Հայկական գիւղի . . . վայրէն ուղինիս յառաջ վարելով դէպ 'ի փոքր ինչ Հիւսիսային Սրբուէլ 1 Ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

Միիւր . — Ունի 20 տուն եկաւոր Գուրդ և 3 տուն բնիկ Հայ , որոց կրօնական պիտոյից մատակարարութիւն մերձակայ գիւղի քահանային պէտք է պատկանած լինի , ըստ որում ո՛չ սեփական քահանայ ունին և ո՛չ սրբավայր՝ տեղի աղօթից , միայն անհետացեալ եկեղեցւոյ մը հիմունք նշմարելի են տեսանելի խաչաքարներովն :

Գիւղս շինուած է Անդղայ դետոյ եղերքը և ունի գեղեցիկագոյն տեսարան մը , զոր վայելողք . . . կը պակսին :

Աստ երբ կիջնէի մի շքաւոր և դարաւոր ուռենւոյ ճղաչատ թեւոց ներքև ցորեկուան ճաշս ընելոյ և հողհուլթենէս փոքր ինչ հանդէլոյ , առ իս եկան երկու հողի հասակաւ բարձր , ձեռամբ և բազկաւ զօրաւոր և սրաիւք վահերոտ , որք դիտացին զիս իբրև
գլխաւոր պաշտօնեայ և հետեւաբար բարեկարգիչ այդ գիւղորէից : Սոքա ինձ պատմեցին շատ դէպքեր վերաբերութեամբ իւրեանց հին և նոր կենաց և խօսեցան մի շատ բանաւոր դատ

մունքով, զորս աստ յիշեւոյ դրիչս կը տժգունի
• • • • իւրեանց տուի խոհեմագոյն խրատ-
ներ և մանուկնին կարգացնելոյ յորդորներ ,
որք չէին ըզխեր ո՛չ պաշտօնական մի աղբիւրէ
և ո՛չ մասնաւոր մի տեղէ , այլ անհատա՛ան
խմ սրտէն , կամքէն և կարծիքէն , որ դժբաղ-
դարար չէ ազատ դուրս ելնել այն շրջանակէն ,
զոր կը դժէ Սրեգական ճառագայթից ներքեւ
մեզ աւելի մօտ կիսաուսին :

Ասկէ ելնելով սոյն մարդոցմէ տարեւորն
’ի դիւզ դարձաւ և նորատին կարապետիս ըն-
կերացած՝ մեկնեցանք ’ի Մարդս դիւզն , որմէ
մեր դիւղացի նոր ընկերն ետ դարձաւ :

ՄԱՐԴՍ . — Սոյն դիւզն իւր նախորդի Ա-
րեւմտակողմն է և անկէ 10 վայրկեան հալիւ
հեռու . ունի 8 — 10 տուն հայ , իբրև յետին
մնացորդ իւր նախնի բազմահայութեան , որ սոյն
խեղճ մնացողաց թողած է ’ի յիշատակ մի բա-
ւական ճաշակաւոր եկեղեցի , որոյ չ’լուտ (ան-
զարդ բոլորովին կամ մերկ) վիճակն տեսած
պահուս միտքս ինկաւ Պօլսոյ Մայր — Եկեղեց-
ւոյ սեղաններուն փառքն խաչելութեան ասե-
նուան՝ Քրիստոսի մերկութեան ժամանակը և Ա-
մեն . խրիմեան Հայրիկի մի նշանաւոր քարոզն,
զոր խօսեցաւ Քրիստոսի եկեղեցւոյ պարզու-
թեան վերայ , իւր Պատրիարքութեան օրովն :

Սոյն դիւզն շինուած է Անդղայ գետոյ ե-
զերքը , ունի սիրուն տեսարան և ընդարձակ

մարդագեղեցիկներ, յորոց իւր անունն ծագած լինել կը թուի և որք ծառայած են, ըստ բանի ծերոցն, երբեմն 'ի Քէօշի (որոյ վերայ դաւառիս Հիւսիսային մասի սկիզբը խօսուած է) բնակող Արծրունեաց իշխաններու նժոյգներուն իբրև արօտատեղի, վարդ Պատրիկի ժամանակումն ։

Մարդս $\frac{1}{4}$ ժամ հալիւ հեռու է Քէօշի կոչուած գիւղէն, և իրարմէ բաժնուած՝ վերոյ յիշեալ գետովն ։

Տեղէս մեկնելով մի և նոյն ուղղութեամբ 12 վայրկենէն կը ժամանեմք 'ի Թրքաշէն գիւղն, որ ունի 10 տուն հայ և 2 տուն Քուրդ բնակիչք ։ Հայոց համար ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ քահանայ և ո՛չ դպրոց կայ ։

Գիւղս նախորդին նման ունի պատուական մարդագեղեցիկներ, յորոց աւելի կ'օգտին բնակչաց վերջի զոյգ տուն եկաւորներն, որոց անասունք իսկ երջանիկ են քան թէ նոյն տեղոյ այլոց անասուններն ։

Թրքաշէնայ Արևմտեան հարաւը $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու կը գտնուի «Խարա'անց» (խաուն ախանց) կոչուած գիւղն, որ Հայոց Զորոյ Հարաւային մասի Արևմտսկողման վերջի գիւղն է, շինուած մերձ վանայ կամ Բզնունեաց ծովուն ։

Սոյն գիւղն ունի 25 - 30 տուն հայ, որք բաւական բարւոք նիւթական վիճակի տէր են, ունին Աստուածածին անուամբ մի եկեղեցի

պարզ՝ որպէս և իւր քահանայն, իսկ դպրոց ո՛չ թէ և իրենք լինին ուսումնասէր և եռանդուն :

Տեղւոյս Արեւմտակողմը քիչ մը հեռու ծովուն աւելի մօտ՝ աւերակ մի կայ, որ կ'անուանի « քրվանց », որոյ տեղին այժմ հաղիւ նըշմարելի է :

Յիշեալ 2 շէն և անշէն գիւղերու անուանց նկատմամբ հետամուտ լինելով յատկապէս, իբրև մարդարիտ, գտայ հետևեալ հետաքրքիր աւանդութիւնն աւանդեալ 'ի հարիւր վեց տարուան ծերունիէ մը, որոյ առոյգ թոռնիկն ինձ հաղորդեց, որ երբեմն ըսած էր իւր ԱՅ տարի առաջ մեռած դարաւոր պապէն, որ ըսած է « քրվանց գիւղի շէն և պայծառ եղած ատեն անդ կը բնակէին արհեստաւոր քուրմեր, որոց գործն էր, ինչպէս մեր հայրեր կ'ըսէին, Աստուածաշէն գիւղի մէջ շինուած (որոյ վրայ խօսուած է) չաստուածներուն թագեր կապել, երբ բերէին աստ, որով գիւղիս անունն մնաց « քրմանց », որ աղաւաղելով անգիր մարդոցմէ եղած է « քրվանց », ո՛ւր շինուած չաստուածական թագերն յետոյ կը տանէին 'ի Խարականց և անդ խառն ակներով զայնս կը զարդարէին, որմէ ծնունդ առած է « խառն ականց » անունն, որոյ աղաւաղեալն պէտք է լինի այժմեան « Խարականց », ո՛ւր այդ տեսակ արհեստներ կը գտնուէին կռապաշտութեան ժամանակումը : »

Հայոց Չորոյ սոյն երեք գիւղերն՝ Աստուածաշէն, Խառն ականց և Քրմեանց աստ կրկին նշանակեցի՝ ուշիմ բանասիրաց ուշքերն կրկնակի հրաւիրելոյ բաղձանօք, որք կը սիրեն զհին բրոցէն ընթեռնուլ:

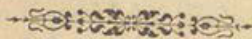
Դիւանաւորներն . — Հայոց-Չոր դաւառիս երկու ամայի, այլ նուիրական վայերն, որք են . Ա. ՍՐԻՈՒ ՎԱՆԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԻԱՆՈՍ, Բ. ՍՈՒՐԲ ԱԲՐԱՀԱՄ ՍՈՒ ՄԵՆԱՍՏԱՆ, որպէս իւրեանց կարգին խօսած եմ, աստ վերջաբանիս մէջ կրկին կը յաւելում այդ երկու վանքերու համար իմ յատուկ դիտողութիւն թէ « հաստատուն են շինուածքով և անփնաս կը կենան այժմ »: Դոքա յանցելումն ունեցած են միաբանութիւնք, ընդ որս բաւական ճոխ սլարագայք, որովք եղած են մխիթարիչք որբերու, բնակավայր երկնից նուիրեալներու և բազում անգամ իսկ հիւրընկալ ճանապարհորդաց, վանքերէն առաջնոյն մերձակայ սենեկաց առաստաղներն և ստակաւին անաւեր կը կենան, երկրորդինն քայքայեալ են, սակայն և այնպէս բնաւ մեծ դժուարութիւն մը չ'կայ զայնս բնակելի ընելոյ համար, ըստ որում իւրաքաչիւր վանքն ունի արդէն իւրեան սեփհական հողերն, (թերեւս ինձ անձանօթ ուրիշ կալուածներ, զորս ՄՇԱԿԻՆ ձեռքը տալով կրնան վանօրայքն նորէն շէնցնել և ծաղկեցնել:

Աղթամարայ Գահակալն կը յուսամ թէ դաւ

ւառիս Հայոց ջերմեռանդութիւն տեսնելով՝ մի հովուական այցելութեամբ կարող է յիշեալ վանքերն վերանորոգել աալ իւրեանց հնացեալ և փոշխացեալ վիճակէն, կարգելով այնպիսի վանահայրեր, որք լինին վանաշէն և միանգամայն տնաշէն հովիւ այդ վանքերուն մերձ գիւղօրէից, որոնք ամենամեծ փափաք ցոյց կը տային ինձ, երբ իւրեանց կողմերը կուզեւորէի և խօսք կը լինէր այդ վանքերու վերայ :

Այսպէս ահա այդ վանահարց ձեռամբ պիտի վերսկսին Աստուածային ալելուքն և փառափանութիւնք յարևշատութիւն մեր Օգոստոսափառ Կայսեր, որոյ հովանեաց ներքեւ, ՚ի բոլոր սրտէ, կը փափաքիմ հաստատուն և սլայծառ տեսնել Ազգին և Հայրենեաց ամեն շէնք և շինութիւնք :

ՎԵՐՁ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ

Երես

ԳԼ. Ա.	— Տրասպիրդոն քաղաք	1
ԳԼ. Բ.	— Խօշ-Օղլանայ լեռնաչուփա	5
ԳԼ. Գ.	— Վարդաշան կամ (լուչ քլլիսէ)	8
ԳԼ. Դ.	— Բարերդ (Բերդաքաղաք)	11
ԳԼ. Ե.	— Ըլլըճա եւ Կարինէն մեկնումն 17-19	
ԳԼ. Զ.	— Բասեան գաւառ	20
ԳԼ. Է.	— Հասան-Գալէ	22
ԳԼ. Ը.	— Երասիս՝ անհամբեր դեա	26
ԳԼ. Թ.	— Յիշեալ Արօս	29
ԳԼ. Ժ.	— Տուրուբերան նաճանգ	32
ԳԼ. ԺԱ.	— Մուշ (Բերդաքաղաք)	38
ԳԼ. ԺԲ.	— Աստղնրերդ կամ Մակաց բերդ	41
ԳԼ. ԺԳ.	— Մշոյ Խաս-Գիւղ	45
ԳԼ. ԺԴ.	— Մեղրագետոյ ակն	49
ԳԼ. ԺԵ.	— Բաղէշ կամ Սալնոյ Զոր	53
ԳԼ. ԺԶ.	— Բաղիշէն մեկնումն 'ի Սղերդ	59
ԳԼ. ԺԷ.	— Սղերդ գաւառ	63
ԳԼ. ԺԸ.	— Սղերդէն 'ի Ռընտուան	67
ԳԼ. ԺԹ.	— Հղու կամ Խղու	71
ԳԼ. Ի.	— Սուրբ Կոնստանտին Վանք	73
ԳԼ. ԻԱ.	— Սղերդէն 'ի Բաղէշ վերադարձած՝ եւ անկէ մեկնումն 'ի Բղնունիս	76
ԳԼ. ԻԲ.	— Դատուան՝ նշանաւոր դիւղ	81
ԳԼ. ԻԳ.	— Ախլաթ գաւառակի Արեւելագ ծով Դատուանէն յ'Ապահունիս	85
ԳԼ. ԻԴ.	— Ախլաթ գաւառակ	88
ԳԼ. ԻԵ.	— Ախլաթու Թեղուա եւ Նապիկ լիճ	91

ԳԼ. ԻԶ. — Գատուանէն 'ի Վասպուրական . 96

ԳԼ. ԻԷ. — Կարճկանէն 'ի Գաւառ . . . 102

ԳԼ. ԻԸ. — Մեկնումն գէպ 'ի յ'Ոստանայ հո-
վիտն. վանօրայք եւ հնութիւնք 110

ԳԼ. ԻԹ. — Իլու կամ 40 խորան Աստուածածին 114

ԳԼ. Լ. — Հայոց Զոր կամ Երուանդունիքն 120

ԳԼ. ԼԱ. — Հայոց Զորոյ Հիւսիսակողմն . . 127

ԳԼ. ԼԲ. — Անգղայ վանք եւ հնութիւնքն . 133

ԳԼ. ԼԳ. — Անգղէն մեկնումն 137

ԳԼ. ԼԴ. — Ոչխրանից հնութիւնք 143

ԳԼ. ԼԵ. — Հայկայ բերդ կամ Պօլաաղ . . 147

ԳԼ. ԼԶ. — Աստուածածինէն 'ի Նանկէ կամ
Հարատենց գիւղ 152

ԳԼ. ԼԷ. — Հարատենցէն մեկնումն 158

ԳԼ. ԼԸ. — Հայոց Զորոյ Հարաւակողմն . . 161

ԳԼ. ԼԹ. — Սուրբ Արրահամէն 'ի Վանս ծի-
ծաղարեր Ս. Աստուածածնայ . 167

ԳԼ. Խ. — Հէրէմէրու եւ իւր Սպարտաւաղ 174

ԳԼ. ԽԱ. — Կղզիէն 'ի Խառնուրդ 176

ԳԼ. ԽԲ. — Շամիրամէն մեկնումն 182

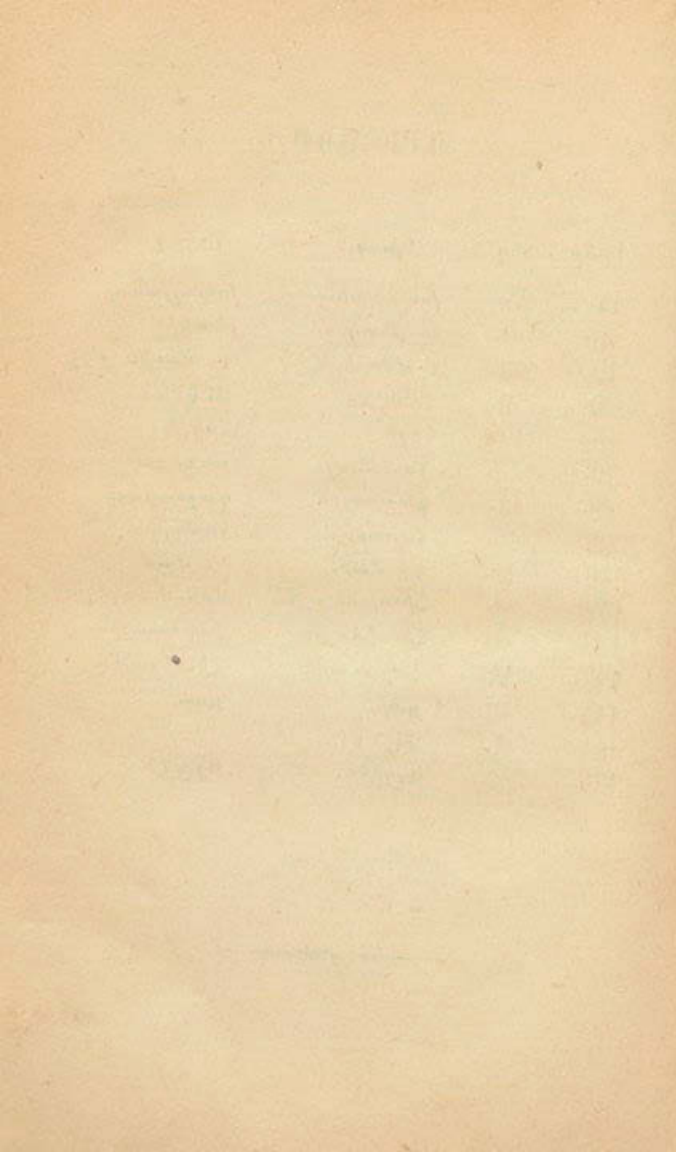
ԳԼ. ԽԳ. — Գըղըլ-Փաշէն մեկնումն 189

ԳԼ. ԽԴ. — Պլիճենից մեկնումն յ'Սթանանց . 195

ՎՐԻՊԱԿԻՔ

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
14.	15.	խօջողանայ.	խօջողանայ
16.	9.	կը բնակիչ.	բնակիչ
19.	10.	Բ. մասին մէջ.	Ք. մասին մէջ
20.	9.	ԱՐՍՐԱՏ.	ԱՐՍՐԱՏ
46.	10.	հողին.	հողին
70.	7.	չունենայ.	չունեցայ
88.	14.	դաշտայնն.	դաշտօրայք
93.	15.	հարարիր.	համարիր
110.	12.	12 ժամ.	1/2 ժամ
112.	3.	Հիւսիսակողմն.	Արեւմտակողմն.
112.	1.	Հիւսիսային.	Հարաւային
123.	14.	Հարաւային.	Հիւսիսային
144.	16.	քար.	քար
164.	1.	ԳԼ. ԼԸ.	
176.	22.	կղզիէն.	կղզիէն

7751

7752

7753

0003788
0003795
0003796
29/11

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003796

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003795

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003788

